

**Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik
İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi
Rıdvan Yiğit
Yüksek Lisans Tezi
Arkeoloji Anabilim Dalı**

**Doç. Dr. Tefvik Emre Şerifoğlu
Prof. Dr. Mehmet Işıklı**

T.C.

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ / ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARKEOLOJİ ANABİLİMDALI

**YENİ ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR VE JEOFİZİK
İNCELEMELER IŞIĞINDA ADİLCEVAZ KEF KALESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

RİDVAN YİĞİT

DANIŞMANLAR

DOÇ. DR. TEVFİK EMRE ŞERİFOĞLU

PROF. DR. MEHMET IŞIKLI

EYLÜL 2019

BİTLİS

T.C.

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum “Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi” başlıklı tezimde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. .../.../20...

Rıdvan Yiğit

İLETİŞİM BİLGİLERİ:

Adres: Seyit Fehim Arvasi Mah. Meteoroloji 18. Sok. No: 1. İpekyolu/VAN

E-posta: ridvan.yigit@outlook.com

Telefon: 05412049133

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

“Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi” başlıklı yüksek lisans tezi Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır. .../.../2019

Tezi Hazırlayan:

Rıdvan Yiğit

Danışmanlar

Doç. Dr. Tevfik Emre Şerifoğlu

Prof. Dr. Mehmet Işıklı

Arkeoloji Anabilim Dalı Başkanı:

Doç. Dr. Yunus Levent Ekinci

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı öğrencisi Rıdvan YİĞİT tarafından hazırlanan “Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi” adlı Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 18/09/ 2019 tarihinde, saat 09:15’te yapılmış ve tezin oy birliği/oy çokluğu ile kabul/red edilmesine karar verilmiştir.

JÜRİ:

İMZA

Üye: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Arkeoloji Anabilim Dalı

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak YL olduğunu onaylıyorum.

Üye: Doç. Dr. Yunus Levent EKİNCİ

Bitlis Eren Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak YL Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Rıfat Kuvanç

İğdır Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak YL Tezi olduğunu onaylıyorum.

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun ..... tarih ve ... sayılı kararıyla jüri tarafından kabul edilmiş bu çalışmanın yüksek lisans tezi olarak kabulü onaylanmıştır.

... / ... / 2019

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZDEMİR

Enstitü Müdürü

T.C.

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2019

Danışman: Doç. Dr. Tevfik Emre ŞERİFOĞLU

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

Rıdvan YİĞİT

**YENİ ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR VE JEOFİZİK
İNCELEMELER IŞIĞINDA ADİLCEVAZ KEF KALESİ**

ÖZET

Urartu kaleleri içerisinde birçok yönüyle (işlevi, kuruluş amacı vb...) halen anlaşılammış olanlardan birisi kuşkusuz Kef Kalesi'dir. Genel mimari yapısı, taş kabartmalarının niteliği, mimari öğelerde kullanılan ağırlıklı dini motiflerin anlamları ve kalenin işlevi konusundaki tartışmalar halen sürmektedir.

Çalışmamızda Kef Kalesi'nin kuruluşu, işlevi, kuruluş amacı, mimarisi, yakın çevresi ve yakın çevresinin jeolojik yapısının anlaşılması amaçlanmıştır. Bu anlamda ilk yazılı belgelerden yola çıkılarak gerekli kaynak taraması yapıp, aynı zamanda bizzat kalede sistematik yüzey taraması, ölçüm ve haritalama çalışmaları ile jeofizik çalışması gerçekleştirilmiştir. Gerek literatür taramasından ve gerekse alan taraması ve jeofizik çalışmadan elde edilen tüm veriler ilgili kaynakların da desteği ile değerlendirilip bölümler halinde aktarılmıştır.

Tüm bu çalışmalar neticesinde kalenin konumu, işlevi, kuruluş amacı ve diğer sorulara literatür desteği ile cevap verilmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen yüzey taraması verileri ve daha önce gerçekleştirilen kazı sonuçları değerlendirilerek kalenin Urartu dönemi dışında kullanılıp kullanılmadığı arkeolojik verilerle tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Adilceva, Kef Kalesi, Yüzey Taraması, Jeofizik Çalışma.

Republic of Turkey

Bitlis Eren University Graduate School of Social Sciences

Department of Archaeology

Master Thesis, September 2019

Supervisor: Assoc. Dr. Tevfik Emre ŞERİFOĞLU

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

Rıdvan YİĞİT

**ADILCEVAZ KEF CASTLE IN THE LIGHT OF NEW
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND GEOPHYSICAL
INVESTIGATIONS**

ABSTRACT

Among the Urartian fortresses, Kef Castle is definitely one of the castles which has many aspects of which is still not understood. Discussions on the general architectural structure, the nature of the stone reliefs, the meanings of the religious motifs used in architectural elements and the function of the castle are still ongoing.

In this thesis, the aim is to understand the construction of the Kef Castle, its function, purpose of construction, architectural structure, surroundings and its geological structure. In this context, necessary resources were searched from the first written documents and systematic surface surveys, measurement and mapping studies and geophysical studies were carried out. All data obtained from the literature survey, field survey and geophysical survey were evaluated with the related sources and transferred in sections. As a result of these studies, castle's location, function, purpose of construction and the other questions were tried to be answered with the light of the literature. Field surface survey's data and previous excavation results were evaluated within the scope of the work and archaeological data were used to determine whether the castle was used out of the Urartian period.

Keywords: Urartian, Adilcevaz, Kef Castle, Archaeological Survey, Geophysical Investigation.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
HARİTALAR LİSTESİ.....	V
TABLolar LİSTESİ.....	VI
GRAFİKLER LİSTESİ.....	VII
RESİMLER LİSTESİ.....	VIII
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XI
KISALTMALAR	XII
ÖNSÖZ.....	XIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGE COĞRAFYASI VE ARKEOLOJİSİ

1.1. Bölge Coğrafyası	4
1.2. Bölge Arkeolojisi	12
1.3. Yazılı Kaynaklarda Ziuquni Bölgesi ve Kef Kalesi	25
1.4. Urartu Tarihi ve II. Rusa Dönemi	31

İKİNCİ BÖLÜM

KEF KALESİ ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR VE KAZILAR

2.1. Araştırma Tarihçesi.....	38
2.2. Kef Kalesi Konumu ve Çevresel Özellikleri	41
2.2. Arkeolojik Kazılar	44
2.3. Mimari ve Arkeolojik Buluntular.....	50
2.3.1. Sitadel Mimarisi	50
2.3.1.1. Saray Mimarisi	53
2.3.1.2. Depo Odaları	61
2.4. Sur Duvarları.....	65
2.5. Anıtsal Kale Kapısı	67
2.6. Aşağı /Dış Kent	68
2.7. Buluntular.....	73
2.7.1. Bazalt Bloklar ve Kabartmaları	73
2.7.2. Depolama Küpleri (Pithoslar) ve Küçük Buluntu	79
2.7.2.1. Küçük Buluntu/Kil Heykelcikler	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ ARKEOLOJİK ÇALIşMALAR

3.1. Yüzey Çalışmaları.....	84
3.2.Topografik Harita Çalışması	90
3.3.Jeofizik Çalışma	90
GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	94
KAYNAKLAR	107
EKLER.....	127
ÖZGEÇMİş.....	189

HARİTALAR LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 1.1. Bitlis İl Haritası.....	129
Harita 1.2. Bitlis Jeoloji Haritası.....	130
Harita 1.3. Ziuquni Bölgesi/Ülkesi Haritası.....	131
Harita 2.1. Kef Kalesi İzohips Haritası.....	132

TABLULAR LİSTESİ

Tablo	Sayfa
Tablo 1.1. Bitlis Bölgesi Erken Dönem Kùltürleri.....	133
Tablo 2.1. Urartu Kaleleri Arkeolojik Buluntu Durumu.....	134
Tablo 4.1.Urartu kalelerinin arkeolojik buluntu bakımından kıyaslanması	135

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik	Sayfa
Grafik 1.1. Bitlis Bölgesi Sıcaklık ve Yağış Grafiği.....	136
Grafik 3.1. Kef Kalesi Yeni Arkeolojik Çalışmaları Arkeolojik Buluntuları.....	137

RESİMLER LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 1. 1. Kef Kalesi'nden Adilcevaz'a Bakış.....	138
Resim 1. 2. Kef Kalesi Yazıt ve Çizimi.....	139
Resim 1. 3. Kef Kalesi Yazıt ve Çizimi.....	139
Resim 2. 1. Kef Kalesi'ne Kuzeyden Bakış ve Muhtemel Kale Kapısı Konumu....	140
Resim 2. 2. Kef Kalesi Sitadel Alanını Kuzeybatı Kalesi'ne Bağlayan Boyun ve Taşlı Yol.....	141
Resim 2. 3. Çavuştepe Yukarı Kalesi'ni Aşağı Kalesine Bağlayan Boyun.....	141
Resim 2. 4. Kef Kalesi Kabartmalı Blok(Çizim).....	142
Resim 2. 5. Çavuştepe Yapısı.....	142
Resim 2. 6. Kef Kalesi Muhtemel Tapınağı ve Orthostatların Muhtemell Konumu	143
Resim 2.7. Kef Kalesi Tapınağı Orthostatlar ve Yazıtların Muhtemel Konumu.....	144
Resim 2. 8. Kef Sarayının İnşa Edildiği Tepe Terasları ve Saray Yapısına Ait Kalıntılar.....	145
Resim 2. 9. Kef Saray Planı.....	146
Resim 2. 10. Kef Kalesi Yapılarının İzohips Haritası Üzerinde Gösterimi.....	146
Resim 2. 11. Kef Sarayı Aşağı Salon.....	148
Resim 2. 12. Kef Sarayı Kompleksine Ait Yapıların Konumu ve Payeli Salonlar...	149
Resim 2. 13. Kef Kalesi Payeler (Çizim).....	150
Resim 2. 14. Kef Kalesi Payeleri.....	151
Resim 2. 15. Ayanis Kalesi Payelerin Yerleştirilmesi.....	152
Resim 2. 16. Kef Kalesi Fil Ayağı Biçimli Payelerin Yerleştirilmesi.....	152
Resim 2. 17. Kef Sarayı Depo Odaları ve Küplerin (Pithos)Yerleştirilmesi.....	153
Resim 2. 18. Kef Kalesi Depo Odaları ve Diğer Yapıların Sketch Görünümü.....	154
Resim 2. 19. Kef Kalesi Surları ve Muhtemel Kale Kapısı.....	155

Resim 2. 20. Kef Kalesi Aşağı Şehir ve Batı Sur Duvarları.....	156
Resim 2. 21. Kef Kalesi Kuzey Sur Duvarları.....	157
Resim 2. 22. Kef Kalesi Kuzey Sur Duvarlarından Detayları.....	158
Resim 2. 23. Kef Kalesi Muhtemel Kale Kapısı.....	159
Resim 2. 24. Kef Kalesi Aşağı Yerleşmesi Güneyden Görünüm.....	160
Resim 2. 25. Kef Kalesi Aşağı Yerleşmesi Kuzeyden Görünüm.....	161
Resim 2. 26. Adilcevaz Kabartması.....	162
Resim 2. 27. Kef Kalesi Kabartmalı Blok.....	163
Resim 2. 28. Kef Kalesi Kabartmalı Bloklardan Detaylar.....	164
Resim 2. 29. Kef Kalesi Kabartmalı Bloklardan Detaylar.....	165
Resim 2. 30. Kef Kalesi Küplerin (Pithos) Dizilimi.....	166
Resim 2. 31. Kef Kalesi Pithos.....	167
Resim 2. 32. Kef Kalesi Balık Pullu Pişmiş Toprak Heykelcikler.....	168
Resim 2. 33. Karmir-Blur Balık Pullu Pişmiş Toprak Heykelcikler.....	169
Resim 2. 34. Ayanis Kalesi Tunç Balık Figürü.....	170
Resim 2. 35. Kef Kalesi Yeni Yüzey Çalışması Karelej Haritası.....	171
Resim 3. 1. Kef Kalesi Arazi Çalışmasında Tespit Edilen Seramik Parçaları.....	172
Resim 3. 2. Kef Kalesi Arazi Çalışmasında Bulunan Seramikler Parçaları.....	173
Resim 3. 3. Kef Kalesi Arazi Çalışmasında Bulunan Kırmızı Perdahlı Uratu Seramik Parçaları.....	173
Resim 3. 4. Kef Kalesi Arazi Çalışmasında Bulunan Seramiklerin Patnos Urartu Mezarlarında Çıkanlarla Kıyaslanması.....	174
Resim 3. 5. Kef Kalesi Arazi Çalışmasında Bulunan Seramik Parçaları ve Saray Seramiği.....	175
Resim 3. 6. Kef Kalesi Seramikleri (İngiliz Arkeoloji Enstitüsü).....	176
Resim 3. 7. Kef Kalesi Seramikler Parçaları.....	177

Resim 3. 8. Eski Van Şehri ve Kef Kalesi Sırlı Seramik Parçaları.....	178
Resim 3. 9. Kef Kalesi Arazi Çalışmasında Bulunan Obsidyenler.....	179
Resim 3. 10. Kef Kalesi Obsidyenleri.....	181
Resim 3. 11. Kef Kalesi Jeofizik Çalışma Alanı.....	182
Resim 3. 12. Kef Kalesi Arazi Çalışması ve jeofizik Çalışmasını Gerçekleştiren Ekip.....	184
Resim 4. 1. Kef Sarayının Arazideki Konumu.....	185
Resim 4. 2. Öğün'e göre Kaf Sarayı Aşağı Salonu ve Kabartmalı Blokların Konumu.....	186
Resim 4. 3. Arkeolojik Buluntulara Göre Kef Sarayı Depo Odalarının İkinci Katı ve Kabartmalı Blokların Muhtemel Konumu.....	187
Resim 4. 4. Kef Sarayı Depo Odalarının Üst Kat Detayları.....	188

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 3. 1. Kef Kalesi 1. Profil Jeofizik Çalışması.....	182
Şekil 3. 2. Kef Kalesi 2. Profil Jeofizik Çalışması.....	183

KISALTMALAR

C	: Cilt
cm	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
DAÖ	:Doğru Akım Özdirenç
DTCFD	: Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed.	: Editör
EÖT	: Elektrik Özdirenç Tomografi
Haz.	: Hazırlayan
km	: Kilometre
KOUSBAD	: Kocaeli Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi
m ²	: Metrekare
MÖ	: Milattan Önce
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SEFAD	: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
SMEA	: Studi Mcenei ed Egeo-Anatolici
TUBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında temel amaç birçok yönüyle anlaşılmayan (Kuruluş amacı, işlev, savunma ...vb) Kef Kalesi'nin işlevini ve Uratu Kültrü açısından öneminin anlaşılmasını sağlamaktır. Genel mimari yapısı, taş kabartmalarının niteliği, mimari öğelerde kullanılan ağırlıklı dini motiflerin anlamları ve kalenin işlevi bu çalışmanın asıl amacını oluşturmaktadır.

Arkeoloji bilimi disiplinler arası çalışan ve daha çok somut veriler üzerinde ilerleyen bir bilim dalıdır. Çalışmamızda da daha çok somut verilere dayandırılarak şekillendirilmeye çalışılmıştır. Ancak çalışma konumuz olan Kef Kalesi arkeolojik buluntularına ilişkin çalışma talebimiz birden çok yazılı izin başvurumuza rağmen buldukları müzeler tarafından olumsuz sonuçlanmıştır. Buda çalışmamızın planladığımız gibi ilerlemesini geciktirmiştir. Bu anlamda bilimsel çalışmaların önündeki müze engelleri özellikle de arkeoloji alanında yeni çalışmaların önünde set olmaktadır.

Öğrenim hayatımın bir anlamda ikinci basamağını oluşturan yüksek lisans süreci, birçok alanda bakış açımı değiştirmemi sağladı. Elbette bu farklı bakış açısını kazanmamı sağlayan sadece tez odaklı araştırmalarım değildir.

Özellikle hayatın farklı alanlarında ilerlemek üzere deneyim kazanmak, araştırmaları bilimsel bir bakış açısıyla ele almak, arkeolojik verileri sorgulama gücü kazanmak ve farklı, alternatif fikirler geliştirmek bu sürecin başlıca kazanımları olmuştur. Bu anlamda sorun ve sorulara farklı bakış açılarıyla yaklaşma ve gözlemlemeyi telkin eden ve bu yönde kendimi geliştirmeme katkı sağlayan danışman hocalarım Doç. Dr. Tevfik Emre Şerifoğlu ile Prof. Dr. Mehmet Işıklı'ya bir teşekkürün az kalacağı bilincinde olarak saygılarımı sunuyorum. Ayrıca her konuda kendimi yanında bulduğum ve beni sonuna kadar sabırla dinleyip çözüm üreten çok saygıdeğer hocam Doç. Dr. Yunus Levent Ekinci'yi iyi ki kahramanlar hala var diyerek selamlıyorum. Son olarak üzerimde çok emeği olan hocam Dr. Öğr. Üyesi Atiye Bahar Mergen'e sonsuz teşekkürler.

Bu çalışmamızda hep yanımda olan ve yüzey çalışmasında da bizi yalnız bırakmayan saygıdeğer Nazlı Evrim Şerifoğlu, Rezzan Ekinci ve Adnan Ali Şerifoğlu, hepiniz iyi ki varsınız.

Tüm çalışmalarında yardımlarını esirgemeyen dostum Tahsin Avcı ve yeğenim Nazlıcan Yiğit'e teşekkürler.

Karar aldığım her anda yanımda olan saygıdeğer ailem ve bu tez çalışmasında emeği geçen Erdoğan Ödük, Murat Tiker, Mustafa Kaplan, Taner Ödük, Tayyar Yiğit, Levent Yiğit, Berzan Aslaner, Aykut Allah Verdi, Abdullah Kortak, Sarya Gür, Sara Soysal, Merve Bahur ve Rahşan Doğru'ya da sonsuz teşekkürler.

Rıdvan YİĞİT

2019-BİTLİS

GİRİŞ

*Aslanlar kendi tarihçilerine sahip olana kadar
avcılık öyküleri her zaman avcuyu yüceltecektir.¹*

İlk kez bir coğrafi terim olarak Asur kaynaklarından bildiğimiz ve günümüz Doğu Anadolu Bölgesi ile Ermenistan ve kuzeybatı İran sınırları içerisindeki alanda yer alan Urartu bölgesi, Demir Çağı boyunca devrim niteliğinde oluşumların ve değişimlerin yaşandığı bir alan haline gelmiştir.

Asur kaynaklarında MÖ 13. yüzyılda bölgenin çeşitli kabileler tarafından paylaşıldığı ve merkezi bir gücün henüz oluşmadığı anlaşılmaktadır. Yine söz konusu kaynaklarda Asur'un bölgedeki oluşumlardan rahatsız olduğu bu oluşumları kendine tehdit gördüğü anlaşılmaktadır. Bu tehditleri bahane eden dönemin en büyük emperyalist gücü Asur İmparatorluğu bölgeye sürekli seferler düzenlemiş ve bu seferlerini kayıt altına almıştır.² Tek taraflı, abartılı ve üstünlüklerini kaydettikleri kayıtlar, hem bölgeyi tanımamızı hem de gerek Urartu Krallığı ve gerek Asur İmparatorluğu'nun temel yapısını tanımamızı sağlamaktadır. Ancak hernekadar bölgeyi ve coğrafi özelliklerini bu belgelerde görsek de kimi bilim insanına göre bu belgere eleştirel yaklaşılmalıdır.³ Aynı zamanda bölgenin zorlu coğrafi özellikleri ve Urartu yerleşim ile yaşam alanlarının belirtildiği bu kayıtlar, Urartuların tanımamızı sağlayan en erken kayıtlardır. Asur'un erken kayıtlarında bölgede merkezi bir gücün olmadığı ancak bir tür federal yapının olduğu anlaşılmakta ve sonraki yazıtlarda ise bölgede merkezi bir güç birliğinin oluştuğu anlaşılmaktadır.⁴

Kültürel ve sosyal anlamda büyük uygarlıkların temelini atıldığı bu zorlu coğrafyada Urartuların kültürel mirası geçen uzun zamana rağmen günümüze ulaşabilmiştir. Urartuların yaşamsal alanlarını inşa ettikleri bu zorlu coğrafyayla bütünleştikleri günümüze kadar gelmiş ve topografik yapıyla uyum içerisinde inşa

---

¹ Fikret Başkaya, *Paradigmanın İflası*, Yordam Kitap, İstanbul 2018, s. 12.

² Jak Yakar, "Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Urartu: Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar,), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 126-127.

³ Mirjo Salvini, "*Urartu Tarihi ve Kültürü*", (Çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, s. 29.

⁴ Yakar, s. 127.

ettikleri mimari yapılardan anlaşılmaktadır.⁵ Urartu'nun karakterini de yansıtan söz konusu mimari tarz, daha çok yükseklerle inşa edilen kale yapılarında kendini göstermektedir. Düşman saldırılarının yönü ile coğrafi yapının şekillendirdiği ve gelişkin mimari üslubun taşla yansıtıldığı Urartu kalelerinden biri olan Kef Kalesi, muhtemelen Urartu mühendisliğinin en başarılı örneklerindedir. Burada oldukça detaylı işlenmiş bazalt bloklar ve kerpiçten inşa edilmiş kaleye ait mimari yapı kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir. Birer mimari eleman olarak işlev gören kabartmalı bloklar, bir yandan Urartu baş panteonunu görsel olarak ortaya koyarken diğer yandan da Urartu mimarisinin tüm ihtişamını yansıtmaktadır. Urartu sanatı için birer ünik örnek oluşturan bu mimari elemanların sadece Kef Kalesi'nde bulunması burayı diğer Urartu kalelerinden işlevsel olarak ayırmakta gibi görünmektedir.

Çalışmamızda Kef Kalesi'nin kuruluşu, işlevi, kuruluş amacı, mimarisi, yakın çevresi ve yakın çevresinin jeolojik yapısı tartışılmıştır. Bu anlamda ilk yazılı belgelerden yola çıkılarak gerekli kaynak taraması yapıp, aynı zamanda bizzat kalede sistematik yüzey taraması, ölçüm ve haritalama çalışmaları ile jeofizik çalışması gerçekleştirilmiştir. Gerek literatür taramasından ve gerekse alan taraması ve jeofizik çalışmadan elde edilen tüm veriler ilgili kaynakların da desteği ile değerlendirilip bölümler halinde aktarılmıştır. Bu çalışmada temel amaç birçok yönüyle anlaşılmayan Kef Kalesi'nin anlaşılmasını bu yönlerini irdelemek ve kalenin işlevinin ne olabileceğinin yapılan arkeolojik çalışma ve kazılar ışığında diğer Urartu kaleleri ile mukayese edilip anlaşılması doğrultusunda değerlendirilmesidir. Bununla beraber kurulduğu bölgenin coğrafi ve jeolojik yapısı ile tarımsal alanları da değerlendirilerek söz konusu faktörlerin yerleşim yeri üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Bu çalışmada öncelikle genişçe bir literatür taraması yapılarak kale ve yerleşim yeri hakkındaki sorular listelenmiş, bu sorular doğrultusunda Urartuların diğer kaleleri de incelenerek genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun dışında kalede yapılan arkeolojik araştırmalar ve kazı çalışmaları sonuçları diğer bazı Urartu kalelerinden elde edilen sonuçlarla mukayese edilmiştir. Son olarak kalenin inşa edildiği alan ve yakın çevresinde küçük çaplı bir sistematik yüzey taraması, ölçüm ve haritalama işlemi ve jeofizik çalışmalar yapıp alınan veriler daha önceki arkeolojik çalışmaların verileri

---

⁵ Thomas B. Forbes, *Urartian Architecture*, BAR International Series 170 England 1983, s. 5.

ile beraber değerlendirilmiştir. Tüm bu çalışmalar neticesinde kalenin konumu, işlevi, kuruluş amacı ve diğer sorulara literatür desteği ile cevap verilmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen yüzey taraması verileri ve daha önce gerçekleştirilen kazı sonuçları değerlendirilerek kalenin Urartu dönemi dışında kullanılıp kullanılmadığı arkeolojik verilerle tartışılmıştır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Kef Kalesi'nin 1964-1972 arkeolojik kazı çalışmalarında açığa çıkarılan en önemli buluntular bazalt taşına işlenmiş muhtemelen dini bir seromoniye anlatan kabartmalı bloklardır. Bu bloklardan en iyi korunmuş kuşkusuz Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır⁶ (Bknz. Resim 30). Bu bloğu ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki diğer Kef Kalesi buluntularını çalışmamız kapsamında incelemek için Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü aracılığıyla yaptığımız izin başvurusu salonun tadilatı gireceği gerekçesiyle reddedildi. Bunun akabinde sadece Kef Kalesi eserlerin kayıtlı olduğu Envanter defterini inceleme isteğimiz de ne yazık ki olumsuz sonuçlandı.

Aynı zamanda yine yukarıda adı geçen Üniversite ve Enstitü aracılığıyla Van Arkeoloji Müzesi'ndeki Kef Kalesi buluntularını inceleme izin başvurumuz olumsuz sonuçlandı. Ne yazık ki Ahlat Müzesi Envanter defteri inceleme talebimiz de benzer bir gerekçeyle olumsuz sonuçlandı. Bu bağlamda arkeolojik buluntuların incelenmesi izni direk Müze yöneticilerinin keyfi durumuna bırakılması bizce doğru değildir.

Yeni bilimsel çalışmaların somut verilere dayalı yapılabilmesi için müzelerin bilimsel araştırmalara tüm imkânları sağlamaları gerektiği kanaatindeyiz. Arkeoloji bilimi daha çok somut veriler ışığında çalışan evrensel bir bilim dalıdır. Dolayısıyla Arkeoloji gibi somut verilerle çalışmak bunu müzelerden bağımsız yapmak neredeyse imkânsızdır. Bu anlamda arkeoloji biliminin açığa çıkardığı eserleri kendi kişisel malları gibi görme anlayışı, müzeleri, müze müdürlerinin endüstrisi haline getirilmesi literatüre yeni kaynakların eklenmesine en büyük engellerden biridir. Söz konusu bu çalışmamızda müzelerden yana her yolu denememize rağmen çalışma alanımızdan çıkan eserleri inceleme imkânımız olmamıştır. Bu da çalışmamızı noksan bırakmasının yanında zamansal olarak da çalışmanın daha uzun sürmesine neden olmuştur.

---

⁶ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 177.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGE COĞRAFYASI VE ARKEOLOJİSİ

1.1.Bölge Coğrafyası

Kültürün biçimlenmesi ve yayılmasında etken olan en önemli faktörlerden biri kuşkusuz kültürlerin üzerinde şekillendiği coğrafyadır. Üzerinde yaşanılan coğrafya ve buna bağlı olarak oluşan sosyo-kültürel çevre, insan yaşamını şekillendiren birincil etkidir.⁷ Tarih ve kültürel etkilerle birlikte sosyal yapı veya insan sosyo-ekonomisinin de gelişimini etkileyen faktörlerin başında çevre gelmektedir. Bu nedenle doğal çevresiyle bir bütünlük oluşturan uygarlıkların çevresi göz ardı edilemez. Bu anlayışla çalışma alanımızı oluşturan çevreyi ana hatlarıyla anlatmanın çalışmamızı daha anlamlı kılacağı kanısındayız.

MÖ II. bin yılın sonuna ait Asur kaynaklarında karşımıza Uruatri şekliyle çıkan Urartu terimi Doğu Anadolu için kullanılan genel bir Mezopotamya terimidir.⁸ Bu anlamda Urartu Krallığı'nın kurulduğu Doğu Anadolu Bölgesi bu krallığın var olduğu tek alan olmayıp coğrafi açıdan Urartu terimi daha geniş bir alanı karşılamaktadır.⁹

Urartu Krallığı'nın var olduğu coğrafi bölge günümüz Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında kalan Doğu Anadolu Bölgesi dışında Ermenistan (Kura Çöküntüsü), Batı İran (Urmie Platosu) ve kısmen de kuzey Irak sınırları içerisinde kalmaktadır.¹⁰ Günümüz Türkiye'sinin doğusu için kullanılan Doğu Anadolu Bölgesi terimi Kafkasya'nın güneyi, İran Platosu'nun kuzeybatısı, Mezopotamya'nın kuzeyi ile Orta Anadolu arasında, 36° 57' ve 41° 37' enlemleri ile 38° 45' ve 44° 49' doğu boylamları arasında yer almakta olup bu anlamda Urartu Krallığı bölgesinin sadece bir kısmını

---

⁷ Hatice Ergürer, "Doğu Anadolu Kültürlerinde Dağ Kavramı", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildirileri II*, (Ed. Mehmet Işıklı, Birol Can), Atatürk Üniversitesi 2015, s. 280.

⁸ Karen Rander, "Asurlular Urartular", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 30, İstanbul 2012, s. 62.

⁹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İzmir 1997, s. 4.

¹⁰ Mirjo Salvini, "*Urartu Tarihi ve Kültürü*", (Çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, s. 24.

oluşturmaktadır.¹¹ Urartu bölgesi batıda Fırat Nehri,¹² doğuda İran'daki Sabalan Dağı, kuzeydoğuda modern Ermenistan'daki Sevan Gölü Havzası ve güneyde kuzey Irak'taki Zagros Dağları'nın kuzey ucu arasında kalmaktadır.¹³

Doğu Anadolu Bölgesi,¹⁴ coğrafi isim olarak tarihsel süreç içerisinde çok farklı isimle anılmıştır¹⁵. Biz çalışmamızda bölgeyi tanımlarken 1941 yılında Türkiye'de, ulusal bir bilimsel toplantı olarak gerçekleştirilen Birinci Coğrafya Kongresi'nde Anadolu'nun diğer coğrafi bölgeleri literatürüne eklenen ve Doğu Anadolu,¹⁶ olarak literatüre giren tanımlamayı kullanmayı uygun görmekteyiz. Dolayısıyla çalışmamızda kullandığımız Doğu Anadolu Bölgesi'nden modern Türkiye'nin doğu bölgesi anlaşılmalıdır.

Bu bölge içinde, Van Gölü'nün kuzeybatısında bulunan Kef Kalesi ve yakın çevresi, 41° 33' ve 43° 11' doğu boylamlarıyla 37° 54' ve 38° 58' kuzey enlemleri arasında yer alır.¹⁷ Doğuda Van ili ve Van Gölü, güneyde Siirt ve Batman, batıda Muş ve kuzeyde Ağrı illeriyle çevrilidir (Harita 1). Bitlis İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümü ile Yukarı Murat-Van bölümlerinde bulunmaktadır.¹⁸ Yüzölçümü, Van Gölü'nün il sınırları içinde kalan 1.876 km²'lik kısım da dâhil edildiğinde toplam 8.6645 km²'alardan oluşmaktadır.¹⁹ Oldukça engebeli bir coğrafi oluşuma sahip olan bölgede Güneydoğu Torosların uzantıları olan ve ili çevreleyen dağların yükseklikleri genellikle 2000 metreyi aşmaktadır. Bölgenin önemli volkanik

¹¹ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 4.

¹² Mehmet Işıklı, "Urartu Krallığının Kuzey Yayılımı ve Orta Aras Havzası", *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, (Haz. Duygu Türker Çelik), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 3.

¹³ Mirjo Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", *Urartu: Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar,), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 78.

¹⁴ Cevat R. Gürsoy, "Türkiye'nin Coğrafi Taksimatında Yapılması İcabeden Bazı Tashihler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 15, Ankara 1957, s. 228.

¹⁵ Ali Yiğit, "Türkiye'de Daha Kullanışlı Coğrafi Bölgeler Oluşturma Gerekçeleri ve Öneriler", 9. *Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi (Bildiriler)*, Bölge Bilimi Türk Milli Komitesi, Trabzon 2000, s. 519.

¹⁶ Ali Yiğit, "Geçmişten Günümüze Türkiye'yi Bölgelere Ayırma Çalışmaları ve Yapılması Gerekenler", Ankara Üniversitesi, Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, *IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildirisi*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 25-26 Mayıs, 2006, s. 38.

¹⁷ Bitlis Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, "Bitlis İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu", Bitlis 2017, s. 10.

¹⁸ Kenan Arınç, "Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis", Atatürk Üniversitesi, *Doğu Coğrafya Dergisi*, S. 1, Erzurum 1995, s. 69.

¹⁹ Bitlis Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, "Bitlis İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu", s. 10.

dağlarından Nemrut Dağı (3.050 metre) Güroymak ve Tatvan ilçeleri arasında, Süphan Dağı (4.058 metre),²⁰ ise Adilcevaz ilçesi'nde yer almaktadır.

Bitlis Bölgesi, sahip olduğu coğrafi özellikleri, konumu, mimarisi ve kültürel değerler ile pek çok açıdan Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümüdür. Torosları aşan en önemli ulaşım güzergâhı coğrafi şartların el vermesinden dolayı Bitlis Bölgesi'nden geçmektedir. Bitlis Çayı Vadisi'nin oluşturduğu doğal bir geçit, eski çağlar boyunca, Karadeniz ile Doğu Anadolu Bölgeleri'yle Suriye ve Mezopotamya arasındaki bağlantının sağlandığı önemli bir konuma sahipti.²¹

Doğu Anadolu'nun tarihî merkezlerinden olan Bitlis, Dicle'nin kollarından olan Botan Suyu'na karışan Bitlis Çayı'nın Güneydoğu Toroslar arasında açtığı dar²² ve derin bir vadide deniz seviyesine göre 1400-1500 metre yükseklikte kurulmuştur.²³ Bitlis'in burada kurulmuş olması ve tarih boyunca önemini koruyan bu yerin coğrafi özellikleri ile yakından ilgili olduğunu söylemek gerekir. Zira Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'yu birbirinden ayıran Güneydoğu Torosları geçilmesi oldukça güçtür. Bitlis ili, bu dağlık ve aşılması güç engeli, nispeten darlaşmış olduğu bir sahada asırlardan beri kullanılan yolun geçmesine imkân veren bir vadi üzerinde yer almaktadır.²⁴ Bu bağlamda Bitlis, Elcezire düzlüklerini Doğu Anadolu'nun platolarına oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan ve Güneydoğu Torosları aşan yol üzerinde bulunması nedeniyle eskiden beri ticaret kervanlarının güzergâhı²⁵ niteliğinde olmuştur. Ayrıca sürüleri ile birlikte güney-kuzey doğrultusunda mevsimlik göçler yapan insan kitleleri de bu doğal koridor üzerinde bulunan Bitlis'ten geçmişlerdir. Bu önemli geçidi kontrol altında tutan Bitlis Kalesi de bugünkü şehrin batısında Bitlis Çayı ile bu çayın sağdan (batıdan) aldığı bir kolu (Kömüs Deresi) arasında kalan ve

---

²⁰ Hanifi Biber, "Demir Çağlarında Süphan Dağı Eteklerinde Yaşam ve Ölümün Mekânsal İlişkileri", *Journal Of Human Sciences*, C. 13, S. 2, Sakarya 2016, s. 3504.

²¹ Sırrı Tiryaki, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014, (Doktora Tezi), s. 36.

²² Gülsen Baş, "Gelenek ve Gelecek Arasında Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis", *History Studies*, C. 2, S. 2, Ankara 2010, s. 377.

²³ Metin Tüncel, "Bitlis Şehri (Tarihî Coğrafya Açısından Yaklaşım)", *Ankara Üniversitesi Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1996, s. 102.

²⁴ Richard G. Hovanistian, *Bitlis ve Muş* (Çev. Zuhal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 1997, s. 7-8.

²⁵ Metin Tüncel, *Bitlis Şehri (Tarihî Coğrafya Açısından Yaklaşım)*, Coğrafya Araştırmaları, S. 4, s. 102.

iki vadiye de dik bir şekilde inerek korunmalı bir alan oluşturan dar bir sırt üzerinde inşa edilmiştir.²⁶

Jeoloji analizlerine göre Bitlis Bölgesi, ülkemizin en eski jeolojik oluşumlarından biri olan Bitlis Masifi'nin üzerinde bulunmaktadır. Bölge arazisi, metamorfik kayalar (kuvarsit ve kuvars-feldspat şist, fillit ve pelittik şist, mikaşistler, şisti kuvarsit, gri kireçtaşları ve bantlı mermerler) ve Kuvaterner yaşlı lav ve travertenler gibi çeşitli jeolojik formasyonlardan meydana gelmektedir²⁷ (Harita 2). Bu anlamda Kef Kalesi ve yakın çevresi yer kabuğundaki tektonik levhaların önemli aktivitesine bağlı olarak sığ ve dağınık halde bulunan volkanik kayalardan oluşmaktadır.

Miyosen başlarında sığ denizel bir havza özelliğine sahip günümüz Van Gölü Havzası, Orta Miyosende başlayan Arap-Avrasya²⁸ plakalarının arasında sıkışıp yükselmeye başlamıştır.²⁹ Üst Miyosende kuzey-güney yönünde daralma ve doğu-batı yönünde genişlemeye bağlı olarak, doğu-batı gidişli antiklinal ve seklinaler oluşmuştur. Kuzey-güney doğrultusunda açılma çatlakları ve bu çatlakların sıçrama yapması ile oluşan doğrultu atımlı faylara bağlı olarak da volkanizma gelişmiştir.³⁰

Bölgenin volkanik oluşumuna bağlı olarak gerek Süphan Volkanı gibi gerekse Nemrut Volkanı'nın, Kef Kalesine yakın olmasıyla da kale yakınlarında andezit, bazalt taşının yanı sıra çimentolaşmış tüf, sünger taşı gibi kayalar bulunmaktadır.³¹

Orta-geç miyosen sürecinde Bitlis kenet kuşağı boyunca Arabistan-Avrasya'nın yaklaşması ve çarpışması sonucu tarihsel ve aletsel süreç içerisinde çok sayıda yıkıcı deprem yaşanmıştır.³² Bölgenin tektonik açıdan çok aktif olmasından dolayı, deprem aktivitesi havza boyunca ve Van Gölü çevresindeki bölgede çok yüksektir. Dolayısıyla

---

²⁶ Tüncel, s. 102.

²⁷ Arınç, s. 71.

²⁸ Hasan Özdemir, Erkan Konyar, İsmail Ayman, Can Avcı, "Holosendeki Van Gölü Seviye Değişimleri İle Arkeolojik Bulguların Karşılaştırılması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 10, S. 1, 2013, s. 962.

²⁹ Çetin Yeşilova, Türker Yakupoğlu, "Adilcevaz Kireçtaşının (Van Gölü Kuzeyi) Mikro Fosiyes Özellikleri", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C. 50, S.1, Ankara 2007, s. 28.

³⁰ Yeşilova, Yakupoğlu, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, s. 28.

³¹ Demirtaşlı, Pisoni, s. 32.

³² Ali Özvan, M. Alper Şengül, Mucit Tapan, "Van Gölü Havzası Neojen Jeoteknik Özelliklerine Bakış: Erciş Yerleşkesi", *Geosound Dergisi*, C. 1, S. 52, Adana 2008, s. 5.

Bitlis Bölgesi'nin bir kısmı birinci dereceden bir kısmı ise ikinci³³ dereceden deprem bölgesi kuşağında yer almaktadır.³⁴

Adilcevaz ve yakın çevresinde hem ters hem de normal fay hatları mevcut olup, fay hatlarının yönü kuzeydoğu-güneybatı doğrultuludur.³⁵ Kuzeyde Erciş ilçesi ile güneyde Adilcevaz ilçesi arasında, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan, toplam 30 km kadar uzunluğunda birden fazla kırıktan oluşan küçük bir fay kuşağı bulunmaktadır.³⁶ Bölgedeki tarihsel depremler incelendiğinde Bitlis ve civarının sürekli aktif bir tektonik yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Tarihsel süreç içerisinde Van Gölü Havzası'nda oluşan şiddetli depremlerin Van Gölü Bölgesi'nde yıkıcı sonuçları olduğu bilinmektedir. Ekim 2011'de merkez üstü Erciş olan 7.1 şiddetinde yaşanan Van depremi oldukça yıkıcı olmuştur. Bu bağlamda 2011 Van depremi, Adilcevaz ilçesinde de ciddi bir şekilde hissedilmiş ve birçok yapıda hasara neden olmuştur.³⁸

Tarihsel süreç içerisinde Kef Kalesi'nin depremlerden ne ölçüde etkilendiği yönünde herhangi bir deprem analiz çalışmasının olmaması nedeniyle bu konunun detayları henüz bilinmemektedir. Ancak 2011 Van depreminden sonra 2014 yılında Ayanis Kalesi'nde yapılan çalışmalar söz konusu depremde Ayanis Kalesi'nde tahribatın gerçekleştiği anlaşılmıştır. Söz konusu depremde Ayanis Kalesi'nde özellikle doğu sur duvarlarında köşe destek taşlarında yer yer çatlama olduğu anlaşılmıştır.³⁹ Bunun dışında Urartular dönemine ait olan Ahlat sahil kalesi 1224 yılında meydana gelen şiddetli bir deprem sonucunda yıkıldığı kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁰ Bu bağlamda binlerce yıl önce bölgede yaşayan toplumların hangi şiddet ve aralıklarla depremler gördüğü araştırılmaya değer bir konudur. Binlerce yıl önce depreme karşı ne gibi tedbirler alındığı, kalelerin yüksek kayalık alanlara

---

³³ Fethi A. Yüksel, Bitlis ve Çevresinin Tarihsel ve Aletsel Dönem Deprem Etkinliği, *Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli, Evren Belli), Bursa 2013, s. 269.

³⁴ Ercan Işık, M. Hamidullah Özlük, "Bitlis İli'nin Doğal Afetler Açısından İncelenmesi ve Öneriler", *Dubai, Unites Arab Emirates*, Dubai 2012, s. 3.

³⁵ Demirtaşlı, Pisoni, s. 33.

³⁶ Ercan Işık, M. Cihan Aydın, Abdulrezzak Bakış, M. Hamidullah Özlük, "Bitlis ve Civarındaki Faylar ve Bölgenin Depremselliği" *BEÜ Fen Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 1, Bitlis 2012, s. 159.

³⁷ Işık, Özlük, s. 3.

³⁸ Ercan Işık, M. Hamidullah Özlük, Ercan Demir, Hakan Bilici, "23.10.2011 Van Depreminin Adilcevaz İlçesindeki Etkilerinin Gözleme Dayalı İncelemeleri", *Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, S.1, Bitlis 2012, s. 2.

³⁹ A. Şengül, Aras, Işıklı, s. 165.

⁴⁰ A. Yüksel, s. 267.

kurulmasında deprenselliğin ne derece etkili olduğu ve kaleler kurulmadan önce bunların deprensellik analizlerinin yapıp yapılmadığı sorularına cevaplar aranmalıdır. Bu doğrultuda alınan cevaplar o günkü teknolojik gelişmişliğin de seviyesini ortaya koyabilecektir.

Denizlerden uzak ve deniz seviyesinden çok yüksek olduğu için karasal ikliminin hâkim olduğu Bitlis Bölgesi, Van Gölü sebebiyle gölden daha uzak kalan bölgedeki diğer illere nazaran daha ılık bir iklime sahiptir. Yağış miktarının 958 mm olduğu Bitlis'te en sıcak ay Temmuz ve en soğuk ay Ocak ayıdır. Sıcaklık değerleri -21,3°C ile 36.8 °C olarak değişmektedir⁴¹ (Grafik 1). Ancak Kef Kalesi'nin bulunduğu Adilcevaz ilçesi ile Tatvan ve Ahlat'ın Van Gölü'ne daha yakın olması nedeniyle Bitlis merkeze göre daha ılıman olduğu söylenebilir. Genel olarak karasal iklimin sürdüğü Bitlis Bölgesinde en fazla yağış kışta olmak üzere ilkbahar ve sonbahar mevsimleri de bol yağışlı geçer. Bitlis'te kışlar soğuk, yazlar ise sıcak ve kurak geçer. Buna karşın Bitlis Doğu Anadolu Bölgesi'nin en nemli ili olarak dikkat çeker.⁴² Kışlar uzun, soğuk ve karlı geçer. Kar yağışı Ekim ve Kasım gibi başlar ve kar örtüsünün yerde kalma süresi nisan sonlarına kadar devam eder.

Karasal iklimin sürdüğü bölgede hâkim bitki örtüsü step ve bozkırdır.⁴³ Bitki örtüsü bakımından çayır otlak ve meraların geniş yer tuttuğu yayla görünümündeki bölgenin yüksek kesimlerde yağışların artması ile genellikle meşe ağaçlarından oluşan orman korulukları görülmektedir.⁴⁴ Yıllık yağış toplamının azlığı ve mevsimlere göre dağılışındaki dengesizlik nedeni ile bölgede daha çok kuru tarım yapılmaktadır. Toplam 132.519 hektar (ha) tarım alanı bulunan bölgede 114.640 ha alan sulamaya elverişli olup bunun sadece 30.000 ha alanında sulu tarım yapılmaktadır.⁴⁵

Çalışma sahamızın merkezini Bitlis iline bağlı Adilcevaz ilçesinin oluşturduğuna yukarıda da yer vermiştik. Van Gölü'nün kuzeybatısında yer alan ilçenin, doğu sınırında Erciş, kuzeyinde Patnos, kuzeybatısında Malazgirt, batısında ise Ahlat ilçesi bulunmaktadır. Süphan Dağı'nın eteklerinde, Van Gölü'nün kuzeybatı

---

⁴¹ Arınç, s. 74.

⁴² Mehmet Ali Çelik, İbrahim Kopar, Hüsyin Bayram, "Doğu Anadolu Bölgesi'nin Mevsimlik Kuraklık Analizi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2018, s. 1750.

⁴³ Simone Bonzano, *A Way through the Hills. The Formation of Urartu-Biainili in the Lake Van Region*, Freien Universität 2019 Berlin, s. 28.

⁴⁴ Bitlis Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, "*Bitlis İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu*", s. 10-11.

⁴⁵ Bitlis Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, "*Bitlis İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu*", s. 43.

kıyısında yer alan ilçe, daha çok turkuaz mavisi renkteki koyuları, yetiştirdiği cevizleri ve tarihi ile bilinir. İsminin nereden geldiği netlik kazanmayan ilçenin en eski isimi olan Arcige baştanbaşa ceviz ağaçları ile dolu olmasından kaynaklı cevizli vadi anlamında “*Vad-ıl Cevz*” olarak adlandırıldığını kaynaklar aktarmaktadır.⁴⁶

Van Gölü’nün kuzeybatısında bulunan Adilceviz ve çevresinde çok farklı fiziki oluşumlar görmek mümkündür. İlçe, Adilceviz-Ahlat yaşlı formasyon kompleksinde bulunmaktadır. Üzeri Adilceviz kalkeri ile kaplı olan kompleks boyunca çeşitli karstik yer şekilleri görülür.⁴⁷

Tarihsel süreç içerisinde birçok kültür ve topluma ev sahipliği yapan Adilceviz, ister istemez tüm bu toplumların yaşam tarzlarından, inançlarından kültürlerinden etkilenmiş⁴⁸ ve bunları etkilemiştir. Bu etkileşim neticesinde birçok etki unsurunu bünyesinde barındırıp harmanlayabilmesi bölge halkının oldukça renkli bir sosyo-kültürel mozaik oluşturabilmesini sağlamıştır. Bu renkli kültürler mozaiki, girişindeki tepede yer alan tarihi kalesi, (Resim 1) kuzeybatısındaki manastırı, kuzeyindeki Urartu Kef Kalesi, Camileri ve çok sayıda küçük kubbesiyle farklı bir mimariye sahiptir. Birçok kültürü yaşatan ilçede, yazları yeşilin ve mavinin her tonunu bulmak mümkündür. Söz konusu ilçede, birçok kültürün oluşturduğu kültürler mozaikinde muhtemelen kendi döneminde en büyük ve renkli payı Urartular oluşturmaktaydı.

Adilceviz’a hâkim bir konumda heybeti ve ihtişamıyla Urartu panteonunda önemli bir yere sahip olan Süphan Dağı yer alır. Urartuların kutsal saydığı Süphan Dağı, Ayanis tapınak yazıtında Eiduru⁴⁹ olarak geçer. Gerek Kef Kalesi gerekse Urartu Ayanis Kalesi’nin Süphan Dağı’nın kontrolündeki karşılıklı stratejik noktalara konumlandırılmış olması muhtemelen söz konusu dağın bu dönemde tanrılaştırılmış olması yani koruyucu olmasındandır. Öyle ki II. Rusa, Ayanis tapınağı yazıtında (Rusaşinili Eiduru-kai)⁵⁰ Süphan Dağını Tanrı “Eiduru” olarak benimsenmesini ve

⁴⁶ Zülfiye Koçak, Hasan Taşkiran, “Adilceviz Kazası’nın İlk Nüfus Sayımı (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 4, 2014, s. 719.

⁴⁷ Süleyman Elmacı, *Adilceviz’in Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, (Yüksek Lisans Tezi), s. 2.

⁴⁸ Yasin İpek, “Adilceviz Geçiş Dönemine Dair İnanış ve Uygulamaları” *VII. Uluslar Arası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli, Evren Belli), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Bitlis 2011, s. 510.

⁴⁹ Mehmet Işıklı, Gülşah Öztürk, Umut Parlıtı, “Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *38. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Edirne 2016, s. 591.

⁵⁰ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, (Ed. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, Gürcan Polat), Ege Üniversitesi, İzmir 2012, s. 4.

adına kurban kesilmesini buyurmuştur.⁵¹ Van Gölü'nün kuzeybatısını bir hilal gibi çevreleyen Adilcevaz, Ahlat ve Tatvan'ın bir ucunda görkemli Süphan diğer uçta ise Nemrut Dağı yer alır. Birçok medeniyete ait kültür kalıntılarının yer aldığı söz konusu hilalde ne yazık ki yeterli arkeolojik çalışma yapılmamıştır.

Ekonomik faaliyetlerinin içinde tarım önemli bir paya sahiptir. İlk yapılan ekonomik faaliyetlerden olan tarım, özellikle iklimsel faktörler olmak üzere toprak yapısı, hidrografya gibi faktörlere bağlı olarak değişkenlik gösterir. Bu bağlamda Kef Kalesi ve yakını derin vadilerle parçalanmış, tarıma çok uygun olmayan bir coğrafi oluşuma sahiptir. Kalenin çevresi, kireçli kahverengi, kireçsiz kahverengi ve alüvyal toprak yapısı görülmektedir.⁵² Adilcevaz'ın volkanik Süphan ve Nemrut dağları yakınında bulunması nedeniyle ilçenin çevresini kireç taşı tabakası üzerine kahverengi verimsiz topraklar kaplamıştır. Ancak Süphan Dağı ile Arın Göl (Sodali Göl)⁵³ arasında bulunan alüvyal topraklar tarım için verimli topraklardır. Söz konusu bu verimli toprakların Kef Kalesi sakinleri tarafından kullanılıp kullanılmadığı veya ne ölçüde kullanıldığı yönünde bilgiler yazıtlarda yer almamaktadır ve arkeolojik çalışmaların yetersizliği nedeniyle konuyla ilgili arkeolojik veri ve bilgilere ulaşılamamıştır. Ancak bu verimli toprakların Kef Kalesi'ne yaklaşık 20 km uzak olması sebebiyle bölge C. Toker'in Urartu yerleşim ve tarım alanları analizine uymamaktadır.

C. Toker, gölün doğusunda, özellikle Tuşpa olmak üzere Van ve yakınındaki Urartu yerleşim ve tarım alanları için yerleşim-tarım alan analiziyle 5 km yarıçapında dairesel bir arka alan öngörmüştür.⁵⁴ Bu analiz Kef Kalesi için düşünüldüğünde kalenin tarım alanlarına uzak kaldığı sonucuna varılır.⁵⁵ Bu durumda hem arazinin verimsiz oluşu hem de tarım alanlarında kullanılacak suyun yakında olmayışı itibarıyla Kef Kalesi'nin Urartu krali kaleler için genelde kriter sayılan verimli tarım topraklarına sahip olma kriterine uymadığı söylenebilir.

Kef Kalesi, havzadaki diğer Urartu kaleleri gibi tarım yapılabilecek arazilere çok yakın⁵⁶ olmamakla beraber tarım alanında kullanılabilecek su bakımından da fakirdir.

---

⁵¹Çilingiroğlu, Arkeo Atlas Dergisi, s. 114.

⁵² Elmacı, s. 20.

⁵³ Bonzanos, s. 23.

⁵⁴ Toker, s. 59.

⁵⁵ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 143.

⁵⁶ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 143.

Sitadelin kuzeydoğusunda bulunan Keklibulağı Pınarı günümüzde her ne kadar tarımsal faaliyetlerde kullanılsa da Urartu tarım faaliyetlerinde çok da kullanıldığı düşünülemez. Derin bir vadiden güneye inen pınar, ancak Kef Kalesi'nden yaklaşık 6 km uzaklıktaki Adilcevaz Ovası'nda kullanılabilir. ⁵⁷ Bu durumda günümüzde Adilcevaz ilçesinin yer aldığı küçük ovanın tamamının işlenebildiği varsayılırsa ilçe merkezindeki bahçe ve tarlaların Kef Kale/kenti için yeterli bir zirai tarım potansiyeline sahip olmuş olması olasıdır. Adilcevaz ilçesi su kaynakları bakımından zengin olmamakla beraber günümüzde de ilçe merkezinde geçen dere hem içme suyu hem de bahçe sulamada büyük oranda kullanılmaktadır.

1.2.Bölge Arkeolojisi

Son zamanlarda bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları neticesinde modern insanlara dair ilk izlerin Alt Paleolitik Dönemde başladığı görülmektedir ⁵⁸. Ancak bölgede uzun soluklu yerleşimlerin ilk kez MÖ 5500-3100 arasında, Kalkolitik Dönem' de kurulmaya başladığı anlaşılmaktadır. ⁵⁹

Bölgede Kalkolitik Dönem ile başlayan yerleşim sürecinin, Tunç ve Demir çağları, Helenistik Dönem, Roma ve Bizans Dönemleri ve Orta Çağ'da devam ettiği, ancak Erken Tunç Çağı, Urartu Krallığı Dönemi, Bizans Dönemi ve Ortaçağ'da bu sürecin yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır. ⁶⁰

Bilindiği üzere Van Gölü yakın çevresindeki en erken höyük yerleşmesi 1938-1939 yıllarında Kirsopp Lake tarafından arkeolojik kazısı gerçekleştirilen Tilkitepe'dir. Sevin'e göre, Van Gölü'nün doğu kıyısı üzerinde bir ticaret ve kültür kolonisi olarak Tilkitepe büyük bir olasılıkla Mezopotamya'ya yapılan obsidyen ticareti açısından Nemrut ve Süphan gibi kaynaklara yakınlığı nedeniyle önemli bir

⁵⁷ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 143.

⁵⁸ İsmail Baykara, Berkay Dinçer, Serkan Şahin, "Gürgür Baba Tepesi: Alt ve Orta Paleolitik Dönem Buluntu Yerleri, Erciş-Van" *Anadolu Araştırmaları* 21, İstanbul 2018, s. 79.

⁵⁹ Tiryaki, Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü, s. 86.

⁶⁰ Mitchell S. Rothman, "Preliminary Report on the Archaeological Survey in the Alpaslan Dam Reservoir Area and Muş Plain 1991", *10. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1993, s. 280.

konumdadır.⁶¹ Süphan ve Nemrut gibi, Tendürek de geçmişte önemli bir obsidyen kaynağı oluşturmaktaydı.⁶²

Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen Tilkitepe dışında gölün batısındaki Muş Ovası'nda gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Kalkolitik Dönem'in başlangıç aşamasını temsil eden Halaf keramiği örnekleri⁶³ ele geçmiştir.⁶⁴ Bunun dışında Süphan Dağı'nın güneybatı eteklerinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında da⁶⁵ Halaf Kültürü seramik örnekleriyle karşılaşmıştır.⁶⁶ Az sayıda Halaf seramiğinin varlığı⁶⁷, Bitlis bölgesinde Kalkolitik Dönem'den itibaren iskân edilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Kalkolitik Çağ'ın ilerleyen aşamalarında Doğu Anadolu Bölgesi'nin güney kesimleri ile birlikte Zagros Dağları'nın eteklerinden batıda Fırat Irmağı ve Van Gölü'nün doğu kıyılarına kadar uzanan bölgeler Kuzey Mezopotamya kökenli Halaf Kültürü'nün görüldüğü alanlar olmuştur. Halaf kültürel öğelerinin Van Gölü ve çevresindeki bölgedeki varlığı buranın kuzey Mezopotamya ile olan ticari ve kültürel ilişkilerinin yoğunluğunun bir sonucu gibi görünmektedir.

Yüksek ve engebeli coğrafi yapısı, sert karasal iklim özellikleri ve konumu nedeniyle Doğu Anadolu tarihöncesi dönemlerden beri Anadolu yarımadasının diğer alanlarından farklı karakteristikler taşıyan bir yaşam alanı niteliğinde olmuştur.⁶⁸ Kalkolitik Çağ'ın sonlarından itibaren, muhtemelen Erzurum ve çevresinden veya daha kuzeydoğudan tüm Doğu Anadolu'ya yayılan, Yakınoğu ve Anadolu Arkeolojisi'nin zamansal ve coğrafi açıdan en büyük kültürel birlikteliklerinden biri olan Erken Transkafkasya veya Karaz Kültürü ortaya çıkmıştır.⁶⁹ Bu kültürün yayılım

---

⁶¹ Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 85-86.

⁶² Bonzanos. 21.

⁶³ Mehmet Işıklı, A. Yalçın Tavukçu, "Muş-Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ Seramiği", *Sanat Dergisi*, S. 14, 2008, s. 82.

⁶⁴ Yiğitpaşa, Can, s. 278.

⁶⁵ Tiryaki, Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü, s. 87.

⁶⁶ Rothman, s. 270.

⁶⁷ Aynur Özfırat, "Highland Fortresses-Cemeteries and Settlement Complexes of Muş Plains-Mt Süphan in the Lake Van Basin from the Middle Bronze to the Middle Iron Age (Urartu)" *TUBA-AR*, S. 20, Akara 2017, s. 54.

⁶⁸ Veli Sevin, "Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı", *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 2, İstanbul 2004, s. 104.

⁶⁹ Mehmet Işıklı "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi", *Doğudan Yükselen Işık* (Haz. Birol Can, Mehmet Işıklı), Erzurum 2008, s. 325.

alanı içerisinde çalışma sahamızın da olduğu yüzey araştırmalarıyla anlaşılmıştır ve bölgede az sayıda bulunan Halaf seramiğinin tersine yoğun biçimde ele geöen Karaz Kültürü seramik örnekleri Geç Kalkolitik- Erken Tunö Çađıyla⁷⁰ beraber bölgede bu kültüre ait ögeleri barındıran yerleşimlerin yoğunlaştığını göstermektedir.⁷¹

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Karaz Kültürü'ne yönelik en kapsamlı öalışma muhtemelen M. Işıklı tarafından hazırlanan “*Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*” adlı doktora tezidir. Ancak bölgeyi alt kültür bölgelerine ayıran Işıklı kısmen öalışma alanımızın da içinde yer alan Hakkâri veya Bitlis/Hakkâri Toroslari Bölümü'nü araştırmaların yetersizliği ve bölgenin coğrafi zorlukları nedeniyle değerlendirememiştir. Fakat bölgenin coğrafi özellikleri değerlendirildiğinde dağlık ve yüksek kesimlerden oluşması sebebiyle Erken Transkafkasya topluluklarının ilgi alanı dışında kalmasının öok düşük bir ihtimal olduğunu aktarmaktadır.⁷²

C. Burney, G. Kozbe ve A. Özfırat'ın yüzey araştırmalarıyla öalışma sahamızı oluşturan Bitlis Bölgesinde söz konusu kültürün varlığı kanıtlanmıştır.⁷³ Dağlık Bitlis bölgesinde Erken Transkafkasya Kültürünün olması Işıklı'nın haklılığını kanıtlamakla beraber bölgenin söz konusu kültürün yoğun iskân alanına girdiği de anlaşılmıştır. Bu bağlamda Kef Kale'sinin yaklaşık 3-4 km güneyinde yer alan Kümbet (Adilcevaz) Höyükte Karaz Kültürüne ait öanak öömlek paröaları bulunmuştur.⁷⁴ İlk kez Burney'in ziyaret ettiği ve Adilcevaz Höyük olarak adlandırılan Kümbet Höyük 1997 yılında Özfırat'ın Muş Ovası'nın dağlık kuzey kesimlerinde ve Süphan ile Nemrut dağlarının eteklerinde geröekleştirdiği yüzey araştırmasında incelenmiş olup Erken Transkafkasya kültürüne ait buluntular elde edilmiştir.⁷⁵

---

⁷⁰ Hanifi Biber, Yunus Öiftöi, “Malazgirt ve Bulanık Ovalarında Erken Transkafkasya Dönemi Yerleşmeleri ve Öanak Öömleklere”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Van 2017, s. 4.

⁷¹ Altan Öilingiroğlu, Van Bölgesi Yüzey Araştırması, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1987, s. 120.

⁷² Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, (Doktora Tezi), s. 70.

⁷³ Aynur Özfırat, 1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunö ve Demir Çağları, *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir 2000, s. 123.

⁷⁴ Özfırat, 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, s. 194.

⁷⁵ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, s. 339.

Yine 1999 yılında Özfırat tarafından Kef Kalesi'nin güneybatı eteklerine inşa edildiği Süphan Dağı'nın kuzey yamacında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında Erken Transkafkasya dönemine ait höyük (Mezarlıktepe) yerleşmesi tespit edilmiştir.⁷⁶ Özfırat'ın araştırmalarında Erken Transkafkasya malzemesi veren diğer bir yerleşim ise Ahlat Ovakışla'nın kuzey yaylasında Oltuyazı köyü yakınlarındaki Harabe Hülis Tepesi⁷⁷ olarak adlandırılan tepedir. Bunun dışında Kef Kalesi'nin kuzeybatısında bulunan Sütey Yaylasının ErkenTunç Çağı'na uzanan bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Ahlat harabe şehir 2019 kazıları sırasında da Erken Transkafkasya (Karaz Kültürü) seramiği bulunmuştur.⁷⁸

Coğrafi açıdan oldukça geniş bir alanda yayılım gösteren Erken Transkafkasya Kültürünün varlık dönemi MÖ IV. binyıl ortalarından MÖ II. binyılın ilk yarısına kadar uzanır.⁷⁹ Erken Transkafkasya Kültürü'nü oluşturan alan günümüz Ermenistan ve Azerbaycan toprakları, Kuzeybatı İran toprakları, Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir bölümü ile Kuzey Suriye-Levant topraklarının da önemli bir bölümüne yayılmıştır.⁸⁰

Genellikle el yapımı olan, halka veya plaka şerit tekniği (coil method) ve kumaş hasır tekniği seramikleri⁸¹ ile tanınan Erken Transkafkasya Kültürü Doğu Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağdan, Erken Tunç Çağı'nın sonuna kadar tüm safhaları ile görüldüğü arkeolojik çalışmalarla anlaşılmıştır.⁸²

Orta Tunç Çağı ile birlikte MÖ III. binin sonu ile MÖ II. bin yılın başlarında yeni bir kültür görülmeye başlamıştır.⁸³ Arkeoloji literatüründe Yayla Kültürü, MÖ II.

⁷⁶ Aynur Özfırat, 1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları, 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir 2000, s. 123.

⁷⁷ Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi, s. 340.

⁷⁸ Mehmet Kulaz, Ahlat'ta Sokmeiler Dönemi Kitabesi ve Karaz Seramikleri, 16.08.2019, <https://www.arkeolojikh Haber.com/haber-ahlatta-sokmenliler-donemi-kitabesi-ve-karaz-seramikleri-bulundu-22686/>.

⁷⁹ Mehmet Işıklı, Hatice Ergürer, "Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü'nde Mekân ve Mekân Kullanımına Dair Gözlemler", V. Arkeoloji Sempozyumu, (Ed. Gökhan Coşkun), Dumlupınar Üniversitesi, Ankara 2017, s. 44.

⁸⁰ Salih Kaymakçı, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Karaz-Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Yeni Bir Yerleşim: Alucra-Gavur Kalesi, Giresun", TUBA-AR, S. 2, s. 27.

⁸¹ Işıklı, Doğuda Yükselen Işık, s. 328.

⁸² Veli Ünsal, "Doğu Anadolu'da (Malatya-Elazığ) Karaz Türü Yerleşmeler", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 22, S. 2, Elazığ 2012, s. 321.

⁸³ Andreas Schachner, "Azerbaycan Astara Müzesi'ndeki bir Stel örneğinde MÖ 2. Binde Hazar Denizi ile Van Gölü arasındaki Yontu Sanatı", Azerbaijan Archaeology, C. 21, S. 3, Bakü 2018, s. 28.

Bin Yıl Kurgan Kültürü ve bölgesel ölçekte “Aras Boyalıları, “Van Urmiye Boyalıları” gibi isimlerle ele alınan bu kültür, kendinden önceki Erken Transkafkasya/Karaz Kültürüyle oldukça fazla benzerlik gösterir⁸⁴. Bu kültürel grubu Erken Transkafkasya köylü ve çiftçi kültürü halkından ayıran ana fark kurgan halklarının belirgin bir göçebe özellik göstermesidir⁸⁵ ve farklı gömü türleri ile farklı çanak-çömlek gelenekleri kültürü Transkafkasya/Karaz kültüründen ayırmaktadır.

Orta Tunç Çağı ile birlikte tarım ağırlıklı geleneksel yaşam tarzının son bulması sonucunda besicilik ile et ve süt ürünlerine dayalı yarı göçebe yaşam tarzının egemen hale gelmesi materyal kültüründe de değişimlere neden olmuştur.⁸⁶ Bu süreçte ortaya çıkmaya başlayan farklı sosyo-ekonomik sistemler bölgede yaşayan insanların yaşam alışkanlıklarında önemli değişikliklere neden olmuştur.

Orta Tunç Çağı’nda egemen hale gelen göçebe yaşam tarzı sonucunda günlük hayatın içerisinde çoğunlukla taşınabilir öğelerin ve geçici barınakların kullanımı yaygınlaşmıştır.⁸⁷ Tüm bu değişimlerden en çok etkilenen alanlardan biri de konumuzu oluşturan Bitlis bölgesidir. Bu anlamda Ardahan, Kars, Iğdır, Ağrı, Van ve Bitlis illerinin yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi’nin doğu ve kuzey ucundaki alanlar, Orta Tunç Çağı’nda ortaya çıkan gelişmelerden en fazla etkilenen yerlerin başında gelmiş, buralarda sosyo-ekonomik açıdan radikal değişiklikler meydana gelmiştir.⁸⁸

MÖ II. bin yayla kültürü, yarı pastoralist yaylacı özelliği göz önüne alındığında zengin otlak potansiyeline sahip yüksek kesimlerin, söz konusu hayvancı ve çoban grupları için önemli ilgi alanları olarak görülmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Burada önemli olan uzun süre bölgedeki ovalarda var olan tarımcı köy kültürünün herhangi bir savaş izi bırakmadan ovaları terk etmesidir. Bu konuda kimi varsayımlar bu yeni kültürü getirenlerin dışardan geldiği, kimileri yerel bir evrimleşme olduğu, kimisi de iklimsel değişim varsayımları üzerinde durmaktadır.⁸⁹ Burada en geçerli varsayım ovaların ıssızlaşmasına neden olan bir iklimsel değişimin olmuş olması gibi görülmektedir.

⁸⁴ Aynur Özfirat, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl) , Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001, s. 23.

⁸⁵ Işıklı, Tavukçu, s. 83.

⁸⁶ Sırrı Tiryaki, “Başlangıçtan Orta Demir Çağı’na Kadar Dağlık Doğu Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 37, İzmir, 2018, s. 641.

⁸⁷Tiryaki, *Tarih Okulu Dergisi*, s. 644.

⁸⁸ Tiryaki, *Tarih Okulu Dergisi*, s. 642.

⁸⁹ Sevin, *Arkeo Atlas Dergisi*, 2004, s. 106.

Ancak Erken Tunç Çağı'ndan en azından MÖ II. bin yılın sonlarına kadar yerel toplumların yaşam şeklini değiştirecek kadar radikal değişimlerin olduğuna kanıt yoktur. V. Sevin ovalarının ıssızlaşmasını yukarıda saydığımız varsayımlardan farklı bir nedene bağlamaktadır. Sevin'e göre bu değişimlerin sebebi; Erken Tunç Çağı'nın sonlarında Alagöz dağlarından inen tuzlu ve karbonatlı suların ovadaki tarım topraklarını verimsizleştirmesidir.⁹⁰

Bölgede bu kültüre yönelik yüzey araştırmaları özellikle seramik ve gömü geleneği üzerinde yoğunlaşmıştır.⁹¹ Bu anlamda bölgenin II. bin kültürleri üzerine yoğunlaşan çalışmada özellikle seramik kültürü temel alınmıştır. Özfırat, bu çalışmalarında tipolojik tanımlamalar, bezeme ve dekoratif süslemeleri karşılaştırarak II. bin yıl pastoralist ekonomisine ışık tutmuştur.⁹²

Urartu seramiğinden daha erkene tarihlenen boyalı bir çanak çömlek türü ve kurgan tipi gömü türü ile temsil edilen MÖ II. bin yıl kültürünün Erken Transkafkasya Kültürü'nün III. evresini izlediği anlaşılmaktadır.⁹³ Bu kültür, Erken Transkafkasya/Karaz Kültürü'nün tarıma bağlı yerleşik yaşamına büyük oranda son vermiş ve ovalar büyük oranda terkedilerek yüksek dağ etekleri ve otlaklara ağırlık veren bir yaşam anlayışının başladığı görülmektedir.⁹⁴

Özfırat'ın 1992-1999 yılları MÖ II. bin kültürüne yönelik yüzey araştırmalarında Kef Kalesi yakın çevresinde özellikle Sütay Yaylasında bu kültürün oldukça yoğun olduğu söylenebilir.⁹⁵ Ancak Kef Kalesi'nin bulunduğu Adilceviz ölçeğinde bakıldığında ilçe sınırlarının özellikle yüksek kesimleri olmak üzere yeterli yüzey çalışmalarının yapılmamış olması nedeniyle Kalkolitik Dönem'den beri iskân edilmiş olduğu anlaşılan bölgede iskân yoğunluğunun dönemsel olarak ne derecede olduğu karanlıkta kalmaktadır. Ayrıca Burney 1956 yılında gerek Bitlis Bölgesi ve gerekse

⁹⁰ Sevin, Arkeo Atlas Dergisi, 2004, s. 106.

⁹¹ Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi, s. 339.

⁹² Özfırat, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl), s. 5.

⁹³ Altan Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzası'nda MÖ II. Binyıla Ait Boyalı Çanak Çömlek Geleneği", *Sanat Tarihi Dergisi*, C. 4, S. 4, 1998, s. 16.

⁹⁴ Aynur Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı" *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 15, 2010, s. 43.

⁹⁵ Aynur Özfırat, "Doğu Anadolu Yüksek Yüksek Yaylası'ndan MÖ II. Binyıl Kurganları" *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu, S. 246, 2002, s. 343-344.

Adilcevaz'da yüzey çalışması yaptığını açıklamakta fakat bu çalışma konusunda mevcut kale kalıntıları dışında sonuçları fazla detaylandırılmamıştır.

Yine Özfırat'ın yüzey çalışmaları konumuzu oluşturan Bitlis Bölgesinde kısa süreli olup tam anlamıyla detaylandırıldığı söylenemez. Bu anlamda Ahlat-Adilcevaz ve Süphan Dağı'nın özellikle güney, güneybatıya bakan yamaçlarında detaylı yüzey taraması yapılmadığından gerek Kef Kalesi yakınları gerekse yukarıda sözünü ettiğimiz alanlar hakkında yorum yapmamız doğru olmaz.

Son Tunç Çağı ile birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nde kimi farklı oluşumların yaşandığı yeni bir süreç (Erken Demir Çağ) başlamıştır. Hayvancılık faaliyetlerine dayalı göçebe yaşam tarzı bu süreçte de devam etmektedir. Son Tunç Çağı'na baktığımızda bölgede Orta Tunç Çağı'nda etkili olan pastoralist yaşam tarzı, Son Tunç Çağı ile birlikte farklı toplumsal modellere doğru dönüşme sürecine girdiği anlaşılmaktadır. Son Tunç Çağı'nda değişen sosyo-ekonomik şartlarla birlikte eskinin göçebe aşiret yapısı daha organize olmuş halk gruplarına dönüşme süreci yaşadığı söylenebilir. Kendinden önceki halk gruplarıyla benzer sosyo-ekonomik ve kültürel yapıya sosyo-politik bir süreç gelişmiş ve toplumsal hayatta görülen bu değişimler doğal olarak beraberinde materyal kültürün de değişimini getirmiştir. Örneğin Van Gölü Havzası'nda Ünseli Evditepe, Aliler Kalesi, Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe'de gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar, MÖ II. binyılın ikinci yarısı içinde, mezar şekillerinde ve ölü gömme geleneğinin değiştiğini göstermiştir. Bu konudaki en belirgin değişiklik MÖ II. binyıl kurgan türü mezar geleneğinin yerini, oda biçimli mezarlara bırakmış olmasıdır.⁹⁶

MÖ 13. yüzyılda Asur kaynaklarında tanıdığımız Erken Demir Çağ halklarının yaşadığı muhtemelen en önemli yerlerden biri de çalışma sahamızın da içinde yer aldığı Süphan Dağı ve çevresidir. Söz konusu kaynaklarda Zingun/Zigunu olarak geçen bölge ile beraber sekiz şehir ismi geçmekte ve bunların tümü "Uruatri" olarak tanımlanmaktadır.

Van Gölü'nün güney ve güneybatısı (Muş, Bitlis, Bingöl, Siirt ve Hakkâri) ise Nairi olarak tanımlanmaktadır.⁹⁷ Asur yazılı belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Doğu

⁹⁶ Tiryaki, Tarih Okulu Dergisi, s. 646.

⁹⁷ Tiryaki, Tarih Okulu Dergisi, s. 645.

Anadolu yüksek yaylası Erken Demir Çağı'nda Nairi ve Uruatri adında küçük coğrafi birimlere hükmeden yerel beyler ya da küçük krallıklar tarafından yönetilmekteydi. Asur kaynaklarında ve yine Asur tehlikesi ve saldırıları karşısında, bölgede feodal beyliklerin oluşturduğu Uruatri ve Nairi şeklinde bir konfederasyonun olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸

Erken Demir Çağı halkları hakkındaki genel görüş bu halkların kuzeyden geldikleridir. Buna göre, Kuzeybatı İran'a beraberinde gri seramik kültürünü getiren göçler, Doğu Anadolu'ya da tek renkli, çoğunlukla ağız kenarları yivli, devetüyü ve kahverengi seramik geleneğini getirmiş olmalıdır.⁹⁹ Yaylaklar ve kışlaklar arasında gidip gelen hareketli bir yaşam tarzı olan bu halklar zamanla özellikle güneyli komşularına karşı birlikte hareket etmiş ve bu birliktelikten aşamalı bir süreç gerektiren merkezi bir gücün oluşmasını sağlayan ilk adımlar olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Konfederasyon düzeninden merkezi otoriteye yönelik güçlü bir organizasyon ve uzun bir geçiş aşamasından geçmiş olmalıdır. Çünkü köklü ve geleneksel feodal beylikler düzeninden aniden farklı, güçlü ve merkezi bir krallık olarak ortaya çıkmak çok mümkün değildir. Dolayısıyla yukarıda aktardığımız feodal beylik düzeninden krallık düzeninin, merkezi otoritesinin gereği olan bazı kurumların, hiyerarşinin, bürokrasinin ve krallık için gerekli diğer faktörlerin geçiş aşamasında tesis edilmesi, yerleşmesi ve işlerlik kazanması aşamalı bir süreç gerekmektedir. Bu anlamda merkezi otoritenin kurulması güçlü bir organizasyon ve aşamalı bir sürecin sonucu olduğu söylenebilir. Ancak bu otoritenin oluşum aşamalarının detayları Asur kaynaklarına detaylı yansımamakla beraber böyle bir oluşuma gidildiği Asur kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu aynı zamanda, uzun bir sosyo-politik gelişimin sona ermesini ve önemli bir "yeni siyasi düzen" in yükselişini işaret eder. Bu süreçte temel amaç bölgenin temel sosyo-ekonomik temelini değiştirmeden ovaları yaylalara karşı güçlendirmek suretiyle elde edilen zayıf ama etkili bir denge ile güç dengelerini birleştirme tek elde tutmak olmalıdır.

MÖ 9. yüzyıla gelindiğinde Doğu Anadolu'nun büyük çoğunluğu tıpkı Uruatri gibi coğrafi bir terim olan Nairi olarak tanımlanmaktadır. Yüzyılın ortasından itibaren

---

⁹⁸ Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1986, s. 285.

⁹⁹ Işıklı, Tavukçu, s. 84.

Uruatri, Nairi ve Van Gölü etrafındaki diğer ülkelerinin bir kralı ve bir başkentinin olduğu, gölün çevresindeki beyliklerin bir yönetici etrafında toplandığı ve kendilerine idari bir başkent olarak Tuşpa'yı seçtikleri anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

Yakındoğu'da süper bir güç olma yolunda ilerlediği anlaşılmaktadır. Bu süreç sonunda artık merkezi erk yarı göçebeleri kontrol altına almış, başkent kurulmuş, depolama stokları oluşturulmuş ve Urartu kralları artık sadece karizmatik birer yerel güç değil aynı zamanda gerçek ve bölgesel bir organizasyonunda başı ve gücü konumundadır. Yine sürecin sonunda bölgede önceden var olan sosyo-ekonomik modeli sınırlayan daha uyumlu ve istikrarlı bir toplum ve güç olduğu Asur kaynaklarına yansımaktadır.

MÖ 9. yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu'da Van Gölü Havzası merkez olmak üzere merkezi ve güçlü krallık kurma sürecini tamamlayan Urartular yaklaşık 200 yıl bölgeye deyim yerindeyse altın çağı yaşatmıştır.¹⁰¹

Sonuç itibariyle ilk kez Asur kaynaklarında adına rastladığımız Bitlis Bölgesi Kalkolitik Dönem ile başlayan yerleşim sürecinden Urartu Krallığı'nın ortadan kalkışına dek farklı kültürlerin var olduğu bir alan niteliğindedir. Mevcut arkeolojik veriler ve yazılı belgelere göre bölgede Halaf, Erken Transkafkasya/Karaz, MÖ II. Bin Yayla Kültürü ve çalışmamızın konusunu oluşturan Urartu beylik ve krallık kültürlerinin yansısı Roma, Pers, Bizans, Ermeni, Selçuklu ve Osmanlı gibi kültürlerin varlığı bilinmektedir¹⁰² (Tablo 1).

Van Gölü ve civarındaki anıtsal yapılara olan merak, bir anlamda bölgenin arkeolojik araştırmalarını MS 5. yüzyıla kadar götürmektedir.¹⁰³ Dönemin ünlü Ermeni Tarihçisi Khoreneli Movses¹⁰⁴, Van Gölü civarında gördüğü çok sayıda anıtsal eseri titizlikle tanımlayıp aktarmaktadır. Ancak araştırmacı, bölgede gördüğü anıtsal Urartu yapılarının, sulama kanallarının, bağ ve bahçelerin Asur Kraliçesi Semiramis¹⁰⁵

¹⁰⁰Taner Tarhan, "Başkent Tuşpa" *Doğuda Değişim* (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 290.

¹⁰¹ Tiryaki, Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü, s. 179.

¹⁰² Zimansky, "Urartu Krallığı ve Topografya/Urartian Kingdom and Topography", *Urartu: Savaş ve Estetik/ Urartu: War and aesthetics*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 75.

¹⁰³ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 1.

¹⁰⁴ Mehmet Işıklı, "Yükseklerde Arkeoloji Yapmak", (Ed. Aynur Özfirat), *Veli Sevin'e Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul 2014, s. 3.

¹⁰⁵ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 135.

tarafından yaptırıldığını aktarmaktadır.¹⁰⁶ Movses'in bu tezini, hem Urartu yazıtları hem de bölgede yapılan arkeolojik kazılar yanlış ve tutarsız¹⁰⁷ kılmaktadır. Söz konusu çalışma, Urartu araştırmalarından ziyade bölgedeki anıtsal yapılara olan merak sonucu yapılan, sistematik ve bilimsel olmayan bir inceleme olup bu çalışmayı ilk Urartu araştırması yerine Van Gölü civarındaki anıtsal yapılara olan merak olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Ancak Movses'in çalışması Urartu yapı kalıntılarını Asur kalıntıları olarak ele alsa da her durumda Doğu Anadolu arkeolojisi ve Urartu kültürüne dair ilk tanımlamalar ve betimlemeleri içermektedir.¹⁰⁸

Her durumda Movses'in "Büyük Ermenistan'ın Tarihi" adlı eserini¹⁰⁹ ilk Urartu araştırması kabul etmemek gerekir. Bu anlamda Doğu Anadolu Arkeolojisi ve Urartu araştırmalarının asıl başlangıcını 1800'lü yıllar olarak kabul etmek gerekir.¹¹⁰ MS 18. yüzyılda batı dünyasında başlayan ve gittikçe güçlenen oryantalizm (Doğubilim, Şarkiyat)¹¹¹ akımının etkisiyle gizemli ve mistik bir çekim merkezine dönüşen güneybatı Asya, Avrupalı gezginler için önemli bir ilgi merkezi haline gelmiş ve bu ilgiden Doğu Anadolu Bölgesi de büyük pay almıştır.¹¹² Söz konusu ilginin, Avrupalı bilim dünyasının dikkatini çekmesi¹¹³ bölgeye araştırmacı-seyyahların gelmesini sağlamıştır. Bu tür araştırmacı-seyyahlar arasında İngiliz araştırmacı-seyyah F. B. Lynch, Alman C. F. Lehmann-Haupt, Fransız Friedrich Eduard Schulz ve yine Fransız C. Texier' in¹¹⁴ adları öne çıkarmaktadır.¹¹⁵ Özellikle bu araştırmacı seyyahlar içinde 1827¹¹⁶ yılında Fransız Araştırma Cemiyeti'nin genç üyesi¹¹⁷ F. E. Schulz'un Van Gölü kıyısındaki Urartu kalıntılarına yönelik araştırmaları¹¹⁸ ve Lehmann-Haupt'un Urartu yazıtlarını toplamaya yönelik girişimi Urartu arkeolojisi ve dolayısıyla Doğu

---

¹⁰⁶ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 1.

¹⁰⁷ M. Taner Tarhan, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi- Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar", *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Müdürlüğü, İzmir, 1984, s. 183.

¹⁰⁸ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 1-2.

¹⁰⁹ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 135.

¹¹⁰ Işıklı, Veli Sevin'e Armağan, s. 3.

¹¹¹ Edward Said, *Oryantalizm*, (Çev. Nezhiz Uzel), İrfan Yainevi, 1998 İstanbul, s. 12.

¹¹² Işıklı, Veli Sevin'e Armağan, s. 3.

¹¹³ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 15.

¹¹⁴ Aynur Özfirat, "Doğu'nun Arkeolojik Gizemi" *Dünyada Van (Van Valiliği Kültür ve Sanat Dergisi)*, S. 4, Van 1993, s. 9.

¹¹⁵ Işıklı, Veli Sevin'e Armağan, s. 3.

¹¹⁶ Işıklı, Veli Sevin'e Armağan, s. 3.

¹¹⁷ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 15.

¹¹⁸ Ayvazyan, s. 7.

Anadolu Arkeolojisi'nin başlangıcı olması açısından önemli girişimler olmuştur.¹¹⁹ Fakat bu araştırmaların daha çok gölün doğusunda gerçekleştiğini, gölün batı kıyılarının söz konusu araştırmalara konu olmadığı eklenmelidir.

Fransız ve Asya Araştırma Derneği üyesi Friedrich Eduard Schulz'un¹²⁰ bölgedeki Urartu kalıntılarını incelemek üzere görevlendirilmesi Urartu arkeolojisi ve dolayısıyla Doğu Anadolu Arkeolojisi'nin başlangıcının ilk adımı olarak kabul etmek gerekir.¹²¹ Schulz'un bölgede gerçekleşmek istediği iki amacından biri; İran'daki Zerdüş¹²² dinine¹²³ ait belgeleri bulmak, ikincisi de Movses'in¹²⁴ çalışmasında tanımlanan kalıntıları incelemektir.¹²⁵ Ancak Schulz'un 1829'da¹²⁶ öldürülmesi nedeniyle çalışmaları kısa sürmüştür.¹²⁷

Bölgede Urartu tarihine yönelik ilk ve önemli bilimsel çalışmalar, Van Kalesi, Şamran Kanalı ve Urartu yazılı tabletlerini¹²⁸ inceleyen Schulz tarafından yapılmıştır. Bundan sonra uzunca bir süre ara verilmiş, nihayet yüzyılın sonlarında, 1879-1882'de¹²⁹ İngiliz Müşavir Captain Clayton¹³⁰ ve 1880'de Ormuz Rassam'ın¹³¹ Toprakkale'de kazı yapması¹³² ile bölgedeki ilk arkeolojik çalışmalar başlamıştır.¹³³ Alman ve Rus araştırmacılarca I. Dünya Savaşı öncesinde Toprakkale ve Van Kalesi'nde gerçekleştirilen kazılar, sistemli ve sürekli olmadıkları için gerek Urartu tarihi gerekse söz konusu kazısı yapılan iki merkez için tatmin edici bilgiler sunamamıştır. 1937-1938'de Amerikalı araştırmacıların Tilkitepe ve Van Kalesi'nde yaptıkları kazılar bir sezon sürmüş, II. Dünya Savaşı döneminde kazılar

---

¹¹⁹ Işıklı, Veli Sevin'e Armağan, s. 3.

¹²⁰ Martinez, s. 23.

¹²¹ Tarhan, II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s. 185.

¹²² George Rawlinson, *Eski Doğu'nun Büyük Krallıklarından Medya Krallığı*, (Çev. Nadire Işık), Doz Yayınları, İstanbul 2006, s. 123.

¹²³ Haşım Rezaî, *Zerdüş, Hayat Zaman Mekân*, (Çev. Erkan Çardakçı), Avesta Yayınları, İstanbul 2014, s. 39.

¹²⁴ Tarhan, II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s. 185.

¹²⁵ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 15.

¹²⁶ Pedro Fructuoso Martinez, "Urartu, el enemigo del Norte" *Estudios Orientales*, Marcia 1998, s. 23.

¹²⁷ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 16.

¹²⁸ Varol, s. 123.

¹²⁹ Afif Erzen, Emin Bilgiç, Yusuf Boysal, Baki Ögün, "1959 Van Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *Türk Arkeoloji Dergisi*, C. 2, S. 10, Ankara 1960. s. 5.

¹³⁰ Pınar Pınarcık, "Urartuların Başkentleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Ankara 2014, s. 48.

¹³¹ Martinez, s. 24.

¹³² Baki Ögün, "Urartu araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Teknolojisi Bakımından önemi" *VI. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1961, s. 71.

¹³³ Veli Sevin, "Doruktaki Uygurluk Urartu", *National Geographic Türkiye*, İstanbul 2007, s. 59-60.

sürdürülmemiştir. Bu kazılar hakkında iki kısa rapor dışında herhangi bir yayın bulunmamaktadır.¹³⁴ Özet olarak bilimsel anlamda tatmin edici olmaktan uzak olmakla beraber erken arkeolojik çalışmalar gölün doğusuna yoğunlaşmış, gölün batı kıyılarında II. Dünya Savaşı sonrasına dek arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmemiştir.

Türk bilim insanları tarafından 1944 yılında Van’da düzenlenen bir sempozyum bölgede ilk Türk kazılarının yapılmasına öncülük etmiştir. Bu bağlamda 1959 yılında A. Erzen (İstanbul Üniversitesi), E. Bilgiç (Ankara Üniversitesi), Y. Boysal ve B. Öğün’den (İstanbul Üniversitesi) bir ekip Afif Erzen başkanlığında Toprakkale’de¹³⁵, T. Özgüç ise Altıntepe’de arkeolojik kazılar başlatmıştır.¹³⁶ Ne yazık ki bu çalışmalar sonrasında gölün batısında kalan Urartu Krallığı bölgesine olan ilgi sürmemiş, bu bölgedeki Urartu kültürüne yönelik arkeolojik kazılar günümüzde de oldukça sınırlı kalmıştır.

Kısaca bölgedeki Urartu araştırmalarının ve kazıların tarihçesi, her ne kadar 19. yüzyıl başlarına kadar uzamaktaysa da bölgenin sistematik bir şekilde araştırılması¹³⁷, kazıların yoğunluk kazanması ve özellikle Urartu Kültürü’ne dönük çalışmaların artması ancak 1960’lı yıllarda gerçekleşmiştir.¹³⁸ Bu süreçte kazılar daha çok Van Gölü’nün doğusunda yoğunlaşırken 1950’lerde gölün batısı ve kuzey batısında araştırmalara söz konusu olan Kayalidere Kalesi ve Kef Kalesi’nde kısa süreli arkeolojik kazılar gerçekleşmiştir. Bu kazılardan sonra uzun süre gölün batısı ve kuzeybatısında arkeolojik araştırma ve kazılar gerçekleştirilmemiştir.

1980’lere geldiğinde Urartu araştırmaları için oldukça önemli yeni bir araştırmacı kuşağın bölgede çalışmaya başladığı görülmektedir. Söz konusu kuşağın üyeleri M. T. Tarhan, V. Sevin, A. Çilingiroğlu ve O. Belli, “Van Projesi” çerçevesinde Van Gölü ve çevresinde yeni kazılar başlatmış veya eski kazıları yeni ve sistematik bir anlayışla devam ettirmişlerdir. Bu süreçte Doğu Anadolu genelindeki

---

¹³⁴ Erzen, Bilgiç, Boysal, Öğün, 1958, s. 6.

¹³⁵ M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van: Demir Çağı’nın Gizemli Başkenti” *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 4, İstanbul 2005, s. 128.

¹³⁶ Tahsin Özgüç, Altıntepe Kazıları, Belleten Türk Tarih Kurumu, Ankara 1961, C. XXV, S. 98, s. 263; Emre Kutlu, Altıntepe’de Urartu Seramiği, Belleten, Türk Tarih Kurumu C. XXXIII, S. 131, s. 279.

¹³⁷ M. Taner Tarhan, Veli Sevin, “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I), Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5, İstanbul 1977, s. 273.

¹³⁸ Işık, Veli Sevin’e Armağan, s. 4.

arkeolojik kazı yoğunluğu yine Urartu'nun çekirdek bölgesi sayılan Van ve civarındaki kalelerin olduğu alan üzerindedir.¹³⁹

Günümüzde de gölün batı kıyılarında Urartu kültürüne yönelik arkeolojik çalışmaların sınırlı olması gölün batısında söz konusu kültürün anlaşılmasında boşluk oluşturmaktadır. Gölün kuzeybatı kıyısında Urartu Kültüründe oluşan boşluğu bir nebze de olsa Kef Kalesi kazıları ve Kayalıdere Kalesi kazılarının dolduracağına inanmaktayız. Ayrıca 2018 yılında Bingöl'ün Solhan ilçe sınırlarında Murat (Norik) Höyük kazılmış ve buranın bir Orta Demir Çağı Urartu yerleşimi olduğu anlaşılmıştır.¹⁴⁰

İlk dönemlerde çalışma koşullarının uygun olmayışı, kazıların kısa sürmesi, daha çok müzelere eser toplamaya odaklı olmaları ve sistematik olmayışları beklenen bilimsel verilere ulaşılmasını güçleştirmiştir. Bu dönemde sistematik olmayan bu kazılar bölgedeki mirasa da oldukça büyük zararlar vermişlerdir.

Ancak 1960'lı yıllarda Türk bilim insanlarının da bölgede kazı yapmaya başlaması ilk sistematik ve yoğun kazı çalışmaları söz konusu kültürün çok daha net biçimde tanınmasını sağlamıştır. Günümüzde de gölün doğusunda Urartu Kültürü'ne yönelik kazılar, gelişmiş teknolojinin yardımıyla, sistematik ve bilimsel etiğe uygun olarak yapılmaktadır. Van Gölü'nün doğu kıyısında, Van ilinin 38 kilometre kuzeyinde yer alan Ayanis Kalesi, M. Işıklı başkanlığında, Van'nın 25 kilometre güneydoğusunda Gürpınar Ovasında bulunan Çavuştepe, R. Çavuşoğlu başkanlığında ve Van'a 5 kilometre kadar uzakta olan Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü kazıları E. Konyar başkanlığında devam etmektedir.

Ancak bu kazılar oldukça geniş sınırlara sahip olan Urartu¹⁴¹ Kültürü için ve özellikle Van Gölü Havzası'nın bütünü söz konusu olduğunda yetersiz kalmaktadır. Çünkü bölgede özellikle de gölün batısında varlığı tespit edilen, ancak arkeolojik kazı gerçekleştirilmeden tam anlamıyla anlaşılması mümkün olmayan çok sayıda yerleşim

¹³⁹ Işıklı, Veli Sevin'e Armağan, s. 4.

¹⁴⁰ Abdulkadir Özdemir, Ziya Kılınc, Yusuf Ağtaş, Ergün Demir, Mikail Tofur, Bilal Aydın, Ercan Kan, "2018 Yılı Murat (Norik) Höyük Kazı Çalışmaları: Ön Değerlendirmeler", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*. C. 5, S. 2, Elazığ 2018, s. 85; Ayşe Özdemir, Abdulkadir Özdemir, Ziya Kılınc, "Murat Tepe'den Urartu Kemer Parçası", *Fırat Üniversitesi Harpu Araştırma Merkezi Dergisi (FÜHAD)*, C. 6, S. 12, Elazığ 2019, s. 55.

¹⁴¹ Veli Sevin, "Evrenin Kralları Urartu", *Atlas Dergisi*, S. 98, İstanbul 2001, s. 100.

yeri, nekropol alanı, sulama kanalı, baraj ve kale yapısı yüzey araştırmalarından bilinmektedir.¹⁴²

Gölün batısında C. Burney'in yüzey çalışmaları, Kayalıdere Kalesi kazıları,¹⁴³ Kef Kalesi kazı çalışmaları ve küçük çapta bazı arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları dışında A. Özfirat'ın yüzey araştırmalarına kadar kayda değer arkeolojik çalışma yapılmamıştır.¹⁴⁴ Özfirat, söz konusu yüzey araştırması çalışmalarında 100¹⁴⁵ kadar daha önce bilinmeyen kale incelediklerini aktarmaktadır. Yine bu araştırmalar neticesinde Urartu kaleleri olduğu tahmin edilen Cevizderesi Kalesi ve Tatvan Kalesi incelenmiş ve topografik planları çıkarılmıştır.¹⁴⁶ Ancak bu çalışmaların gölün batı kıyıları ve özellikle de Bitlis bölgesinin anlaşılması için yeterli olmadığını söylemek gerekir. Zira bölgede henüz detaylı yüzey çalışmaları yapılmayan önemli alanların olduğu bilinmektedir. Bu önemli alanlardan biri de Kef Kalesi'nin de içinde bulunduğu Süphan Dağı ve çevresindeki alandır.¹⁴⁷

1.3.Yazılı Kaynaklarda Ziuquni Bölgesi ve Kef Kalesi

Demir Çağı etkileri, uygarlıkların ekonomik ve toplumsal alanlarda yarattığı kararlılığın tersine, siyasal alanda son derece kararsız örgütlenmelerin oluşumuna neden olmuştur.¹⁴⁸ Yerel kabileler ve kabile federasyonları arasındaki savaşlar, çok geçmeden toprağa dayanan geniş devletlerin yeniden ortaya çıkmalarını sağlamıştır. Bunlar arasında Asurlular, Demir Çağı'nın en başarılı imparatorluk kurucuları olarak görölmektedirler.

Asur kralları, kendilerini bilinçli olarak kültürel kalıtçıları ve savunucuları olarak gördükleri eski Mezopotamya imparatorluk geleneklerini ve yönetim biçimlerini¹⁴⁹ benimsemişlerdir.

¹⁴² Van Loon, *Urartian Art*, Nederlands HistorischArcheologisch Instituut, İstanbul 1966, s. 1.

¹⁴³ Charles Burney, "A First Season Excavation at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies*, C. 16, Ankara 1966, s. 56-57.

¹⁴⁴ Aynur Özfirat, "Van Gölü'nün Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 108, İstanbul 2002, s. 21.

¹⁴⁵ Aynur Özfirat, "Van Gölü Havzası'nda Yeni Araştırmalar: Erken ve Orta Demir Çağ/Urartu" XVI. *Türk Tarih Kongresi*, C. 1, S. 13, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 2.

¹⁴⁶ Özfirat, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, s. 21-23.

¹⁴⁷ Catherine Marro, Aynur Özfirat "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region", *Anatolia Antiqua XI*, 2003, s. 385-422.

¹⁴⁸ William H. Mc. Neill, *Dünya Tarihi*, (Çev. Alâeddin Şenel), İmge Yayınları, Ankara 2001 s. 92.

¹⁴⁹ Neill, s. 92.

Dayanıklı ve kalabalık bir yerel köylü sınıfı arasından savaşçı bir ordu çıkaran Asurlular¹⁵⁰, kendi sınırlarını aşarak seferler düzenlemiş, kentleri yakıp yıkmış ve insanları köle olarak Tanrı Asur'a götürmüşlerdir¹⁵¹. Asurlular bunu yaparkende başarılarını, zaferlerini ve ideolojilerini oluşturan olaylar zincirini abartılı, bir o kadar da canlı betimlemeler ve yazılı kaynaklarla kaydetmişlerdir. Bu anlamda kuzeydeki hedefleri olan Doğu Anadolu Bölgesi'ni dolayısıyla çalışma alanımızı oluşturan "Ziuquni Ülkesi/bölgesini" ilk kez Asur sefer I. Şalmanasar saltanatına ait ilk yıllıklarında (MÖ. 1274-1245) görmekteyiz¹⁵². Asur sefer yazıtları, Urartu hakkında bilgi veren en erken yazılı belge olmalarının yanında, Urartu kale konumları ve özellikleri hakkında da bilgi veren en erken yazılı belge niteliği taşırlar.¹⁵³

Asur Kralı I. Şalmanasar (MÖ 1274-1245) yazıtında Uruatrilerin (Proto Urartu) kale konumu için yüksek dağları seçtikleri anlaşılmaktadır. Bu anlamda Urartuların krallık öncesi bölgedeki kabileler gibi savunulması kolay yüksekliklere ancak daha gelişkin kaleler inşa ettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bölgede yüksekliklere inşa edilen kale geleneğini Urartu krallık döneminde de devam ettirmiştir. Bu bağlamda Kef Kalesi'nin söz konusu yerde inşa edilmiş olması da muhtemelen böyle bir geleneğin sonucudur.

Adilcevaz Kef Kalesi (Haldiei URU^{KUR})¹⁵⁴ ve civarının Urartu Krallığından önceki (Erken Demir Çağ) adına ve coğrafi özelliklerine yazılı olarak ilk kez Asur kaynaklarında (I. Şalmanasar MÖ 1274-1245) rastlanmaktadır.¹⁵⁵ Bu anlamda bölgenin coğrafi özelliklerini ve adını veren ilk yazılı belge, Asur Kralı I. Şalmanasar (MÖ 1274-1244) dönemine aittir. Söz konusu yazıtta bölge, Urartu adının proto tipi "Uruatri" olarak görülür.¹⁵⁶

---

¹⁵⁰Neill, s. 92.

¹⁵¹ Recep Özman, "Asur-Urartu Mücadelelerinin Başlaması", *Mahmut Pehlivan Armağanı*, (Ed. Mehmet Alpar, Haluk Selvi), Sakarya 2000, s. 241, 242.

¹⁵² Diakonoff, S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX)*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1981, s. 105.

¹⁵³ Özman, s. 241, 242.

¹⁵⁴ Kemalettin Köroğlu, "The Kingdom of Urartu and Native Cultures", *Ancient Near Eastern Studies, Anatolian Iran Age 7*, (Ed. Altan Çilingiroğlu, Antonio Sagona), Edirne 2010, s. 150.

¹⁵⁵ Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, S .1, New York 1968, s. 39; Oktay Belli, Erkan Konyar, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini", *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul 2003, s. 90.

¹⁵⁶ Mehmet Işıklı, "MÖ I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Diauehi Krallığı" *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Erzurum 2006, s. 49; Emelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 226.

İlk kez Asur'un yazılı belgelerinde, Asur Kralı I. Şalmanasar (MÖ 1274-1244/5) Dönemi'ne ait yıllıklarda geçen Uruatri'ye ait sekiz ülkeden biri de Zingun bölgesi/ülkesidir.¹⁵⁷ Söz konusu yazıt, Uruatri ülkesinin coğrafi kapsamı hakkında, metinde geçen Zingun ülkesinin sunduğu bir ipucunun dışında¹⁵⁸ çok fazla çözümleyici niteliği yoktur. Ancak bölge isminin ilk kez geçmesi ve daha sonra hem Asur hem de Urartu yazıtlarıyla örtüşmesi bakımından oldukça önem arz etmektedir. Öyle ki I. Şalmanasar yazıtında “Zingun” olarak geçen bölge, bu yazıttan yaklaşık iki yüz yıl sonra yine Asur belgelerinde bölge “Ziquunu” olarak,¹⁵⁹ benzer bir isimle karşımıza çıkmaktadır.

Asur yazıtlarından sonra aynı bölgeyi bu kez Asur'dan farklı bir krallık olan Urartu yazıtlarında görmekteyiz. Bölge isminin geçtiği ilk Urartu yazıtı, İşpuini ve oğlu Menuan'ın ortak dönemine tarihlenen Meher Kapı Kaya Yazıtı'dır.¹⁶⁰ Burada Asur kaynaklarında geçen benzer bir isimle bölge veya kent Ziuquni¹⁶¹ olarak kutsanmakta ve adına kurban kesildiği anlaşılmaktadır.¹⁶² Burada aslında Ziuquni'nin Kef Kalesi'ni değil, söz konusu kalenin eteklerine kurulduğu dağ ve yakın bölgeyi karşıladığı olasıdır. Asur ve Urartu kaynaklarında geçen Zingun bölgesi dışında Uruatri olarak tanımlanan coğrafyada güçlü dağ kaleleri olduğu anlaşılmaktadır.

Asur Kralı I. Şalmanasar dönemine ait yazıtta, Kralın, Uruatri¹⁶³ bölgesine yaptığı sefer kayıtları şu cümlelerle başlayıp devam eder.

*“...Krallığımın başlarında Uruatri ülkesi bana karşı isyan etti. Tanrı Assur'a, tüm efendilerime ve tanrılara yakardım. Ordumu harekete Geçirdim ve güçlü/görkemli dağ kalelerine doğru sefere çıktım. Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve **Zingun'u** zaptettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehir zapt ettim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri*

---

¹⁵⁷ Salvini, *Urartu: Doğuda Değişim*, s. 77.

¹⁵⁸ İsmail Ayman, *Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, (Doktora Tezi), s. 40.

¹⁵⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 30.

¹⁶⁰ Kenan Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2015, (Doktora Tezi), s. 293.

¹⁶¹ Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, s. 293.

¹⁶² Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, s. 293.

¹⁶³ Pedro Fructuoso Martinez, “Urartu: El Enomigo Del Norte” *Estudios Orientales S. 2*, Marcia 1998, s. 30.

ülkesini üç günde itaat altına aldım...” (Ünsal, Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri, 2008).

Adı geçen yazıtta, Asur'a karşı Uruatri'nin aldığı tavır¹⁶⁴ nedeniyle Asur Kralı'nın bölgeye sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Devamında Uruatri ülkesine düzenlenen sefer sırasında gelişen olaylar ve bölgenin coğrafi özellikleri de vurgulanarak olaylar zinciri abartılı bir dille aktarılmaktadır. Bu anlamda Salvini'nin Asur savaş yazıtları eleştirel okunmalı¹⁶⁵ önerisi aslında Asur yazıtlarının tarafı ve abartıldığı şeklinde anlaşılmalıdır. Zira yukarıda da gördüğümüz üzere Zingun'unun da içinde yer aldığı sekiz ülkenin üç gün¹⁶⁶ gibi kısa bir sürede alındığı aktarılmaktadır.¹⁶⁷

Gerek dönem şartları ve imkânlar gerekse Asur yazıtlarında da çokça geçen Doğu Anadolu'nun zorlu coğrafyası düşünüldüğünde bunun çok mümkün olmadığını söylemek gerekir. Bu anlayışla Asur savaş yazıtları değerlendirilirken yazıtı yazdıran kişilerin ihtişamını¹⁶⁸ ve abartılı üstünlüğünü ifade eden askeri propaganda karakterli oldukları gerçeği dikkate alınarak değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz.

Asur yazıtlarına yansıyan Urartu-Asur ilişkileri incelendiğinde Asur'un sürekli yüceltildiği, üstün taraf olduğu, karşı tarafın başarılarından bahsedilmediği görülür. Bu anlamda belki de konuyu en iyi özetleyen ve çalışmamızın giriş bölümünde yer verdiğimiz Afrika atasözünü tekrar hatırlatmanın tam zamanı olduğunu söylemek gerekir. Adı geçen atasözü derki: *“Aslanlar tarihçilerine sahip olana kadar avcılık öyküleri her zaman avcıyı yüceltecektir”*.¹⁶⁹

Asur ordusunun aldığı sekiz ülke veya bölgeden biri olan Zingun¹⁷⁰ Asur Kralı I.Şalmanasar'dan yaklaşık iki yüz yıl sonra Asur-bel-kala (MÖ 1073-1056)¹⁷¹

¹⁶⁴ Pedro Fructuoso Martinez, “Urartu: El Enomigo Del Norte” *Estudios Orientales* S. 2, Marcia 1998, s. 30. Martinez, s. 40.

¹⁶⁵ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 29.

¹⁶⁶ Martinez, s. 40.

¹⁶⁷ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 83.

¹⁶⁸ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 17.

¹⁶⁹ Başkaya, s. 12.

¹⁷⁰ İsmail Ayman, “II. Rusa'nın Urartu Devleti'ni Toparlama Çabası, Haldiei URU^{KUR} Ziuquuni-Kef Kenti”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 30, İstanbul 2012, s. 134.

¹⁷¹ Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Volume 2*, Toronto, Buffalo, London 1991, s. 91.

dönemine ait yazıtta “Zigunu”¹⁷² ve Urartu yazıtlarında ise “Ziukuni” ve “Ziuquni” olarak hem Asur hem de Urartu yazıtlarında benzer bir terimlerle karşılanmaktadır. Asur yazıtlarında coğrafi adı geçen yerlerin lokalizasyonunu yapan A. Çilingiroğlu, M. Salvini, P. Zimansky, gibi bilim insanları, yazıtta geçen Zingun bölgesi/ülkesinin olduğu alan olarak; Van Gölü’nün kuzeybatısında Süphan Dağı, Adilcevaz ve civarı olarak aktarırlar.¹⁷³

Çilingiroğlu’na göre I. Şalmanasar yazıtında geçen Zingun bölgesi, Van Gölü’nün kuzey sahilinden, Süphan Dağı ve bu günkü Adilcevaz ve çevresini içine alan bölgenin o dönemki adı¹⁷⁴ olmalıdır. Salvini ise: “*Burası kesinlikle Şalmanasar’ın dediği Zingundur*”¹⁷⁵ diyerek duruma kesinlik kazandırır.

Salvini, Meher Kapı yazıtında da yer alan Ziuquni adını dağ adı olarak kaydetmiştir. Fakat sonraki çalışmalarında söz konusu terimi bu sefer kent/ülke adı olarak yorumlamıştır. Kimi kaynaklarda ise Ziuquni bölge ya da kent adı olarak geçmektedir. Bölge ya da kent adı olarak geçse de biz söz konusu terimin merkezini kutsanan ve adına kurban kesilen bir dağ olabileceği düşüncesindeyiz. Böyle bir düşüncede olmamızı sağlayan en önemli kanıt, Kef Kalesi’nde getirildiğine inanılan Urartu yazıtları ve Meher Kapı Kaya yazıtıdır. Meher Kapıda, Ziuquni,¹⁷⁶ Ura ve Qılbani¹⁷⁷ gibi tanrısallık ifade eden dağ adlarıyla birlikte kullanılmıştır.¹⁷⁸ Zira Dağların Urartu kültüründeki yeri ve önemine daha çok Urartu din verilerinden ulaşılmaktadır.¹⁷⁹

Meher Kapı Yazıtında 18. sırada Adaruta, 29. sırada Ziukuni, 30 sırada Ura, 54. sırada Qılbani dağ isimleri yer almaktadır. Bu anlamda dağların inanç sistemlerinde önemli olduğu bilinmektedir.

---

¹⁷² Pınar Pınarcık, *Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012, (Doktora Tezi), s. 45.

¹⁷³Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, s. 20.

¹⁷⁴Altan Çilingiroğlu, “Urartulu Arğişti oğlu Kral Rusa: Bir başarı öyküsü (Urartian King Rusa son of Argishti: A story of success)”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S, 10, Ankara 2007, s. 73.

¹⁷⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 30.

¹⁷⁶Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 20.

¹⁷⁷ Altan Çilingiroğlu, “Urartu Dini”, *Arkeo Atlas Dergisi*, S, 4, İstanbul 2005, s. 114.

¹⁷⁸ Kenan Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2015, (Doktora Tezi), s. 294.

¹⁷⁹ Hatice Ergürler, “Doğu Anadolu Kültürlerinde “Dağ” Kavramı”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II*, (Ed. Mehmet Işık, Birol Can), Atatürk Üniversitesi 2015, s. 284.

İnanç sistemlerinde “Dağ” kültleri incelendiğinde dağların dünyanın merkezi, tanrısal varlıkların yaşamsal alanı¹⁸⁰, hatta tanrının kendisi olarak düşünüldüğü görülür.¹⁸¹ Tüm bunlar düşünüldüğünde Ziuquuni’nin kutsal bir dağı (Süphan Dağı) ve çevresini ifade ettiği söylenebilir. Urartu döneminde kutsal sayılan Süphan Dağı günümüzde de büyük bir öneme sahip olup bölge halkı tarafından “*Sipanê Xelatê*” (doruklarından kar ve buz eksik olmayan dağ)¹⁸² olarak adlandırılmaktadır. Halk ezgilerine konu olan Süphan aşkların yaşandığı yerdir. M. Uzun, dağın sığınma, koruyucu ve bir anlamda kutsallığını şu cümlelerle aktarmaktadır:

“... Evet, orada *Sipanê Xelatê* vardır; bulutların ve göğün dostu olan dağ; başı dumanlı, puslu dağ; âşıkların, sevdalılarının, aslanların, kaplanların evi; kedilerin, karabahtlıların sığınağı...¹⁸³

“...*Sipanê Xelatê* yüksek bir dağdır, doruğunda sis ve duman vardır. Bulutların, göklerin ay ve yıldızların arkadaşı yüce bir dağdır. Rüzgârın, fırtınanın sesi yağmur ve şimşegin sesi, vahşi hayvanların ve kuşların sesi ile *Evdalê Zeynekê*’nin sesi eksik olmaz ondan...¹⁸⁴

Görüldüğü üzere ilk kez Asur kaynaklarında geçen dağ günümüze kadar sığınma, şifa dağıtıcısı ve kutsallığı ile önemini korumaktadır. Bu anlamda Süphan’ın Asur ve Urartulardaki Zingun/Ziuquuni/Z/Sipanê olabileceği düşünülebilir. Bu anlayışla Asur askeri sefer rotalarının belirlenmesinde asıl belirleyici olan unsur dağ, göl gibi doğal oluşumlar olduğu söylenebilir. Asurların seferleri sırasında uğradıkları bölgelerde uzakta görülebilen yüksek dağ ve göl gibi doğal oluşumlardan yararlandıkları söylenebilir.

Asur yazıtlarında geçen bölgenin fiziki özelliğine yönelik coğrafi ifadeler, sonraki dönemlerde de Asur krallarının yıllıklarıyla örtüşmektedir.¹⁸⁵ Söz konusu yazıtlardaki coğrafi tanımlamalar ve bölgede yapılan lokalizasyon çalışmaları bölgenin Van Gölü’nün kuzeybatısı ve yakın çevresi dolayısıyla Süphan Dağı (Merkez) ve civarı olabileceği düşüncesini doğrular niteliktedir. Bu düşüncüyü

¹⁸⁰ James C. Davis, *Taş Devrinden Bugüne Tarihimize İnsanın Hikâyesi*, (Çev. Barış Bıçakçı), Türküye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul, 2009, s. 38.

¹⁸¹ Hasan Bahar, Murat Turgut, Okt. Bora Küçük, “Hititlerde Yerleşim Yeri Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD)*, Konya 2018, s. 405.

¹⁸² Mehmet Uzun, *Abdalın Bir Günü*, (Çev. Selim Temo), İntihaki Yayınları, 17. Basım 2017, İstanbul 2017, s. 25.

¹⁸³ Uzun, s. 26.

¹⁸⁴ Uzun, s. 103.

¹⁸⁵ Pınarcık, Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası, s. 44.

destekleyen en büyük kanıt, Van Gölü'nün kuzeyindeki Adilcevaz'da bulunan Urartu Kralı II. Rusa'ya ait olan yazıttır¹⁸⁶ (Resim 2,3).

Kef Kalesi'nden getirildiğine inanılan söz konusu yazıtta Ziuquni¹⁸⁷ ifadesi yer almaktadır. Burada adı geçen Ziuquni¹⁸⁸ Şalmanasar'ın sözünü ettiği Zingun ve yine Asur-bel-kala'nın yazıtında adına atıfta bulunan Zigunu olmalıdır. Hem Asur hem de Urartu yazıtlarında geçen bölge isimi arasındaki benzerlik ve örtüşme, yapılan lokalizasyon çalışmalarıyla da örtüşmektedir.

Bu bağlamda Ziuquni, Süphan Dağı merkezli olmak üzere, söz konusu dağ ve yakın çevresini oluşturan yörenin hem Asur hem de Urartu dönemindeki adı olmalıdır. Ancak bölge sınırlarının tam olarak nereler olduğu henüz netlik kazanmamış olmakla beraber kimi kaynaklar Adilcevaz-Ahlat civarı olabileceğini aktarmaktadır.¹⁸⁹ Fakat bölge sınırının güneybatı yönünde en az Adilcevaz'a kadar olduğu Kef Kalesi yazıtında anlaşılmaktadır. (Harita3).

1.4. Urartu Tarihi ve II. Rusa Dönemi

Asur kaynaklarında Uruatri adı ile en erken MÖ 1273 yılında karşımıza çıkan Urartular, MÖ 9-7. yüzyıllarda egemen bir güç olarak yakın doğunun büyük devletlerinden birini kurmuş ve yaşatmışlardır.¹⁹⁰ Çekirdek bölge Van Gölü Havzası olmak üzere Doğu Anadolu'nun zorlu coğrafyası ve iklim koşulları altında kendilerine özgü bir kültür yaratan bu güç, özellikle mimarlıkta ve maden işçiliğinde nitelikli eserler bırakmışlardır.

Yüksek kayalıklar üzerinde kurdukları kaleler, saraylar, anıtsal tapınaklar, onlara özgü planlı yerleşimler ve çok odalı kaya mezarları eriştikleri üstün uygarlık seviyesini yansıtmaktadır.¹⁹¹ Tarım alanında da önemli işler başaran, Urartular

---

¹⁸⁶ Grayson, s. 91; Pınarcık, Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası, s. 44.

¹⁸⁷ Erdoğan, s. 32; Bknz. Mirjo Salvini, "The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kefkalesi (Adilcevaz)", *SMEA*, 1998, s. 122-130.

¹⁸⁸ Çilingiroğlu, TUBA-AR, s. 75.

¹⁸⁹ Pınar Pınarcık, Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 2, İzmir 2012, s. 465.

¹⁹⁰ Nezih Başgelen, "Yalçın Dağların Görkemli Krallığı Urartular ve sıradışı uygarlığı", *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 6.

¹⁹¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 6-7.

topraklarını sulamak için uzun kanallar açmışlar, suni göletler ve barajlar yapmışlar, tarlaları işleyecek aletler geliştirmişlerdir.

İlk kez Asur kaynaklarında adına rastladığımız Urartuların ilk kralı Arame olmalıdır. Çünkü Asur'un daha önceki kaynaklarında bir kral isminden ziyade Urartu coğrafi isimleri (Uruatri, Nairi) geçmektedir.

Asur kralı III. Şalmanasar'ın MÖ. 844 yılındaki on beşinci yıl seferinin kaynaklarında Uruatri tahtında Arame adında bir kralın olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹² Dolayısıyla merkezi bir birliğin olduğu anlaşılmaktadır. Asur yazılı belgelerinde yeni bir kral adı geçinceye kadar Urartu tahtında Arame'nin kaldığı belirsizliği kabul görülmektedir. Ancak MÖ 832 yılından itibaren Urartu ile ilgili yazılı belgeler sadece Asur belgeleri değil Urartu yazıtlarından da alınmaya başlamaktadır. Bu anlamda Lupitri oğlu Sarduri yazıtı ilk olma özelliğini taşımaktadır.

Başkent Van Kalesi'nin kuzeybatı ucunda inşa edilen ve Madırburç olarak bilinen Asur dilinde yazılmış Urartu yazıtında Lupitri oğlu Seduri (I. Sarduri) adında bir Urartu kralının olduğu anlaşılmaktadır. Tuşpa'nın ilk kralı Sarduri saltanatı döneminde gelişen tarihi olaylar hakkında fazla bilgimiz yoktur.¹⁹³ Ancak MÖ 7. yüzyılın ilk yarısında saltanat sürmüş olan II. Rusa dönemi, şimdiye kadar açığa çıkarılmış olan arkeolojik bulgular ve yazıtlarıyla Urartu kültür tarihinin en çarpıcı ve en son görkemli dönemi gibi görülmektedir. Urartu Kralı II. Argišti'den sonra Urartu yönetimini eline alan II. Rusa ile yönetimde kimi değişiklikler meydana gelmiştir.¹⁹⁴ Söz konusu değişikliklerin muhtemelen en önemlisi, belge ve belgeleme anlayışındaki farklılıkta hayat bulur. II. Rusa dönemi yazıtları üslupta diğer Urartu krallarının üslubu ile neredeyse aynıdır. Ancak Urartu yönetiminde ilk defa II. Rusa döneminde oldukça farklı maddeler üzerine yazılan, çok sayıda bina ve adak yazıtı¹⁹⁵ gibi farklı bir belgeleme anlayışı görülmektedir. Özellikle kil tabletler ve yeni ölçü, kayıt sistemleri¹⁹⁶ ile beraber ilk defa yazı taşıyıcıları olarak bu dönemde kullanılması ve

¹⁹² Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 23.

¹⁹³ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 23.

¹⁹⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 114.

¹⁹⁵ Johannes Friedrich, *Kayıp Yazılar ve Diller*, (Çev. Recai Tekoğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 106.

¹⁹⁶ Mehmet Işık, *Edebiyat Fakültesi Panelleri*, s. 93.

savaşa ilişkin belgelerin olmayışı¹⁹⁷ II. Rusa dönemini diğer Urartu dönemlerinden farklı kılmaktadır.

II. Rusa dönemini diğer Urartu kralları dönemlerinden ayıran belki de en önemli fark alçak kabartmaların sadece bu dönem inşa edilen kale/kentlerde kullanılmasıdır. II. Rusa dönemi, Menua dönemi gibi imar faaliyetlerinin yoğunlukta olduğu dönem olarak belirtmek gerekir çünkü bu dönemde Urartu'nun en büyük kaleleri olan Bastam¹⁹⁸, Karmir-Blur, Adilcevaz Kef Kalesi ve Ayanis'in¹⁹⁹ inşa edildiği dönemdir.

Urartu tarihinin son dönemlerinde yönetimde olan II. Rusa sadece inşa ettiği şaşılısı devasa kale, kale/kentler ve barajlarla değil aynı zamanda bu dönem el sanatlarının en önemli örneklerinin ortaya çıktığı dönemdir. Bu anlamda Adilcevaz Kef Kalesi kabartmaları, Toprakkale kakmacılık örnekleri, tunç heykelcikler ve kalkanlar bu dönemin el sanatlarının nitelikli örnekleri sayılmaktadır.²⁰⁰ Çilingiroğlu; II. Rusa dönemini Urartu arkeolojisi açısından Rönesans olarak görürken, bilim insanları tarafında söz konusu dönem Urartu için yeniden diriliş²⁰¹ olarak değerlendirilmektedir.²⁰² II. Rusa dönemi incelendiğinde Çilingiroğlu'nun Urartu rönesansı²⁰³ olarak değerlendirmesinde ne kadar haklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü II. Rusa, devlet ve onu ayakta tutan bürokrasiye çeki düzen vermiş, askeri, ekonomik ve idari anlamda büyük inşaat projelerini başlamıştır.²⁰⁴ Yeni reformlar ve mimari alanındaki çalışmalarıyla dikkat çeken²⁰⁵ II. Rusa dönemi birçok yönüyle şimdikiye kadar anlaşılammıştır.

Bu dönemin anlaşılmasındaki en büyük eksiklik II. Rusa dönemi ve Urartu tarihi açısından büyük talihsizlik diyebileceğimiz Asur belgelerinin bu dönemde susmasıdır²⁰⁶. Bölge için tam bir kâbus olan Asur seferleri ve bu seferlere bağlı olarak

¹⁹⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 114.

¹⁹⁸ Stephan Kroll, "İran'daki Urartu Şehirleri", *Urartu: Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 163.

¹⁹⁹ Işıklı, *Edebiyat Fakültesi Panelleri*, s. 88.

²⁰⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 120.

²⁰¹ Adam T. Smith, "Rendering the Political Aesthetic: Political Legitimacy in Urartian Representations of the Built Environment", *Journal of Anthropological Archaeology*, C. 19, S. 2, 2000, s. 136.

²⁰² Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 75.

²⁰³ Loon, s. 19.

²⁰⁴ Aynur Özfırat, "Yerel Bir Krallık: Erikua", *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 4, İstanbul 2005, s. 81.

²⁰⁵ Ayla Baş, "Urartu Krallığı'nın Doğu Politikası: Nedenler ve Sonuçlar", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 39, Van 2018, s. 17.

²⁰⁶ Martinez, s. 57.

yazılan belgelere bu dönemde hiç karşılaşılmamıştır. Bir diğer deyişle Asur ve Urartu krallıkları bu süreçte herhangi bir askeri ilişkide olmadıkları anlaşılmaktadır.²⁰⁷

Sadece Asur değil, Urartunun çağdaşı ve her zaman ilişki içerisinde olduğu Geç Hitit Beylikleri ile de yazılı geleneğe dayalı herhangi bir belge bulunmamaktadır. Ancak söz konusu kültürlerle ilişkili yazılı geleneğe dayalı herhangi bir belgenin bulunmaması, bu dönemin herhangi bir askeri faaliyete bulunmadığı anlamına gelmemelidir²⁰⁸. Zira bu dönemde kimi Urartu yazıtları (Mazgirt, Kef Kalesi, Ayanis Kalesi yazıtları), Asur, Hate, Etiuni ve Muşki gibi düşman ülkelerden getirilen halklardan bahsetmektedir. Farklı ülkelerden getirilen halkların, II. Rusa tarafından kurulan kale/kentlerde çalıştırıldığı anlaşılmaktadır²⁰⁹.

II. Rusa dönemi Urartuda hem işlevsel hem de yapısal anlamda yeni bir kale modelinin doğuşunu temsil eden imar politikası izlendiği anlaşılmaktadır. II. Rusa tarafından inşa edilen geniş kale/kent ağı kendinden önceki geleneksel modelden, merkezi erkin güçlendirmesi ile ayrıldığı söylemek gerekir. Bu değişim sadece merkezi erkin güçlenmesi değil aynı zamanda Menua, bölgede yaşayan insanlar için yeni kale ve altyapı oluştururken, II. Rusa aynı zamanda insan dengesini değiştirdi. Böylelikle kral, her bir bölgenin demografisini, kraliyet iktidarının genişlemesiyle doğrudan bağlantılı olan bu karmaşık ve çok katmanlı sosyal sistem Urartu coğrafyasının neredeyse tamamında hâkim olmuştur.

Sayısız az olmayan bu farklı etnik guruptaki halklar aynı zamanda merkezi otorite için bir tehdit unsuru durumunda mıydı? Sosyo-ekonomik sistemin zayıflaması durumunda bu grupların ayaklanma riskine karşı nasıl önlemlerin alındığı yazıtlara yansımamaktadır. Fakat bu yazıtlarda II. Rusa'nın ekonomik hamleler için boş topraklarını işlemek²¹⁰ ve beraberinde yeni şehirler, ticari askeri üsler kurmak adına yeterli insan gücünü temin etme amacıyla farklı bölgelere seferler düzenlediği anlaşılmaktadır.

²⁰⁷ Işıklı, Edebiyat Fakültesi Panelleri, s. 93.

²⁰⁸ Işıklı, Edebiyat Fakültesi Panelleri, s. 94.

²⁰⁹ Paul Zimansky, "Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü", *Urartu: Doğuda Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 68.

²¹⁰ Memiş, s. 210.

“...bu işler... Ziuquni Ülkesi’ndeki Tanrı Haldi’nin şehrini Rusa Argiştı oğlu yaptırdı. Rusa Argiştı oğlu der ki: Düşman ülkesinden kadınlar götürdüm. ... Muşkini, Hati ve Halitu ülkelerinden insanları... bu kale, ayrıca bu kaleyi çeviren şehirleri... bu kaleye ekledim...”²¹¹

Sonuç olarak Urartunun son büyük kralı II. Rusa’nın²¹² devleti yeniden yapılandırma²¹³ ve kendine bağlı yörelerde yerel otoriteleri sarsma²¹⁴ ve merkezi otoriteyi daha etkin kılma amacı güttüğü düşünülebilir. Bu bağlamda da başkentin uzak sınırlarından başlayarak merkeze doğru bir güçlendirme stratejisi izlediği inşa edilen kalelerin kuruluş kronolojisinden ve kale konumlarından anlaşılmaktadır.

II. Rusa dönemi, Urartu’nun İskit ve Kimmer gibi atlı kavimlerle uğraştığı dönem olarak da kabul edilmektedir. Yakındoğu’nun MÖ 7. yüzyılı boyunca tehdidi durumunda olan bu atlı kavimlere karşı II. Rusa’nın Kuzeybatı İran’da Bastam²¹⁵ ve Aras Havzası’ndaki Karmir-Blur Kalesi’ni bu tehditlere karşı inşa ettirdiği kabul görülmektedir. Yine dönemin olayları ve II. Rusa’nın kale konumlarında bir uyumun olduğunu söylemek gerekir.

Kuzeyli kavimlerin ciddi tehditlerine karşı öncelikli kuzeyde kurulan kalelerle bu sınırların güvenliğinin kale kuruluşunda öncelikli olduğu düşünülebilir. Kef Kalesi ve Ayanis Kalesi böyle bir düşüncenin sonucu olsa da burası daha çok kutsal bir yer olarak öne çıktığı arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Her iki kalenin de benzer stratejik noktalara kurulmuş olması savunmadan ziyade işlevleri ile ilişkili olduğu düşünülebilir.

Gerek Kef Kalesi gerekirse Ayanis Kalesi’nin konumu düşünüldüğünde geniş alanların savunmasını sağlayan bir konumda olmadıkları söylenebilir. Haldi kültü ile ilişkili olduğu anlaşılan bu yatırımlar oldukça pahal, özenli ve lüks oldukları gerek Ayanis gerekse Kef Kalesi mimari elemanlardan anlaşılmaktadır. Gölün doğu ve batı

²¹¹ G.A. Melikişvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I*, Moscow, 1960, s. 278.

²¹² Paul Zimansky, “Xenophon and Urartian Legacy”, *Dans Les Pas Des Dix-Mille* (Ed. P. Briant), *PALLAS*, S. 43, 1995, s. 257.

²¹³ Smith, *Journal of Anthropological Archaeology*, s. 163.

²¹⁴ Paul Zimansky, “Urartu Devleti’nin Gelişmesinde Çevresel Etkiler”, *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 4, İstanbul 2005, s. 110.

²¹⁵ Wolfram Kleiss, *Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam(Rusahinili)* 1969, Berlin 1970.

kylar üzerinde birer yıldız gibi parlayan bu tesisler savunmaya dönük askerî olmaktan çok, tanr Haldi ve onun kültüne yönelik yani dinsel amaçlarla tasarlanmıştır.²¹⁶

Kef Kalesi'nin üzerinde kurulduğu tepe düşünüldüğünde şehrin kısa mesafede savunmasının kolay olduğu söylenebilir. Bu anlamda da II. Rusa'nın gerek Karmir-Blur gerekirse diğer kaleleri işlevsel bir ağ oluşturarak planlı bir ekonomi ve stratejik düşünme sonuçları olduğu söylenebilir. II. Rusa döneminde inşa edildiği anlaşılan kale/kentler Urartu tarihinin en büyük mimari projeleri olma özelliğine sahiptir²¹⁷. Bu bağlamda II. Rusa döneminin güçlü bir ekonomik yapısı olduğu inşa edilen devasa imar projelerinden anlaşılmaktadır.

Çilingiroğlu, II. Rusa'nın özellikle Urartu tarihinde hep bir tehlike unsuru olan kuzeyli Kimerlere karşı ilk büyük imar faaliyetini kuzey bölgesinde inşa ettiğini aktarmaktadır²¹⁸. Bu anlamda II. Rusa idari merkezleri inşa ederken aynı zamanda savunma stratejisini de düşünerek bölgenin ekonomik kaynaklarını kontrol etme amaçlı bir imar faaliyetlerini gerçekleştirdiği söylenebilir.

Gerek Kef Kalesi, gerekse II. Rusa tarafından inşa edildiği yazıtlardan anlaşılan diğer Urartu kaleleri incelendiğinde II. Rusa'nın Urartu devletinin yeniden inşasını destekleyecek bir sosyo-politik ağ oluşturduğu anlaşılmaktadır. Arkeolojik kazılar, II. Rusa'nın sosyo-ekonomik reformları daha ziyade istikrarlı bir nüfus dağılımı ve kaynaklarda artı ürün oluşturmakla ilgili gibi görünmektedir. II. Rusa, Menua ile benzer bir strateji izleyerek yeni binalar, kale/kentler ve barajlar ile oluşturduğu bir tür yapı ağıyla yeni tarım topraklarını kontrol altına almayı başarmıştır. Aynı zamanda oluşturduğu yapı ağına paralel olarak yolları da kontrol altına aldığı ve ticaretin daha güvenli yapılmasını da sağladığı kale konumlarından kısmen anlaşılmaktadır.

Burada asıl araştırılması gereken II. Rusa döneminde nasıl bir politik doku ve kalkınma stratejisi izlenmiş olduğu olmalıdır. Dönemin siyasi çekirdeğinin gerçekte nasıl çalıştığı, ekonomik sistemi, askeri gücü ve özellikle de düşman ülkelere getirilen halkların kontrol mekanizmalarının nasıl işlediğine dair tablo nasıldı? Bu dönemde Urartu'nun mimari sistemine hızlı ve etkileyici yeni dokunuşların olduğu

---

²¹⁶ Sevin, Hayat Erkanal'a Armağan, s. 669.

²¹⁷ Işıklı, Edebiyat Fakültesi Panelleri, s. 98.

²¹⁸ Çilingiroğlu, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, s. 74.

inşa edilen büyük kale/kentlerden anlaşılmaktadır. Buradanda aslında yerel-merkezi dualitenin daha çok bir merkez tarafından kontrol altında tutmak olduğu kale ağından anlaşılabilir. Bu amaçla tutarlı bir kale ve altyapı ağının geliştirilmesi, spesifik bir askeri ihtiyaç olarak önerilebilecek yeni inşa edilmiş kalelerin ortaya çıkmasına rağmen, insan gücü için işgal edilmiş toprakların sömürülmesi stratejisinin neye benzediği açık değildir. Yazıtlara yansıyan sadece işgal edilen topraklarda yeni halkların getirildiğidir.

İKİNCİ BÖLÜM

KEF KALESİ ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR VE KAZILAR

2.1. Araştırma Tarihçesi

II. Rusa'ya ait bir yazıtta²¹⁹ Urartu dönemindeki adını aldığını öğrendiğimiz ve “Ziuquni” olarak geçen bölgenin Urartu dönemindeki en önemli merkezi kuşkusuz (Ḫaldiei URU^{KUR}Ziuquni)²²⁰ Kef Kalesi'dir. Literatüre Kef Kalesi olarak geçen Ziuquni bölgesinin Urartu Kalesi, Bitlis iline bağlı Adilcevaz ilçesinin yaklaşık 6 km²²¹ kuzeyinde yer alan volkanik bir tepe üzerine kurulmuştur. Kale, Van Gölü'nün kuzeyinde, Süphan Dağı'nın güneybatıya uzanan bir kolu üzerine inşa edilmiştir. Süphan Dağı'nın eteğinde üç tarafı uçurumlarla sınırlanan volkanik tepe üzerine inşa edilen kale, sitadel ve güney yamacında surlarla çevrili aşağı şehirden oluşmaktadır²²².

Kalenin üzerine inşa edildiği tabii tepenin yüksekliği, doğudan batıya doğru atarak bir höyük görünümü kazanır²²³. Doğu, batı ve güney cepheleri oldukça sarp ve dik bir oluşuma sahip olan tepenin belirtilen yamaçlarındaki vadiler birleşip²²⁴ güneyinde yer alan göl düzeyindeki Adilcevaz ilçesinin kurulduğu küçük ovaya doğru uzanır²²⁵. En yüksek noktasını kuzeybatı ucunun oluşturduğu yükseklik, deniz seviyesinden yaklaşık 2270 metredir.²²⁶

Tepenin en yüksek noktası (kuzeybatı ucu) üzerindeki kaleye ait yerleşim birimleri bulunmaktadır.²²⁷ Doğu, batı ve güney yönlerinde ulaşmanın neredeyse imkânsız olduğu kaleye ancak kuzeyden ulaşım sağlanmaktadır (Resim 4).

Kef Kalesi, adını ilk kez 1950'li yıllarda yapılan araştırmalarla duyurmaya başlar. Charles Burney, 1956'da Van ve civarında gerçekleştirdiği inceleme gezisi sırasında incelediği ve topografik haritasını çıkardığı Urartu kalelerinden biri olan Kef

²¹⁹ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 30.

²²⁰ Danışmaz, Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, s. 109.

²²¹ Emin Bilgiç, Baki Ögün, “1964 Kef Kalesi Kazıları”, *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, S. 8, Ankara 1964, s. 65.

²²² Çevik, s. 84.

²²³ Bilgiç, Ögün, *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, 1964, s. 65.

²²⁴ Burney, *Anatolia Studies*, 1957, s. 50.

²²⁵ Ayman, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, s. 134-135.

²²⁶ Erdoğan, s. 33.

²²⁷ Bilgiç, Ögün, *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, 1964, s. 65.

Kalesi için savunulması kolay bir tepenin üzerine kurulmuş müstahkem bir kasaba diye bahseder.²²⁸

Burney'in kale için kasaba demesi tahminen Urartu mimarisinde kent, kale ve saray arasındaki ayrımın kolay olmamasından ileri gelmektedir.²²⁹ Çünkü genellikle kral ikametgâhı olarak da hizmet veren kaleler veya saraylar Urartu dilinde farklı olarak ifade edilmezler. Kale, kent terimlerinin her ikisinde de E.GAL (Saray/kentin tamamı saray anlamında) logogram ile yazılır²³⁰. Ancak Urartu egemenlik alanı içindeki merkezlerin tümü literatürde genellikle kale olarak tanımlanmaktadır.²³¹

Kanımızca Urartu kaleleri tanımlanırken aşağı yerleşmesi sitadel alanıyla beraber aynı surla çevrili olanlar için “kale/kent” terimi kullanmanın daha doğru olacağı kanısındayız. Çünkü bu kale/kentler sitadel alanıyla savunmaya oldukça uygun bir konumda ve yükseklikte inşa edilmesinin yanında birer sur duvarına sahiptirler. Bu anlayışla gerek Kef Kalesi gerek II. Rusa tarafından inşa edildiği yazılı belgelerde anlaşılan kalelerin çoğu kale/kent niteliğini taşımaktadır.

Burney'in Kef Kalesi'ndeki ilk izlenimi muhtemelen, tahmin ettiği büyüklükte bir arkeolojik alanla karşılaşmış olmamasındaki şaşkınlıktır. Zira Burney burayı Lynch'in devasa site²³² olarak tanımladığı yerleşim yeri olarak görmeyi umut etmiştir. Araştırmacı beklediği büyüklükte bir arkeolojik alan bulamasa da burayı büyük bir kasaba tarzı yerleşim yeri olarak görmüş ve kale ile ilgili ilk izlenimlerini bu cümlelerle aktarmıştır:

“...Bu yerleşim yeri Lynch'in belirttiği “devasa” site olmalı ama yüzölçümü abartılmış gibi görünüyor. Yine de, kesinlikle tarihi mimarisi ve orada bulunmuş çanak çömlek örneklerine göre belirlenmiş büyük bir kasaba tarzı yerleşim yeridir...” (Burney C. , Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, 1957)

Araştırmacı, çalışmasının devamında yüzeyde bulduğu mimari kalıntı izlerinde kalenin durumunu betimlemektedir. Buna göre; bu müstahkem kasaba; güneyde, doğuda ve batıdaki vadilerin birleştiği, Adilceviz'a kadar tek vadi olarak devam ettiği doğal olarak savunulabilir bir dağ kolunun üzerinde bulunmaktadır. Bu dağ kolunun

²²⁸ Burney Anatolia Studies, 1957, s. 37-38.

²²⁹ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 144.

²³⁰ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 145.

²³¹ Kemalettin, Urartu Krallık ve Aşiretler”, Urartu: *Doğuda Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erken Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 24.

²³² Burney, Anatolia Studies, 1957, s. 38-39.

üzerinde özellikle batıda (sitadel alanının kuzeybatı kesimi) en yüksek noktada yerleşim birimleri vardır ve bu yerlere tek kolay ulaşım imkanı kuzey tarafındandır.

Burney, sitadel alanının güneyindeki aşağı yerleşmenin duvar izleri doğrultusunda kazılarla birçok yapının ortaya çıkarmasının mümkün olacağı ancak bu kayalık alanlardaki derinliğin tahmin edilemez olduğunu aktarmaktadır. Kalenin imkanlar dahilinde bir planını da çıkaran Burney, planda bazı iç duvarların izlerinin görünmediğini söylemektedir²³³.

Burney'e göre; çevre duvarının yılanvari rotası, özellikle kayalıkların olduğu kuzeybatı ucundaki kayalıklara mümkün olduğunca yakın mesafeye kadar devam eder ve sarp kayaların başladığı noktada duvarın kesintiye uğradığını aktarmaktadır²³⁴. Burada duvar görevini sarp kayalar görür. Bir yapının bir kısmı hariç kalenin güneyindeki büyük alanda binaların çok az kalıntılarının kaldığını aktaran araştırmacı, kalıntılarının bir kısmının küçük taş yığından biraz daha fazla ve duvar hattının sadece kısmen fark edilebilir durumda olduğunu belirtmektedir²³⁵.

Burney ve Lawson "Kuzeybatı Kalesi"²³⁶ olarak tanımladıkları alanın en korunaklı alan olduğunu, söz konusu alanının işlevinin muhtemelen savunma amaçlı olduğunu aktarılmaktadır²³⁷. Söz konusu alanda bizzat yaptığımız incelemeler sitadel alanına bir boyunla bağlanan bu alanın düzleştirildiğine işaret etmektedir. Kuzeybatı kalesi olarak tanımlanan alan, kuzey güney doğrultusunda daralan, doğu-batı yönünde ilerleyen ve iki sıra düzensiz taşla döşenen bir yolla sitadel alanına bağlanmaktadır. Söz konusu Kuzeybatı Kalesi işlevini belirleyecek herhangi bir yazıt, arkeolojik buluntu veya mimari öge bulunmamıştır. Kalenin işlevine bağlı olarak buranın Burney'in de aktardığı üzere savunma veya belli eğitimlerin verildiği açık bir alan veya yerel bir tanrının tapınak alanı olması olasıdır.

Gerek Burney'in bölgede yaptığı çalışmalar, gerek bilim insanlarının 1950'li yıllarda Van bölgesinde yürüttükleri araştırmalarda²³⁸ elde edilen veriler ve bölgede yapılan yüzey araştırmaları ile kazı çalışmaları Urartuların kale yerleşimleri için

²³³ Burney, *Anatolia Studies*, 1957, s. 50.

²³⁴ Burney, Lawson, 1960, s. 188.

²³⁵ Burney, Lawson, 1960, s. 188-189.

²³⁶ Bilgiç, Öğün, *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, s. 66.

²³⁷ Burney, Lawson, 1960, s. 188-189.

²³⁸ Charles Burney "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region.", *Anatolian Studies*, S. 7, 1957, s. 37.

stratejik konum seçimine büyük önem verdiklerine işaret etmekte olup bu durum Kef Kalesi konumundan da anlaşılmaktadır.

Burney, bölgede yaptığı yüzey araştırmasında Urartu kelelerinin her birinin bölgesel ve yöresel coğrafya tarafından şekillendiğini aktarmaktadır.²³⁹ Araştırmacının bu düşüncesini hem Asur yazılı belgeleri hem de bölgede yapılan arkeolojik kazılar doğrulamaktadır.

2.2. Kef Kalesi Konumu ve Çevresel Özellikleri

Urartuların kale yerleşim konumları için dikkat ettikleri ortak özellikler, tarım alanları, yol ve suya yakın olma gibi ekonomik faktörlerin yanında özellikle de savunma sistemi faktörü önemli bir etken olmuştur.²⁴⁰ Bazen savunma ihtiyacının ön plana çıktığı yerde sadece bu amaca yönelik askeri karakollar, gözetleme istasyonları ve garnizonlar inşa etmişlerdir.

Urartuların kale konumu seçiminde dikkat ettikleri bir diğer ortak özellik ise kalelerin hemen hemen hepsinin başka bir kale ya da bazen bir garnizonu görecektir şekilde stratejik noktalara konumlandırılmış olmasıdır. Bu anlamda yerleşim alanının seçiminde kullanılacak topoğrafyanın dikkat edilecek birincil hususu hem kolay savunulabilir olması hem de ekonomik faktörlere yakın olmasının dışında haberleşme (birbirini görmesi) stratejisine de sahip oldukları anlaşılmaktadır.²⁴¹

Urartu kaleleri ne amaçla inşa edilirse edilsin geneli stratejik bir noktada ovaya uzanan bir dağ burnu (Çavuştepe) üzerine ya da bir ovada yükselen (Tuşpa/Van Kalesi) ve ovaya hükmeden bir anlayışla inşa edilmiş olmalarıdır.²⁴² Bu anlamda Urartu kalelerinin yüksek noktalara konumlandırılmış olmaları tesadüfi değil stratejik düşüncenin taş ustalığına yansımış halidir.

Urartu kalelerinin tümü olmasa da çoğunluğunun ortak noktası kolaylıkla savunulabilmelerine imkân veren sarp ve ulaşılması zor kayalık tepelere inşa edilmiş olmalarıdır.²⁴³ Ancak Urartu kalelerinde her ne kadar savunma ağırlık merkezini

²³⁹ Burney, *Anatolian Studies*, 1957, s. 37.

²⁴⁰ Van Loon, *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, C. 20. İstanbul 1966. s. 38.

²⁴¹ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 146.

²⁴² Köroğlu, s. 25.

²⁴³ Çilingiroğlu, *Urartu Kültürü ve Sanatı*, s. 48.

oluştursa bile savaş estetiğinden²⁴⁴ çok daha fazlasını barındırdığı arkeolojik kazılarla özellikle de Kef Kalesi ile kanıtlanmıştır

Urartular, kalelerin kurulmasında dikkat ettikleri önemli noktalardan biri olan suya yakın olma fonksiyonu her zaman kolay olmamıştır. Bu gibi durumlarda imar alanında oldukça usta olan Urartular, bölgeye altın çağını yaşatan baraj, gölet ve kanal faaliyetleri²⁴⁵ ile hem verimli tarım alanlarını hem de diğer su gereksinimlerini sağlamışlardır. Bu anlamda Urartu baraj mühendisliğinin en iyi örneği II. Rusa döneminde inşa edildiği düşünülen ve Rusa Barajı olarak bilinen Keşiş Göldür²⁴⁶. Ancak son zamanlarda ele geçen bazı yazıtlar ve arkeolojik materyal Keşiş Göl ve Toprakkale'nin aslında Arğişti oğlu II. Rusa tarafından değil Erimena Oğlu Rusa (III. Rusa)²⁴⁷ tarafından inşa edilmiş olabileceği kısmen anlaşılmaktadır.²⁴⁸

Sonuç ne olursa olsun Urartu kralları, devasa kentleri inşa etmekle kalmamış, aynı zamanda inşa ettikleri kalelerin ihtiyaçları doğrultusunda farklı alanlarda Urartu'nun şaheserleri denebilecek yapılara imza atmıştır. Burada Urartu Krallığı'nın kale kuruluşlarındaki yer seçiminde ekonomik faktörler, savunma kaygıları, siyasi nedenler, ulaşım ve haberleşme gibi koşulların bir arada düşünülerek pratize²⁴⁹ etmede mükemmelliğe eriştiği anlaşılmaktadır. Kale kentlerin sitadellerinde oturan yönetici sınıf ve bürokrasinin giderleri, aşağı şehir içme suyu ve diğer zorunlu ihtiyaçlar düzenli işleyen bir organizasyon işidir. Bu anlamda Urartuların zorlu Doğu Anadolu coğrafyasında ne nedenli ustaca organize olduklarını anlamak güç değildir.

II. Rusa Kef Kalesi'nde yaşayanların su ihtiyaçlarını Toprakkale'deki gibi inşa ettirilen ve günümüzde Kırcı Göl barajı adı ile bilinen bir barajla sağlamıştır.²⁵⁰ Yine Adilcevaz ile Süphan Dağı arasında Kef Kalesi'nin yaklaşık 8-9 km doğusunda yer

---

²⁴⁴ Adam Smith, "The Prehistory of An Urartian Landscape", *Bianili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich*, Munich 2007, s. 4

²⁴⁵ Belli, *Arkeo Atlas Dergisi*, s. 88.

²⁴⁶ Mirjo Salvini, "Le Due Stele Rusa Erimenahi Dal Keşiş Göl", *Studi Mcenei ed egeo-Anatolici (SAMEA)*, C. 48, Roma 2006, s. 215.

²⁴⁷ Michael Roaf, "Thureau-Dangin, Lehmann-Haupt, Rusa Sardurihi and Rusa Erimenahi", *AJNES*, C. 1, 2010, s. 69-72.

²⁴⁸ Seidl, Ursula, "Rusa son of Erimena, Rusa son of Arğişti and Rusahinili/Toprakkale" *Bianili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Ed. S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), *Acta Iranica* 51, Leuven, Peeters Publishers, 2012, s. 178.

²⁴⁹ Ayman, *Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*, s. 178.

²⁵⁰ Veli Sevin, "Urartu Devleti", *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 4, İstanbul 2005, s. 87.

alan ve Adilcevaz ilçesine yaklaşık 10 km uzaklıktaki Aygır Gölü²⁵¹, görkemli Süphan Dağı'ndan gelen yağmur ve kar suları ile dolmakta ve gölü çevreleyen gevşek tüflerden sızarak yine söz konusu dağın eteklerindeki membaların su ihtiyacını karşılamaktadır. Aygır Gölü sularının Urartu Krallığı döneminde tarım alanında kullanıldığı Van Toprak-Su Bölge Müdürlüğü'nün çalışmaları esnasında çıkan Urartu künkleri ile doğrulanmıştır.²⁵²

Kef Kalesi'nin konumu itibariyle sulanabilir geniş tarım alanlarına sahip olduğu kaynaklar tarafından aktarılmaktadır.²⁵³ Ancak daha sonra detaylarını vereceğimiz üzere Kef Kalesi göreceli olarak tarım alanlarına yakın olmamakla beraber yakın çevresinin toprak yapısı da tarıma çok elverişli değildir. Bu anlamda Kef Kalesi ve yakın çevresinin ne kadarının Urartular döneminde sulu tarım alanı olarak kullanıldığı da tartışmaya açık bir konudur.

Kef Kalesi'nin günümüzde de önemini koruyan önemli bir yola ikincil dereceden hâkim konumda inşa edildiği söylenebilir. Urartu topraklarının güneyinden gelen söz konusu yol, Bitlis-Erciş istikametinde devam edip Van yönüne dönmeden Muradiye Ovası'ndan geçerek kuzeye doğru ilerler ve Karasu boyunca İran sınırını geçerek Akçay Vadisi'ndeki Urartu kalesi olan Bastam'a varır.²⁵⁴ Bu bağlamda Kef Kalesi'nin Van Gölü'nün güneyi ve batısı ile Kuzeybatı İran²⁵⁵ arasındaki ulaşım güvenliğini bünyesindeki muhtemel alt birimlerle sağladığı olasıdır. Ancak Kef Kalesi'nin söz konusu yola birincil dereceden hâkim olma konusu tartışmaya açıktır. Zira kalenin güneyinde yer alan ve silik Urartu izlerinin²⁵⁶ olduğu Adilcevaz Kalesi söz konusu yola oldukça hâkim bir konumda inşa edilmiştir.

Adilcevaz kalesinin konumu ve Urartu döneminde de kullanıldığı düşünülen yola daha yakın olmasıyla Kef Kalesi'nin bir alt birimi olarak buranın güvenliğini sağladığı muhtemeldir. Kef Kalesi'nin topografik yapısı incelendiğinde diğer Urartu kaleleri gibi topografya ve plan arasındaki ilişkinin devam ettiği dolayısıyla topografik

---

²⁵¹ Özdoğan Sür, "Türkiye'de Volkanizma ve Volkanik Yer Şekilleri", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Dergisi*, Ankara, S. 3, 1994, s. 49.

²⁵² Belli, *Belleten*, 1996, s. 671.

²⁵³ Paul Zimansky, *Ecology And Empire: The Structure of The Urartian State*, *The Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago 1995, s. 19.

²⁵⁴ Atilla Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003 (Yüksek Lisans Tezi), s. 47.

²⁵⁵ Paul Zimansky, "Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire", *Bulletin of the American schools of Oriental Research*, Boston 1995, s. 105.

²⁵⁶ Ç. Ögün, s. 287.

yapıyla uyum içinde inşa edildiği görülür. Burada yapılan kısa süreli arkeolojik kazılar sonucunda açığa çıkarılan saray kompleksi, kabartmalı bloklar ve çok sayıda depolama işlevli pithos buranın savunma amaçlı bir kaleden çok daha fazlası olduğunu düşündürür.

Sonuç olarak Kef Kalesi, diğer Urartu kaleleri gibi özellikle de II. Rusa'nın inşa ettirdiği kalelerle mukayese edildiğinde özellikle dini işlevi ön plana çıkmakla beraber yönetim, savunma ve iletişim faktörü düşünülerek inşa edildiği söylenebilir. Zira Kef Kalesi'nin Süphan Dağı önündeki Rusa kenti²⁵⁷ Ayanis'i ve Adilcevaz Kalesini görmesi, kalelerin uzaktan haberleşmeyi mümkün kılması bakımından önemlidir.

2.2. Arkeolojik Kazılar

Kef Kalesi kazıları, ilk kez 1963 yılında Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınan izinle "Van ve Çevresi Kazı Heyeti"²⁵⁸ adıyla 1956'dan itibaren Toprakkale, Van Kalesi etekleri ve özellikle de Çavuştepe Kalesi'nde kazı yapan Baki Ögün ve Emin Bilgiç denetimindeki bir ekip tarafından 1964 yılında başlamıştır.²⁵⁹

Van ve Çevresi Kazı Heyeti'nden Emin Bilgiç ve Baki Ögün bilimsel danışmanlığında Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi ve Türk Tarih Kurumu mali desteği ile başlayan kazı yaklaşık sekiz sezon devam etmiştir.²⁶⁰

Çalışmaya arkeolojik anlamda en verimli alan olduğu düşünülen ve ilk kez Burney tarafından bulunup yayınlanan kabartmalı bloğun²⁶¹ bulunduğu kuzey kesimden başlanmıştır²⁶². Burney, söz konusu bloğun önemli bir yapıdan yuvarlanmış olabileceğini ifade etmiş ve haklı olarak kazı da bu doğrultuda başlatılmıştır²⁶³.

²⁵⁷ Mehmet Işıklı, Buket Beşikçi, "Doğu Anadolu Yayla Görkemli Bir Yapı Ayanis Kalesi Podyumlu Salonu", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 60, İstanbul 2017, s. 64.

²⁵⁸ Bilgiç, Ögün, "1964 Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, 1964, s. 67.

²⁵⁹ Baki Ögün, "Die Urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer" *Palast und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1982, s. 217.

²⁶⁰ Bilgiç, Ögün, "1964 Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, Ankara 1964 s. 67.

²⁶¹ Charles Burney, G.R. J. Lawson, "Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik", *Anatolian Studies*, C. 8, Ankara 1958, s. 211.

²⁶² Bilgiç, Ögün, "1964 Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, s. 66.

²⁶³ Bilgiç, Ögün, "1964 Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, s. 66.

Öğün'ün höyük olarak tanımladığı tepenin güneybatı ucundaki bir yapıdan yuvarlanan ve kazıya da bir anlamda kılavuzluk yapan kabartmalı blok, Öğün ve Bilgiç'e göre tepenin batı kesiminin güney yamacından yuvarlanmış olmalıydı. Bloğun bulunduğu alanın batısında tepenin en yüksek noktasını teşkil eden kayalıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda kaleyi ilk kez ziyaret eden ve burayı müstahkem kasaba olarak tanımlayan Burney²⁶⁴ ve Öğün²⁶⁵ yerleşmenin en önemli yapılarının tepenin en yüksek noktasında olabileceği düşünülen kuzeybatı uçta olduğunu söylemektedirler.²⁶⁶

Kazı ekibi tarafından bloğun yuvarlanmış olabileceği düşünülen alanda "A" çukuru olarak tanımlanan bir açmanın acıkmasına karar verilmiştir. Bu anlamda ilk arkeolojik kazı 3 Temmuz 1964 tarihinde başlamıştır. Kazı ekibinin anlamlandırmaya çalıştığı gizem dolu arkeolojik alanda ilk heyecan 50-70 cm derinlikteki yangın tabakasına ulaşmayla yaşanmış, daha sonra kazının dördüncü gününde 5 x 10 metre boyutlarındaki "A" açmasının tam ortasında bulunan bazalt blokla²⁶⁷ daha da artmıştır. Yangına uğramış olan kalın duvar kerpiçlerinin kıpkırmızı bir renk aldıkları ve tuğla haline geldikleri yüzeydeki tuğla parçalarından anlaşılmaktadır. Duvarlar, üstlerindeki ağır yükün etkisiyle alanın meyline paralel güneye doğru eğilmiş, bu sebeple üst sıralardaki kerpiçler kaymış olduğundan duvarların kalınlıkları net ölçülememekle beraber kalınlıklarının iki metreden fazla olduğu anlaşılmıştır.²⁶⁸

"A" açmasında elde edilen veriler (Kabartmalı blok ve çivi yazılı Pithoslar) ışığında kabartmalı bloğun yuvarlandığı tahmin edilen alanın daha kuzeyinde "B" çukuru adıyla ikinci bir açma açılmıştır. "A" açmasının yaklaşık 20 metre kuzeyinde 30 x 20 metre boyutlarındaki "B" açmasında doğudan batıya aynı hizada dört adet fil ayağı biçimli paye açığa çıkarılmıştır.²⁶⁹

Kazının ilk sezonunda A ve B açmalarında elde edilen buluntular çerçevesinde sayısal değerler verilerek tanımlanan odalarda küçük buluntu kategorisine alınacak kayda değer her hangi bir buluntu bulunamamıştır. Fakat çıkan benzersiz kabartmalar, kazıların devam etmesi gerektiği konusunda yeterli olmuştur.

---

²⁶⁴ Loon, *Urartian Art*, s. 76.

²⁶⁵ Emin Bilgiç, Baki Öğün, "1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında" *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara 1964, S. XIII-2, s. 102.

²⁶⁶ Burney, G. R. J. Lawson, s. 189.

²⁶⁷ Bilgiç, Öğün, *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, s. 67.

²⁶⁸ Bilgiç, Öğün, *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, s. 68.

²⁶⁹ Bilgiç, Öğün, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1967, s. 102.

Kef Kalesi'nin ikinci kazı sezonu, 1959'dan beri Doğu Anadolu'da arkeolojik kazı ve araştırmalar yapan İstanbul ve Ankara üniversitesi hocalarından oluşan Van ve Çevresi Kazı Heyetinden Emin Bilgiç ve Baki Ögün denetimindeki bir ekiple devam etmiştir. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü ve kısmen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi mali yardımlarıyla başlayan ikinci sezon kazıları, ilk kazı sezonunda açılan A ve B çukuru diye tanımlanan açmaların genişletilmesi suretiyle sürdürülmüştür. "A" açması kuzey, doğu ve batı istikametinde, "B" açması ise kuzey ve batı istikametinde genişletilerek her iki açmanın birleşip tek açma haline gelmesi sağlanmıştır.²⁷⁰

1964 yılında dolayısıyla kazının ilk sezonunda "A" çukuru olarak tanımlanan açmaya ait bir ve iki numaralı depo odaları olduğu anlaşılan mekânlar temizlenmiş, 1965 yılında kazının ikinci sezonunda ise aynı açmaya ait daha kuzeydeki üç numaralı oda açığa çıkarılmıştır. Söz konusu odada A açmasına ait bir ve iki numaralı odalarda elde edilen bloklara benzer iki blok ve pithoslar bulunmuştur. Bu anlamda Kef Kalesi ilk iki sezon kazılarında kayda değer küçük buluntu bulunmamakla beraber altı kabartmalı blok ve çok sayıda pithos açığa çıkarılmıştır.

Kef Kalesi'nin ilk kazı sezonunda "B" çukuru olarak tanımlanan açmada doğu-batı doğrultusunda sıralanan ve fil ayağı olarak tanımlanan mimari taşıyıcı elemanlar (paye) bulunmuştur. 1965 yılında dolayısıyla ikinci kazı sezonunda da aynı açmanın genişletilmesi suretiyle yapılan kazı çalışmasında benzer durumda dört taşıyıcı ayak daha bulunmuştur. Bu anlamda Kef Kalesi'nin ilk iki kazı sezonunda Karmir-Blur'dakilere benzer kesme taşlarla inşa edilen 8 fil ayağı biçimli paye çıkarılmıştır²⁷¹.

Kısa süren ve çoğu kazı raporları yayınlanmayan Kef Kalesi kazıları, üçüncü ve dördüncü sezonunda da fil ayaklarının (Paye) bulunduğu büyük salonun (dört numaralı aşağı payeli salon) batı ve kuzeyindeki alanda sürdürülmüştür.²⁷² Bu kazı sezonunda daha önceki yıllarda çıkarılan depo odaları, payeli salon ve onun kuzeyindeki odaların (hizmetli odaları)²⁷³ olduğu düşünülen kompleksin batıya doğru ilerlediği anlaşılmış ve kazı bu yönde ilerlemiştir.²⁷⁴

²⁷⁰ Ögün, Bilgiç, Türk Arkeoloji Dergisi, 1965, s. 119.

²⁷¹ Ögün, Bilgiç, Türk Arkeoloji Dergisi, 1965, s. 119.

²⁷² Ögün, Bilgiç, Türk Arkeoloji Dergisi, 1968, s. 45.

²⁷³ Ögün, Anatolian Studies, 1968, s. 25.

²⁷⁴ Ögün, Bilgiç, Türk Arkeoloji Dergisi, 1968, s. 45.

Kazının üçüncü sezonunda (1966) fil ayaklı büyük salonun batısında ortaya çıkarılan odalar yapının önemli bölümlerinin bu yönde ilerlediği düşüncesini doğrulmuş ve haklı olarak kazıda bu doğrultuda devam etmiştir. Muhtemelen 1967 (dördüncü kazı sezonu) yılı kazı sezonun en ilginç yönü saray kompleksine ait bir odada çok sayıda kırılmış vaziyette mutfak kabının bulunmasıdır. 1967 yılında temizlenen ve dokuz numaralı oda adı verilen mekânda çok sayıda kırık mutfak kabının bulunması buranın bir mutfak olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca söz konusu odanın birden çok alana geçişinin²⁷⁵ olması buranın mutfak olabileceği düşüncesini desteklemektedir. Daha önceki yıllarda kazısına başlanan ve on numaralı salon (yukarı payeli salon) olarak tanımlanan mekânın kazısı 1967 yılında bitmiş ve bu mekânda doğu ve batıda üçer kuzey ve güneyde birer ayak olmak üzere sekiz fil ayağı biçimli paye bulunmuştur. Fil ayaklarının oluşu ve salonda duvarlarda fresklerin olması buranın büyük (aşağı payeli salon) salonla beraber şimdiye kadar çıkarılan saray kompleksinin en önemli yapılarını oluşturmaktadır.

1967 kazı sezonunda da küçük buluntu bulunamamış ancak 1966 yılında bulunan seramikler bu kazı sezonunda tekrar ele alınmış ve kırık parçaların yapıştırılması suretiyle söz konusu seramikler restore edilmiştir.²⁷⁶

Kazı raporlarının bir kısmı yayınlanmayan²⁷⁷ ve muhtemelen beklenen küçük buluntunun bulunmayışı kazıların sonlandırılacağına işaret etmekte ve 1972 Kef Kalesi kazıları, daha çok 1971 yılında tahrip edilen mezarlıklar²⁷⁸ üzerine ve sitadel alanında kazılan saray yapısını temizlemeye yönelik olmuştur²⁷⁹.

Patnos Adilcevaz arasında yer alan söz konusu mezarlıklarda²⁸⁰ kaçak kazılarda çıkarılan arkeolojik eserler dükkânlarda satılmak üzere sergilenirken kazı ekibi tarafından görülmüştür.²⁸¹ Bu nedenle kal kazısının yanında söz konusu mezarlıkların yağmalanmasının önlemek amacıyla buralarda kazılar başlatılmış ve kale kazısı daha çok temizlik ve plan çizme odaklı kalmıştır.

²⁷⁵ Ögün, Bilgiç, Türk Arkeoloji Dergisi, 1968, s. 46.

²⁷⁶ Ögün, Bilgiç, Türk Arkeoloji Dergisi, 1968, s. 46.

²⁷⁷ Paul Zimansky, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium*, Ankara, 2005, s. 236.

²⁷⁸ Baki Ögün, Die Urartäischen Gräber in der Gegend Von Adilcevaz und Patnos, *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Ankara – İzmir, 1973, s. 61.

²⁷⁹ Bilgiç Ögün, Türk Arkeoloji Dergisi, 1974, s. 31.

²⁸⁰ Ögün, *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, s. 61.

²⁸¹ Ögün, *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, s. 61.

Ağır tahribatların görüldüğü Kef Kalesi kazılarının, sekizinci ve son sezonu 1972 yılında yapılmış ve bu sezonki çalışma daha çok kazılan sarayın planını çizmeye yönelik temizlik çalışmaları odaklı olmuştur.

Tüm kazı sezonları boyunca sitadel alanındaki saray kompleksinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucu saraya ait otuzdan fazla oda açığa çıkarılmıştır.²⁸² Kısa süren arkeolojik kazılarda açığa çıkarılan saray kompleksine ait yapıların planı çizilip yayınlanmıştır.

Sonuç itibariyle kısa süren Kef Kalesi kazıları neticesinde çok azı ortaya çıkarılan etkileyici mimariye karşılık kayda değer küçük buluntunun bulanmayışı birçok yönüyle açıklanamazken bu konuya bilim insanları farklı yorumlar getirmiştir. Çilingiroğlu, Bastam Kalesi'nde olduğu gibi Kef Kalesi'nin tümüyle yağmalandığını aktarmaktadır. Ancak Çilingiroğlu, Ayanis Kalesi'nin de yağmalandığını fakat Ayanis'te kerpiç gövdenin yıkılmasıyla alta kalan buluntunun korunduğunu aktarmaktadır²⁸³. Aynı durum Kef Kalesi için de geçerli ise yani deprem veya yangın gibi doğal bir afetten sonra yağma başlamışsa yıkıntıların altında küçük buluntuların tamamının yağmalanması oldukça güç olur. Bu anlamda yapılacak arkeolojik çalışmalarla küçük buluntunun bulunma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla durum ne olursa olsun kanımızca 140 odası olduğu düşünölen ve yaklaşık 40 odası temizlenen, benzersiz mimari özellikler gösteren saray ve çevresinde kısa süren kazılarda küçük buluntunun bulunmamış olması çok da şaşırtıcı olmamalıdır. Şimdiye kadar küçük buluntunun çok az bulunmuş olması, daha fazlasının bulunmayacağı anlamına gelmemelidir.

Burada yapılacak sistemli arkeolojik çalışmaların oldukça zengin veriler vereceği olasıdır. En azından olması beklenen tapınak²⁸⁴ ve tapınak yapısına ait bazı yazıtların bulunması buranın anlaşılması hususunda önemli detaylar vereceğine inanmaktayız.

Kef Kalesi'nde gerçekleştirilecek sistemli arkeolojik kazılar sonucunda buraya ait tapınağın bulunma ihtimali oldukça yüksektir. II. Rusa tarafından inşa edilen diğer tüm kalelerde tapınak yapısıyla alakalı mimari veya epigrafik deliller olmasına rağmen

---

²⁸² Bilgiç Öğün, Türk Arkeoloji Dergisi, 1974, s. 31.

²⁸³ Çilingiroğlu, TUBA-AR, 2007, s. 77.

²⁸⁴ Öğün, Anatolian Studies, 1968, s. 27.

Kef Kalesi'nde tapınağın varlığına ait herhangi bir kanıt bulunamamıştır.²⁸⁵ Kısa süreli kazılar ve inşa yazıtında buranın daha çok kutsal bir yer olduğuna işaret etmesine rağmen tapınağın ya da tapınakların bulunmamış olması düşündürücüdür. Kanımızca Kef Kalesi'ne ait en önemli yapılarla beraber tapınak ya da tapınaklar hala toprak altındadır. Bu bağlamda II. Rusa döneminde inşa edilen diğer sitadelerde Tanrı Haldi'ye adanmış kare cellalı²⁸⁶ tapınaklara²⁸⁷ rastlanırken Kef Sitadeline böyle bir yapının olmaması beraberinde sorular da türetmektedir. Burası için farklı bir tapınak kompleksi mi düşünülmeli, tapınak farklı bir yerde veya üst katlarda mı aranmalı gibi soruların yanıtını, Ögün ve Bilgiç tarafından verilen saray kopmleksi planında bulmak biraz zor gibi görülmektedir.

Bununla beraber Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki ve diğer kabartmalı bloklardan yola çıkılarak yeni bir rekonstrüksiyon ve restitüsyon çalışması yapılması, Urartu tapınak mimarisi adına belki²⁸⁸ mevcut modellerden daha farklı bir tapınak modeli sunabilir²⁸⁹. Ancak verilen planın sitadelin çok az bir kısmını oluşturduğunu, sürdürülecek yeni kazılarla diğer Urartu kalelerine benzer tapınak veya daha farklı tapınak yapılarının olabileceği gerçeği de unutulmamalıdır. Konumu, payeli salonları, mekânların duvar resimleri ile süslenmiş olması ve bir dış kente sahip oluşuyla çağdaşları Ayanis Kalesi²⁹⁰ ve özellikle de Karmir-Blur Kalesi'ne benzeyen Kef Kale/Kenti'nin tam anlamıyla anlaşılabilmesi ancak sistemli arkeolojik kazılarla mümkündür.

Kanımızca Urartu kaleleri içindeki en gizemli kale olan Kef Kalesi'ne sadece klasik bir Urartu kalesi ya da kale/kent gözüyle bakılmamalıdır. Çünkü kent planlama anlayışları yanında inşa kitabeleri ve tanımlanabilir küçük buluntular, bunların daha

---

²⁸⁵ Çilingiroğlu, TUBA-AR, 2007, s. 75.

²⁸⁶ Altan Çilingiroğlu, "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", *Light on the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel*, (Ed: Güven Arsebük, Machteld J. Mellink, Wulf Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul 1998, s. 229-233.

²⁸⁷ Mehmet Işıklı, Oğuz Aras, Ayşegül Akın Aras, "Van Ayanis Kalesi 2016 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *39. Kazı Toplantısı*, C. 3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa 2017 s. 264; Bknz. Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Urartu Tapınağının Mülkleri", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar* 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar (Ed: Turan Takaoğlu), İstanbul 2006, s. 1-5.

²⁸⁸ Mehmet Cüneyt Ancın, *Urartu Dini Mimarisi; Kare Cellalı Tapınak Kompleksleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011 (Yüksek Lisans Tezi), s. 80.

²⁸⁹ Burdaki blok üzerinde yer alan yapı muhtemelen bir tapınak veya kutsal bir yapıyı temsil ediyor olmalıdır. Eğer söz konusu bloklardaki yapı betimlemesi bir tapınak ise Şimdiye kadar ki Urartu tapınaklarından farklı bir model sunmaktadır.

²⁹⁰ Çilingiroğlu, TUBA-AR, 2007, s. 75.

çok tanrılar adına devleti yöneten kral tarafından belli kriterlere göre projelendirilerek yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Van Gölü Havzası'ndaki başkent Tuşpa, Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Ayanis, Aznavurtepe kaleleri bu anlayışla inşa edilmiştir. Ancak Kef Kalesi konum ve planlama açısından havzadaki kalelere benzer olsa da kalenin direk tanrı adına kurulmuş olması ve bazı mimari öğelerin benzersiz oluşuyla diğer kalelerden ayrılmaktadır. Kef Kalesi gerek planlama açısından gerek kalenin tanrı adına kurulmuş olmasıyla daha çok Aras Vadisindeki II. Rusa döneminde inşa edildiği anlaşılan Karmir-Blur Kalesi ile benzerlik göstermektedir.

Sonuç itibari ile buranın Tanrı Haldi adına kurulması, dini motiflerle donatılmış benzersiz kabartmaların varlığı, konumu ve çekirdek bölgede II. Rusa'nın Urartu Krallığını toplama sürecinde kurduğu ilk kale/kent olması buranın baş tanrının bölgedeki başşehri, yazlığı ya da sadece belli dönemlerde kullanılan tapınma (kült) alanı olabileceğini düşündürmektedir. Bu anlayışla şimdiye kadar ki tüm arkeolojik veriler buranın daha çok dini işlevi olduğunu düşündürmektedir.

2.3. Mimari ve Arkeolojik Buluntular

2.3.1. Sitadel Mimarisi

Etrafı yüksek sur duvarları ile çevrili Urartu sitadellerinde planlı bir yapılaşmanın olduğunu gösteren tapınak, saray, depo odaları, tapınak depoları, konaklar, atölyeler, büyük salonlar, günlük yaşam alanları yer almaktadır²⁹¹. Standart bir ölçüye sahip olmayan Urartu sitadelleri, topografik yapıya uyum sağlayarak benzer bir plan şeması oluşturmazlar. Başkent Tuşpa (16 h) ve Bastam (11h) sitadelleri dışında Urartu sitadelleri genellikle 1,8 ile 6 h arasında değişmektedir.²⁹² Sitadel alanında bizzat yaptığımız ölçümler sonucunda Kef Sitadeli'nin yaklaşık 3 hektarlık alana yayıldığı anlaşılmıştır.

Urartu sitadelleri, inşa sürecinde geliş güzel konumlandırılmaz. Sitadelin bulunduğu alandan büyük oranda yararlanılır ve bu amaçla kayalığın topografyasına büyük oranda müdahale edilerek teraslar oluşturulur. Oluşturulan bu teraslar

²⁹¹ Köroğlu, Doğuda Değişim, s. 31.

²⁹² Danışmaz, Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, s. 37.

Çavuştepe, Bastam ve Kef Sitadeli örneklerinde olduğu üzere mimari yapılar için platform oluştururken aynı zamanda sur duvarlarına da destek sağlamaktadır.²⁹³

Topografyaya istedikleri oranda müdahale eden ve imar faaliyetlerinde oldukça başarılı örnekler sunan Urartu mimarları, arazinin eğimli alanlarını düzleştirerek oluşturdukları teraslı platformlarla yapı kompleksleri oluşturmuşlardır. Bu bağlamda Kef Kale/Kenti (Haldiei URU^{KUR} Ziuquni) güneyden kuzeye doğru yükselen üç farklı yükseklikte oluşturulan teraslar üzerine inşa edilmiştir.²⁹⁴ Yaklaşık altmış metre genişliğindeki sitadel alanını oluşturan tepe, topyekûn düzleştirilmiş, kuzey, güney ve batı cephesi oldukça dik olan sitadel alanına ancak kuzeydoğudan giriş sağlanabilir.

Sitadelin en yüksek ve en kuzey kısmında batıdan doğuya doğru alçalan teras üzerinde yapı kompleksleri yer almaktadır. Sitadel alanının kuzeybatı ucunda sitadel alanına dar bir boyunla bağlanan alan, Burney tarafından Kuzeybatı Kalesi olarak tanımlanmaktadır.²⁹⁵ Araştırmacı, bu özelliği ile kaleyi Asbaşın olarak tanımladığı Çavuştepe (Sardurihinili) yukarı kalesine benzetmektedir²⁹⁶ (Harita 4).

Çift sıra taşlara sahip bir boyunla daha yüksekteki sitadel alanına bağlanması, Çavuştepe ile fiziki benzerlik gösterir (Resim 5, 6) Ancak Tarhan, buranın benzerliğini daha çok kült yapısı olarak tanımladığı Çavuştepe yapısına benzetmektedir²⁹⁷ (Resim 7,8). Salvini ise burada ele geçen kabartmalı bloklardan yola çıkıp buranın alternatif tapınak planını çizerek Karmir-Blur'daki Susi tapınak cephesine benzetir.²⁹⁸ E. Rehm'in Kef tapınağı önerisinde de orthostatlar kapının hemen iki yanında karşılıklı durmakta ve alt kısımlarda ise yazıtlar bulunmaktadır (Resim 9)²⁹⁹. Salvini, Kef tapınağı için sunduğu alternatif rekonstrüksiyonu şu cümlelerle betimler: "...Orthostatlar tapınağın girişinde karşılıklı olarak durmaktaydı. Cinler dış tarafa doğru bakmaktaydı ve yazıt da tapınak cephesinin sol yanında, yani giriş ve köşe çıkması arasında bulunmaktaydı..." (Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, 1995) (Resim 10).

²⁹³ Danışmaz, Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, s. 38.

²⁹⁴ Veli Sevin, "Adilcevaz Kef Kalesi Sarayı Üzerine Bir Not" *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, (Haz. Oktay Aslanpaşa, İslam Tarih ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 303.

²⁹⁵ Burney, Lawson, *Anatolian Studies*, 1960, s. 189.

²⁹⁶ Burney, *Anatolian Studies*, 1957, s. 50.

²⁹⁷ Tarhan, *Anadolu Araştırmaları* 18, s. 124.

²⁹⁸ Roberto Dan, "An Hypothesis of Reconstruction of the Susi Temple at Karmir-Blur" *ARAMZAD*, C. 5, S. 2, Yerevan 2010, s. 46.

²⁹⁹ Ellen Rehm, "Hohe Türme und goldene Schilde-Tempel und Tempelschätze in Urartu", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu*, S. 136, Berlin 2004, s. 191.

Kef Sitadeli'nde, yönetimle ilişkili yapılar, depo odaları, gündelik yaşam alanları, payeli büyük salonlar ile saray birimlerini bağlayan dirsekli koridorlar bulunurken olması beklenen tapınak yapısı ve sitadel giriş kapısı tespit edilmemiştir. Arkeolojik kazı yapılan Altıntepe, Arin-Berd, Çavuştepe, Toprakkale, Ayanis gibi hemen hemen her Urartu sitadeline görüldüğü gibi Kef Sitadeli'nde de bir Urartu tapınağının bulunma olasılığı oldukça yüksektir.³⁰⁰ İki katlı yapılardan birinde düştüğü³⁰¹ düşünülen bazalt bloklardaki özen ve dini motifler, kent kuruluş yazıtındaki tanrı Haldi'ye olan atıf tapınağa işaret etse de tapınağın henüz tespit edilememiş olması kafalarda soru işareti olarak devam etmektedir.

Urartu sitadelleri, aşağı kentin tamamına hâkim yükseltinin yönetim unsurları için tasarlandığını, sitadelin mimari unsurlarından ve burada kullanılan son derece kaliteli malzemedan anlamak çok güç değildir. Sitadel alanında yer alan ve yapımında hiçbir masraftan kaçınılmayan tapınaklar bir anlamda krallığın halkına ve düşmanlarına merkezi bir erk ve sarsılmaz bir otorite mesajı verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda Kef Sitadeli'nde kullanılan ve dini motifler içeren son derece kaliteli malzeme ve işçiliğin yansıdığı kabartmalı bloklar burada anıtsal bir tapınağın olabileceğine işaret etmektedir. Ancak Kef Kalesi tapınak yapısı hakkında kimi bilim insanları tarafından yapılan hipotetik rekonstrüksiyonlar dışında arkeolojik veriye sahip değiliz.

Sitadelerde yer alan saray-tapınak kompleksinde asıl vurgulanan tapınak olması Urartu'nun sosyo-politik yapısını da açıklamaktadır. Mimari alanda olduğu kadar muhtemelen diğer sanat dalları için de bir standartlaşma uygulama alanı olarak tapınak³⁰² ve çevre birimleriyle oluşturulan kompleks, bir anlamda hiyerarşinin panteon aracılığıyla dinsel manada kurumsallaşmasını doğurmuş olmalıdır. Dolayısıyla sitadelerde yer alan tapınak ve sarayın iç içeliği Urartunun sosyo-politik

---

³⁰⁰ Bilgiç, Ögün, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1967, s. 46.

³⁰¹ Bilgiç, Ögün, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1965, s. 119.

³⁰² David Ussishkin, "On the Architectural Origin of the Urartian Standard Temples", *Tel Aviv*, C. 1, S. 21, Tel Aviv 1994, s. 147.

örgütlenmesinin temelinde din ve devlet işlerinin birlikte yürütüldüğü³⁰³ merkeziyetçi-monarşik³⁰⁴, teokratik³⁰⁵ bir yönetim anlayışının olduğunu göstermektedir.

Bir saray-tapınak kompleksi³⁰⁶, depo odaları, dış kent ve anıtsal bir kapıya sahip olduğu düşünülen Kef Sitadeli'nde ne yazık ki yeterli ve sistematik arkeolojik kazıların yapılmamış olması, kazılan saray ve bağlantılı mekânlarda küçük arkeolojik buluntunun yetersizliği ve kazılan kısımlara ait bazı raporların yayınlanmamış olması nedeniyle hakkında fazla bilgiye sahip değiliz.

2.3.1.1. Saray Mimarisi

Genelde Urartu kale/saraylarının planları, mimari biçim ilkeleri tarafında sabit olarak belirlenmiş değildir. Planın şekillenmesinde daha çok dış duvarların seyri ve arazi koşulları belirleyicidir. Bu durumun en belirleyici örnekleri uzunlamasına kayalıklılara oturtulmuş Van Kalesi, Çavuştepe, Toprakkale ve Bastam³⁰⁷ olsa da Kef Kalesi'nde de durum çok farklı değildir.

Urartu sitadellerinde planlı bir yapılaşmanın olduğunu gösteren tapınak, saray, depolar, konaklar ve atölyeler yer almaktadır.³⁰⁸ Saray, doğrudan kral veya ailesinden bir yönetici için inşa edilir ve en önemli yapılar burada bulunmaktadır.

Urartu mimarisi içinde saray olarak nitelendirilebilecek yapıların varlığı oldukça fazladır. Bu güne kadar kazısı yapılmış hemen hemen tüm Urartu kalelerinde saray olarak nitelendirilebilecek yapıların varlığı kanıtlanmıştır.

Urartu kalelerinde inşa edilen saraylar, kalenin, kurulduğu stratejik tepenin topografik yapısına bağlı olarak planlandığı ve öncelikli amacın araziye en rasyonel şekilde kullanmak olduğuna dair örnekler mevcuttur. Urartu saraylarının şekillenmesindeki ana unsurun topografik yapı olması nedeniyle işlevsel fonksiyonlar her ne kadar benzerlik gösterse de saray planları oldukça farklılık arz etmektedir. Bu bağlamda aynı ölçü ve plana sahip iki Urartu saray planından bahsetmek neredeyse imkânsızdır.³⁰⁹

³⁰³ Aktüre, s. 95.

³⁰⁴ Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni* (Hitit ve Urartu), Berikan Yayın evi, Ankara 2013, s. 145.

³⁰⁵ Ögün, Palastund Hütte, s. 221.

³⁰⁶ Smith, *Journal of Anthropological Archaeology*, s. 137.

³⁰⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 145.

³⁰⁸ Köroğlu, *Urartu: Doğuda Değişim*, s. 31.

³⁰⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 74.

Söz konusu plan farklılığı II. Rusa tarafından inşa edilen kalelerin saray planlarında da görülmektedir.³¹⁰ Zira Kef Kalesi ve Ayanis Kalesi arasında bazı paralellikler olmasına rağmen sarayın plan şekillenmesi farklıdır. Bu anlamda yerleşim alanının etrafını çeviren sur duvarlarının ve terasların yardımıyla elde edilen Kef Sarayı da kurulduğu tepenin topografik³¹¹ yapısına uyum sağlayarak doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiştir³¹² (Resim 11).

Ḫaldiei URU^{KUR} (Kef) Sarayı'nın inşa edildiği alan kalenin kurulduğu tepenin en yüksek noktasını oluşturmaktadır.³¹³ Alanda hassas cihazlarla yaptığımız ölçümlerde sarayın inşa edildiği sitadel alanı yaklaşık olarak 3 hektarlık bir alandan oluşurken aşağı şehir ise yaklaşık 18 hektarlık alana yayılmıştır. Sitadel alanını oluşturan 3 hektarlık alanın 1,8 hektardan³¹⁴ oluşan saray ve eklentileri doğu-batı istikametinde kateden 3 metre kalınlığında bir ana duvar oluşturmaktadır.³¹⁵ Bu ana duvarla birleşen diğer duvarlar ise daha incedir. Kuzey-güney doğrultusunda doğu-batı duvarına benzer ve aynı kalınlıkta kuzey surdaki batisyonla birleşen ikinci ana duvar bulunmakta ve bu duvar doğu-batı doğrultusundaki ana duvar ile dik olarak kesilmektedir.³¹⁶ Söz konusu iki duvarın saray için bir omurga oluşturduğu anlaşılmaktadır. Saray, bu omurgaya kenetlenen, kademe kademe payeli avlular, depolar ve çeşitli yapı birimlerinden oluşmaktadır (Resim 12,13).

Kef Sarayı diğer Urartu sarayları gibi çok katlıdır.³¹⁷ Doğudan batıya doğru üç farklı teras düzleminden oluşan sitadelde inşa edilen, taban seviye farkı nedeniyle kimi yerlerde iki kimi yerde üç hatta güneyde dört katlı yapıların olduğu düşünülmektedir.³¹⁸ Saray olarak değerlendirilen yapıya ait aşağı salon (4 no'lu payeli salon) ve yukarı salon (10 no'lu payeli salon) olarak tanımlanan iki önemli yapı belirlenmiştir.³¹⁹ Saray alanının en büyük yapısı şimdiye kadar açığa çıkarılan ve muhtemelen girişi sağlayan aşağı salondur.

³¹⁰ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 74.

³¹¹ Zimansky, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 1995, s. 106.

³¹² Ayman, Aktüel Arkeoloji Dergisi, s. 135.

³¹³ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 144.

³¹⁴ Ayman, Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri, s. 173.

³¹⁵ Bahar Memiş, *Urartu Konut Mimarlığı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997,(Yüksek Lisans Tezi), s. 60-66.

³¹⁶ B. Memiş, s. 60.

³¹⁷ Ayman, Aktüel Arkeoloji Dergisi, s. 135.

³¹⁸ Ögün, Palastund Hütte, s. 217.

³¹⁹ Erdoğan, s. 35.

Güneydeki aşağı yerleşmeye bakan yamaçtaki depo odalarının hemen kuzeyinde yer alan bu salonun uzunluğu en az kırk beş metre genişliği ise yirmi metredir³²⁰ (Resim14,15). Ancak salonun doğu kısmı çok tahrip olduğu için tam olarak ne uzunluğu ne de fil ayağı biçimli paye sayısı netlik kazanmamıştır.³²¹

Aşağı salon olarak tanımlanan ve doğu-batı aksında uzayan yapının duvarlarında farklı (mavi, kırmızı, sarı ve beyaz) renklerde fresklerin³²² olması diğer Urartu saraylarıyla benzerlik göstermektedir³²³. Bu anlamda freskler Urartu saraylarının iç mekânlarında kullanılan en yaygın ve güzel duvar resim süslemelerdir. Söz konusu süslemeler, genelde bir biri üzerine sıralanmış şeritler, tomurcuk zincirleri, rozetler, palmetler, tohumlama sahneleri (kutsal sayılan bir ağacın iki yanında cinler/tanrılar), palmet ve burçla süslenmiş bir dikdörtgen etrafında sıralanmış boğa ve aslan çiftlerin olduğu arma betimleridir.³²⁴ Bu anlayışla Kef Sarayı salonlarında kullanılan görkemli frizler içerisine aslan, boğa, kutsal ağaç motiflerinin ve tanrı figürlerinin Urartu sanat anlayışına uygun şekilde olduğu muhtemeldir.

Yaklaşık kırk beş metreye yirmi iki metre³²⁵ genişliğindeki aşağı salonun etrafının bir balkonla çevrildiği kazı hafirlerince aktarılmaktadır. Burada alt kısımları iyi işlenmiş ve üst üste üç sıra yerleştirilmiş bazalt blokların oluşturduğu rizalitli paye (fil ayakları) bulunmaktadır. İki sıra halinde dizilmiş iki fil ayağı biçimli paye arası kuzey-güney mesafe kimi kaynaklarda on metre olarak geçse de yaptığımız ölçümlerde³²⁶ söz konusu mesafenin altı metre elli santimetre olduğu anlaşılmıştır.

Urartu saraylarında taşıyıcı eleman olarak düşey üst yapıyı taşıyan sütunların altıkları olarak kullanılan kule benzeri taşıyıcı payelere, Kef Kalesi kazı ekibi tarafından fil ayaklarına benzemeleri nedeniyle fil ayakları tanımlaması kullanılmıştır (Resim 16, 17, 18, 19).

Kazılarda açığa çıkarılan fil ayaklarının direk zemine değil temelin altına yaklaşık 10 cm kadar yükseklikte toprağa dökülen çakıl taşların üzerinde oldukça büyük taşlar yerleştirildiği böylece yaklaşık 80 cm yükseklikteki temelin üzerine fil ayaklarını oluşturan ve her biri 50 cm yüksekliğinde olan iyi derecede düzeltilmiş

³²⁰ Danışmaz, Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, s. 112.

³²¹ Ögün, Palastund Hütte, s. 217.

³²² Ögün, Palastund Hütte, s. 217.

³²³ Erdoğan, s. 35.

³²⁴ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 149.

³²⁵ Çizmeli, s. 288.

³²⁶ B. Memiş, s. 61.

dikdörtgen blokların yerleştirildiği anlaşılmıştır³²⁷ (Bknz. Resim 19). İzolasyon amaçlı olduğunu düşündüğümüz payelerin yerleştirme sistemine benzer bir sistem Ayanis Kalesi payelerinde de uygulanmıştır. Ancak Ayanis payeleri oluşturan bloklardan önce ahşapların da döşendiği anlaşılmaktadır. Detayları kazı raporlarına yansımayan Kef Kalesi paye izolasyonunda da benzer bir uygulamanın olması yüksek bir olasılıktır (Bknz. 18, 19). Muhtemelen Ayanis Kalesi'nde olduğu gibi toprağa dökülen kumların üzerine yerleştirilen kaya parçalarının üzerine ahşap hatıllar³²⁸ yer almaktaydı. Ayanis'ta böyle bir uygulamanın yapılması sismik izolasyon olarak açıklanmaktadır.

Yapılış tarzı, şekil ve büyüklükleri bakımında Kef Kalesi'ndeki fil ayaklarını andıran yapı elemanları Ayanis ve Karmir-Blur'da da (Teişeba) bulunmuştur. Karmir-Blur'da Ruslar tarafından çıkarılan ve rekonstrüksiyonu yapılan bu mimari kalıntı in situ olarak ele geçmediği için işlevi hakkında yeteri bilgi alınamamış ve bunlara dekoratif kulecikler denmiştir³²⁹. Sonrasında ise yapılan çalışmalar neticesinde bunların "pylon" adıyla anılan taşıyıcı eleman oldukları anlaşılmıştır³³⁰.

Adilcevaz Kef Kalesi'nde ortaya çıkan payeler, taşıyıcı unsur olarak daha açık bir anlam kazanmıştır. Beraber çıkarıldıkları duvarın önünde ve duvar istikametinde sıralanan ve sağlam olarak ele geçen bu ayaklar Ögün'e göre sadece taşıyıcı birer unsurdan daha fazlasıdır³³¹. Oldukça ince bir işçilikle kesilen ve her birinin yüksekliği 50³³² cm olan üç³³³ sıra dikdörtgen blok taşlardan inşa edilen bu taşıyıcılar, kare şeklinde inşa edilen ve köşelerinde yapının daha sağlam olmasını temin amacıyla yaklaşık 18 cm çıkmaları olan bu yapı taşıyıcılarını, Salvini küçük ölçekli birer Urartu Susi tapınağına benzetmektedir.³³⁴ (Bknz. Resim 16,17,19).

Urartu sitadellerinin önemli bir bölümünü oluşturan büyük salonlarda taşıyıcı işlevi olan payeler, II. Rusa dönemi salonlarda görülürken erken dönem Urartu salonlarında bu işlevi taş sütun altlıkları görmektedir. II. Rusa dönemi kalelerinde

³²⁷ Bilgiç, Ögün, *Anatolia (Anadolu Dergisi)*, s. 80.

³²⁸ Eyüp Caner, *Ayanis Kalesi Mimarisinde Teknik ve Statik Özellikler*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2018 (Yüksek Lisans Tezi), s. 80.

³²⁹ Bilgiç, Ögün, *Anatolia (Anadolu Dergisi)*, s. 81.

³³⁰ Bilgiç, Ögün, *Anatolia (Anadolu Dergisi)*, s. 82.

³³¹ Bilgiç, Ögün, *Anatolia (Anadolu Dergisi)*, s. 83.

³³² Ögün, Bilgiç, *Anatolia*, 1964, s. 80.

³³³ Mirjo Salvini, *Ricerche a Van e dintorni (estate 2001) Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (SMEA) S. 43*, Roma, 2001, s. 300.

³³⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 177.

payelerin taşıyıcı işlev gördüğü salon geleneği, Kef Kalesi, Ayanis ve Karmir-Blur'da bulunurken Bastam'da bu sistemin kullanılmadığı³³⁵ anlaşılmıştır.

Payelerin büyüklüğü ve sayıları sarayın birden fazla kattan oluştuğunu, tıpkı payeler gibi taşıyıcı işlevleri olan kabartmalı blokların üst katlarda düştüğü Öğün tarafından aktarılmaktadır. Bu anlamda aşağı salonun batı duvarından genişçe bir kapıyla ulaşılan odadaki merdiven yapısı, buradan üst katlara çıkış olduğunu gösterir³³⁶.

Depo odalarının duvar kalınlığı (yaklaşık üç metre) ve aşağı salonun batısında yer alan merdiven buranın en az iki katlı olduğu yönündeki düşünceleri desteklemektedir. Depo odalarının kalın duvar diplerine düşen kabartmalı bloklardaki yapı betimlemeleri de buranın en az iki katlı olduğu pencerelerden anlaşılmaktadır.

Öğün, iki katlı salonun balkonlu ve kerpiç kaidenin üzerinde kabartmalı blokların olduğunu önermekte fakat Sevin salonunun iki katlı önerisini kabul etmekle beraber salonun öğünün balkon önerisine karşı çıkmaktadır³³⁷.

Öğün, kabartmalı bloklardan yola çıkarak buranın bir de çizimini yapmıştır. Öğün'ün hem söz konusu Aşağı salonun üst katı önerisi hem de kabartmalı blokların muhtemel konumu arkeolojik buluntu durumu ile ters düşmektedir. Çünkü Öğün'ün aşağı salonun üst katı için önerdiği arkeolojik buluntunun (kabartmalı bloklar) neredeyse tamamı depo odalarında (1 ve 2 nolu depo odaları) açığa çıkarılmıştır.

Mevcut arkeolojik buluntular aşağı salonun üst katı hakkında yorum yapılacak yeterlilikte değildir. Sarayın doğu yönünde bulunan aşağı salonun güneyinde iki ve üç sıra halinde pithosların yer aldığı depo odaları, kuzeyinde ise küçük buluntunun bulunmamış olmasıyla işlevleri hakkında fikir edinmeyen ancak salonla ilişkili olduğu anlaşılan düzenli yapılar mevcuttur.

Aşağı payeli salona açılan bu odalara kazı hafilerince hizmetli odası olarak tanımlanmıştır. Muhtemelen sarayın en önemli salonu olan ve saraya girişi sağlayan bu büyük yapıya açılan söz konusu odalar hizmetli odalarından ziyade daha önemli işlevli olmalıdır. Çünkü saraya girişi sağlayan ve fresklerle donatılan bu önemli yapıya direk açılan hizmetli ve servis odalarının direk buraya bağlanması çok olası değildir.

---

³³⁵ Caner, Ayanis Kalesi Mimarisinde Teknik ve Statik Özellikler, s. 23.

³³⁶ Öğün Bilgiç, Türk Arkeoloji Dergisi, 1967, s. 45.

³³⁷ Sevin, Emin Bilgiç Hatıra Kitabı, s. 305.

Sarayın doğu yönünde aşağı salonun kuzeyinde bulunan aşağı salonla bağlantısı olan bu dikdörtgen yapı kümesi, merasim koridoruyla sarayın batı yönünde yer alan ve olasılıkla krali mekân olan yukarı salondan ayrılmaktadır. (Bknz. Resim 15).

Sarayın batı yönünde bulunan yukarı salonda, kuzey-güney yönünde üçer doğu-batı yönünde bir ve ortada da bir adet paye bulunmaktadır. Salon, kuzey doğu, güneybatı ve kuzey batıda olmak üzere üç kapı yapısına sahiptir.

Kuzeybatı kapısından direk 15, 16 ve oradanda 17 no'lu odaya giriş sağlanmaktadır. Ancak 17 nolu oda şimdiye kadar kazısı yapılan her hangi bir yapıya giriş sağlayamamaktadır. Bu bağlamda 15, 16 ve 17 no'lu mekânlar iç içe kapılarla sadece 10 no'lu payeli salona bağlanmaktadır. Kareye yakın planlı 25.85 x 23.30³³⁸ metre ölçüsüne sahip olan yukarı salonun kuzey yönünde bulunan bu mekânlar olasılıkla söz konusu salonun işlevselliği ile alakalı olup başka mekânlarla bağlantıları yoktur (Bknz. Resim 12, 15). Söz konusu bu odalardan salonla irtibatını sağlayan ve en küçük olanı, bir ara geçiş odası olduğu düşünülebilir. Bu salonun duvarları bazı kısımlarda 2 metreden fazla yüksekliğini muhafaza etmektedir.

Duvarların üzerinde bazı kısımlarda özellikle batı-güney köşede 1.70-1.80 metre yükseklikte fresk kalıntıları tespit edilmiştir. Altıntepede bu yükseklik; 150, 160 cm de başlamaktadır.³³⁹ Yukarı salonun güneyinde bulunan odalarda da fresk izleri tespit edilmiştir. Korunan duvarda herhangi bir boya izine rastlanılmadığı kaynaklar aktarmaktadır.

Yukarı salon'un duvarlarının fresklerle kaplanmış olması salona verilen özenle ilgili olsa da depo odalarının üst katını oluşturan muhtemel salonun görkem ve ihtişamını yansıtacak kabartmalı sütun kaideleri söz konusu değildir.

Bu anlamda kazılarda az bir kısmı açığa çıkarılan saray birimlerinden şimdiye kadar en önemli³⁴⁰ olanlarının payeli (Aşağı ve Yukarı) salonlar olduğu söylenebilir. Uydu görüntülerinden kazılan sarayın batısında en az bir büyük payeli salonun daha olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağı salonun kuzeybatı yönünde 5 metre genişliğindeki "L" formuna sahip bir koridor yer almaktadır. Merasim koridoru olarak tanımlanan bu koridora aşağı salondan her iki yanını bazalt bloklardan inşa edilen ve 2.5 metrelik bir kapı ile giriş

³³⁸ Danişmaz, Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, s. 112.

³³⁹ Tahsin Özgüç, *Altın-tepe I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966. s. 15.

³⁴⁰ Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 177.

sağlanmaktadır. Aşağı salonun kuzeybatı köşesinden direk koridora bağlanan ve buradan da yukarı salona bağlanan kapı olasılıkla ana kapı işlevini görmektedir. Söz konusu kapının saray kompleksindeki diğer kapılardan büyük olması da bu duruma işaret etmektedir. Aşağı salonun kuzeybatı köşesinden 10 metre kuzeye daha sonra ise 10 metre batıya doğru kırılarak yaklaşık kare formuna sahip yukarı salona geçişi sağlayan merasim koridoru her iki salon arası bağlantıyı sağlayan bir işleve sahiptir. Her iki payeli salonun bağlantısını sağlayan merasim koridoru muhtemelen Aşağı Salon ve yukarı salon gibi duvarları fresklerle süslenmekteydi.

Tıpkı Ari-Berd Sarayı'nın küçük koridoru gibi Kef Kalesi merasim koridorunun da Urartu duvar sanatında görülen parlak renklerin kullanıldığı motiflerle donatılmış olması muhtemeldir³⁴¹. Arin-Berd freskin merkezini oluşturan boğa ve aslan tasvirlerinin altında bir kutsal ağaç dizisi resmedilmiştir³⁴². Kef Kalesi saray odalarında sadece büyük salonlar değil yukarı salonun güneyindeki bazı yapılarda da fresk izlerinin olması bu yapıların özel yapılar olduğunu düşündürmektedir. Kabartmalarda işlenen konular ve motiflerin geneli düşünüldüğünde söz konusu duvar fresklerinde de kullanılan motiflerin daha çok aslan, boğa, kanatlı tanrı betimlemeleri ve kutsal ağaç olduğu düşünülebilir. Arin-Berd küçük koridor fresklerin merkezini oluşturan boğa ve aslan tasvirlerinin altında bir kutsal ağaç dizisi yer almaktadır³⁴³.

Güneydeki herhangi bir yapıyla giriş bağlantısı olmayan ve büyük oranda saraydaki diğer mekânlardan izole edilmiş olan yukarı salonun hiyerarşik gibi özel bir statüyü temsil ettiği söylenebilir. Güney duvarı hariç diğer duvarlarda 30-35 cm, genişliği ve 50-55 cm genişliğinde oturma sekileri olan yukarı salonun saraya ait merkezi bir toplantı/kabul salonu veya dini ritüellerin yapıldığı bir alan olabileceği de muhtemeldir. Zira sarayın doğu yönünde yer alan ve doğu-batı aksında uzayan görkemli payeli salonun geniş kapılarla yine genişçe bir koridorla buraya bağlanmış olması bu iki mekânın öneminin anlaşılması için yeterli olduğu söylenebilir. Bu anlayışla sarayın iki önemli yapısını oluşturan yukarı salonun özel bir statüye sahip olduğu, aşağı salonun da karşılama ve tören için kullanılmış olabileceği olasıdır.

---

³⁴¹ Özgüç, s. 14.

³⁴² Hovhannissian, *The Wall-Paintings of Erebuni*, Armenian SSR Academy of Sciences Publishing House, Yerevan 1973, s. 65;

³⁴³ Hovhannissians. S. 65;.

Kef Sitadel alanında kısmen çıkarılan saray kompleksinin en önemli kısımlarının hala toprak altında olduğunu söylemek muhtemelen yanlış olmayacaktır. Çünkü teokratik-monarşik bir yönetim anlayışı olan Urartuların tapınakları sitadel alanlarının en önemli yapılarıyla birlikte yer almaktadır. Bu nedenle henüz yeri tespit edilmeyen tapınak ve muhtemelen en önemli yapılar hala toprak altındadır. Örneğin Ayanis Haldi Tapınağı'nda ön avlu üç taraftan iki sıra ağır payeler tarafından taşınan bir galeri ile kuşatılmış, ince uzun bir salon halini almıştır³⁴⁴. Dolayısıyla Ayanis Sitadeli'nin en önemli alanını tapınak alanı oluşturmaktadır.³⁴⁵

Diğer Urartu tapınaklarına bakınca benzer durum söz konusudur. Bu bağlamda Kef Kalesi'nin tapınağı ve tapınakla bağlantılı gerek yazıtlar gerekse birçok Urartu tapınak cellasında olduğu gibi bezemelerin sistematik arkeolojik çalışmayla gün yüzüne çıkması mümkündür. Urartu saraylarının muhtemelen en önemli bölümünü oluşturan payeli salonların kullanım işlevi kesin olmamakla beraber bu tür yapıların II. Rusa döneminde birden fazla kattan oluştuğu ve alt katlarının depo olarak kullanıldığı önerilmektedir.³⁴⁶ Bu bağlamda Kef Sarayı'nın kazılan kısmında aşağı ve yukarı salon olarak adlandırılan iki büyük salon çıkarılmış, bu salonların birden fazla kattan oluştuğu aşağı salonun batı duvarından açılan odadaki merdivenlerden anlaşılmaktadır. Ancak bu salonların üst katları hakkında yorum yapmak için doyurucu arkeolojik buluntu söz konusu değildir.

Arkeolojik kazılarla açığa çıkarılan saray olduğu düşünülen yapı kompleksinde kullanılan kerpiçler şiddetli yangın sebebi ile kızarıp sertleşmişler buda yıkım esnasında sağlam kalmalarını sağlamıştır. Burada kullanılan kerpiçler içinde Toprakkale ve Karmir-Blur'dakilere aynı ölçüde (53 cm x 35 cm x 14 cm) olanlarının yanında 53 cm x 53 cm x 14 cm boyutlarında olanları da vardır³⁴⁷.

Kef saray kompleksinde yapılan kazı çalışmalarında otuzun üzerinde oda ortaya çıkmasına rağmen kayda değer küçük buluntu bulunamaması buranın önerildiği üzere tamamen yağmalanmış olma fikrini desteklemektedir.³⁴⁸ Eğer kimi kaynakların aktardığının aksine burası toptan yağmalanmamış ise ve buraya ait eşya Karmir-

³⁴⁴ Sevin, Emin Bilgiç Hatıra Kitabı, s. 305.

³⁴⁵ Çilingiroğlu, Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, s. 4.

³⁴⁶ Caner, Ayanis Kalesi Mimarisinde Teknik ve Statik Özellikler, s. 24.

³⁴⁷ Bilgiç, Ögün, Anatolia (Anadolu), s. 68.

³⁴⁸ Danışmaz, Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, s. 113.

Blur'da olduğu gibi bir köşeye saklanmış ise bunların bir gün açığa çıkarılması gerek Kef Kalesi gerek Urartu Kültürü için oldukça zengin bir veri sunacaktır.³⁴⁹

2.3.1.2. Depo Odaları

Urartu döneminde Van Gölü çevresinde, ovoidan elde edilen tarımsal artı ürünün depolandığı bir tür yöresel ve idari merkezler yer almaktadır.³⁵⁰ Artı ürünün depolanması, korunması ve kışın halka dağıtılması devletin kontrolünde olduğu depo odalarına verilen önemde anlaşılmaktadır. Depo odalarının yönetici kesimin yer aldığı sitadel alanında yer almasından anlaşılmalıdır. Ayrıca Kef Kalesi ve Ayanis Kalesi'ndeki depo odalarında olduğu gibi depolama kaplarındaki bazı yazıtların kabın ne kadar aldığı değil kabın içine ne kadar ürünün konulduğu yazılması³⁵¹ da depolanan ürünün korunmasına verilen önemi aktarması bakımından önemlidir³⁵². Bu bağlamda bölgenin zor olan iklim ve fiziki şartlarında yetiştirilen ürünlerin hasat, depolama ve kışın halka dağıtımının devlet otoritesinde ve belirli yöntemlerle denetlendiği anlaşılmaktadır.

Urartu Devleti'nin tüm dönemlerinde depo alanlarının inşası ve düzenlenmesi belirli kriterler çerçevesinde yapılmıştır. Depoların yapılacağı arazinin eğimi ve ana kayanın durumu önem arz eden niteliklerdir.³⁵³ Çoğu zaman ana kayanın durumundan kaynaklanan eğimi kapatmak için bazen odaların içinde bazen de odalar arasında teraslandırma yapıldığı görülür. Bu teraslama sistemine en güzel örnek Ayanis Kalesi batı depo odalarında görülür. Bu alanda yapılan teraslama ile depo amaçlı mekânlar yaratılmış ve mekânların içleri büyük boyutlu küpler ile doldurulmuştur. Bunun dışında depo odalarında dikkat edilen bir diğer kriter ise depo odalarının bağlantılı olduğu diğer yapılara girişin olmasıdır. Büyük salonlardan depo odalarına geçişlerin yanı sıra özellikle depo işlevi gören pithoslu odaların birbiri arasındaki geçiş aralıkları

³⁴⁹ Ögün, Bilgiç, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1964, s. 32.

³⁵⁰ Özlem Çevik, *Anadolu'da Kentleşme Süreci*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004 (Doktora Tezi), s. 217.

³⁵¹ Özlem Çevik, "Ayanis Urartu Kalesi ve Dış Şehri: Bir Karşılıklı Bağımlılık Örneği", *Türkiye'de Şehirler ve İç Kaleler Demir Çağından Selçuklulara*, (Haz. Scoot Redford, Nina Ergin), Koç Üniversitesi Yayınları s. 107.

³⁵² Zimansky, *Bulletin of the American schools of Oriental Research*, 1995, s. 105.

³⁵³ Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, s. 106.

II. Rusa döneminde işlevsel gereklilikten uygulanan bir yöntemdir³⁵⁴. Bu anlamda Kef Sarayı birbirine bağlı pithoslu depo odalarına örnek teşkil etmektedir (Resim 20,21).

Kef Sarayı 1, 2 ve 3 no'lu depo odaları arasındaki geçişi sağlayan kapı aralıkları 2,05metre olduğu tespit edilmiştir³⁵⁵. Kef Kalesi depo odaları saray kompleksine komplike bir tarzda ancak kota itibariyle saray birimlerinden daha aşağıda inşa edilmiştir.

Kabartmalı blokların düştüğü konum ve depo duvarlarının kalınlıkları depo odalarının birden fazla kattan oluştuğunu düşündürmekte ancak bunu idda etmek için doyurucu arkeolojik buluntu söz konusu değildir. Muhtemelen düşen bloklar Öğün'ün canlandırma çiziminde de gösterdiği şekilde (Bknz. Resim 53) aşağı salonun üst katından değil depo odalarının üst katlarından düşmüş olmalıdır (Bknz. Resim 20, 21). Hem arkeolojik buluntular hem de depo oda duvarlarının kalınlığı buna işaret etse de Bilgiç ve Öğün söz konusu blokların depo odalarının kuzeyinde bulunan salonun üst katından düştüğünü önermişlerdir. Fakat bir yangın esnasında çöken bir yapının üst katından düşen blokların o enkazda ve neredeyse eşit mesafede durmaları çok da mümkün değildir. Ancak yangın esnasında tavanın çökmesi ile blokların kendi hizalarına düşüp kalmaları mümkündür.

Kef sarayı depo odaları için önerdiğimiz kabartmalı bloklarla süslenmiş üst kat uygulaması diğer Urartu merkezlerinde söz konusu değildir. Eğer önerdiğimiz üzere depo odalarının üst katını kabartmalı bloklarla süslenmiş bir salon oluşturmuşsa bu durum Kef Kalesi'ni diğer Urartu kalelerinden farklı kılacaktır.

Yine söz konusu bloklara ait parçaların tamamının depo odalarında bulunmuş olması daha çok bu blokların depo odalarının üst katından düşmüş olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla Öğün'ün aşağı salonun üst katı için önerdiği salona benzer ancak balkonsuz ve blokların sütun altlıkları olarak kullanıldığı bir salonun depo odalarının üst katını oluşturduğu söylenebilir.

Tarımla ortaya çıkan artı ürünü depolama gereği ve sürekli yerleşim, depolamada standart uygulama faaliyetini gerekli hale getirmiş olup depolama işlemlerinde standart yöntemler uygulanmıştır.³⁵⁶ Bu anlamda gerek depolanan ürünün

---

³⁵⁴ Can Avcı, *Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, (Doktora Tezi), s. 189.

³⁵⁵ Avcı, *Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası*, s. 189.

³⁵⁶ Avcı, *Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası*, s. 182.

miktarı gerek depolama kaplarının benzerliği ve sınıflandırılmasındaki örneklerin tek elden çıkmışçasına kalıplara sahip olması güçlü bir organizasyonun sonucu olmalıdır.

MÖ 7. yüzyılda daha çok Urartu depo odaları olarak sarayların alt katları kullanılmıştır. Yükseklikleri çoğu zaman 2.15 metreyi bulan anıtsal depo küplerinin döşendiği bu depo odaları saray inşasından önce inşa edilip, söz konusu küplerin yerleştirildiği³⁵⁷ kapı ölçülerinde anlaşılmaktadır.

II. Rusa döneminde inşa edilen kalelerin önemli bir bölümünü depo odaları oluşturmaktadır. Bu dönemde, mekân kaybının önlenmesi amacıyla büyük pithosların ana yapıların altında aralarında neredeyse boşluk olmayacak şekilde yerleştirilmişler.³⁵⁸ II. Rusa döneminde pithosların yerleştirildiği depo odaları genel olarak yamaçta veya alt seviyelerde yer almaktadır. Örneğin, Bastamda orta kale denilen ve kalenin zirvesini oluşturan ikamet alanlarının güneyinde, Karmir-Blur'da kalenin doğu ve kuzeydoğusunda, Toprakkale'de tapınak alanının güneybatısında inşa edilmişler³⁵⁹. Ayanis Kalesi'nde tapınak depo odaları, tapınak avlusunun altına yani doğu depo odaları ve batıda batı depo odaları³⁶⁰ olmak üzere iki alana inşa edilmişler.³⁶¹

Kef Kalesi'ne ait depo odaları II. Rusa'nın diğer depo odaları gibi kısmen yamaçta güneyden kuzeye doğru üç teras düzlemi üzerinde inşa edilmiştir. Aşağı salonun güneyinde sitadel alanı ile bu alanı aşağı şehirde ayıran yamacın tepeye yakın kısımda bir birine paralel ve uzunlamasına üç koridor halinde inşa edilmişlerdir. Uzunlamasına inşa edilen bu odalarda tavanı taşıyacak sütunlara gerek duyulmamıştır (Bknz. Resim 20,21). Muhtemelen koridor şeklinde uzayan depo odaları kuzey-güney yönlü döşenen hatıllarla kapanmaktaydı. Kef Sarayı depo odalarının uzunlamasına koridorlar şeklinde inşası Ayanis Kalesi batı depo odalarına benzer.³⁶²

Kef Kalesi sitadel alanında diğer Urartu sitadellerinde benzer depo odaları ve bu odaların içine büyük küpler yerleştirilmiştir. Sarayın güney cephesinde aşağı yerleşme

³⁵⁷ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 77.

³⁵⁸ Batmaz, Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü, s. 107.

³⁵⁹ Batmaz, Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü, s. 107.

³⁶⁰ Altan Çilingiroğlu, Mehmet Işıklı, "25. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları: Dün Bu Gün ve Gelecek, *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı*, (Haz. Hasan Kasapoğlu, Mehmet Ali Yılmaz) Bilgin Sanat Kültür Yayınları, Ankara 2014, s. 310.

³⁶¹ Altan Çilingiroğlu, *Anadolu Arkeolojisine Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar*, Hiti Color Yayınları, İstanbul 2006, s. 77.

³⁶² Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 191.

alanına bakan kısımda bulunan söz konusu depo odalarında yaklaşık 170 pithos bulunmuştur.³⁶³

Kef sarayının güneyinde oluşturulan teras üzerine üç depo odasının sitadelin kuruluşu sırasında planlanarak inşa edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira aşağı salon ve diğer hizmet birimlerine yakınlığı, pithosların özellikleri ve ilişkili olduğu salonların konumu ile birlikte değerlendirildiğinde odaların işlevlerini açıklayacak niteliktedir.

Farklı kotlarda inşa edilen 3 depo odası, yaklaşık 3 metre kalınlığında ve aynı zamanda taşıyıcı işlev gören kerpiç duvarlara sahiptir.³⁶⁴ Depo odalarının güney yönünde bulunan ve 2. 60 metre genişliğindeki 1 no'lu depo odası doğu batı yönünde uzamaktadır. 1 no'lu depo odasının hemen kuzeyindeki 2 no'lu depo odası ile batı duvarına yakın bir noktada 2.05 metre genişliğinde bir kapı aracılığıyla geçiş sağlanmaktadır. 1 no'lu depo odasının hemen kuzey bitişiğinde saraya ait en geniş depo odası olan 2 no'lu depo odasında bulunmaktadır.

Yaklaşık 40 metre uzunluğunda ve 6 metre genişliğindeki bu depo odasında pithosların 1 no'lu odadaki pithoslardan daha büyük olduğu anlaşılmıştır. 1 ve 3 no'lu odalarda pithoslar iki sıra halinde dizilirken 2 nolu odada bu dizi sırası 3 olmaktadır. Depo odalarında yıkımın şiddeti de boyun kısmına kadar kırılmış pithoslardan kısmen anlaşılmaktadır.

Depo odalarının kuzeyinde, depo odaları ile aşağı salon arasında yer alan ve genişliği 2. 45³⁶⁵ metre olarak ölçülen 3 no'lu depo odası batı duvarındaki kapı geçişi ile 7A odasına bağlanırken güneybatıdaki 1. 35 metre genişliğindeki bir kapı yapısı ile diğer depo odalarına geçiş sağlamaktadır.

İç düzenli (ikili ve üçlü) sıralar halinde pithosların bulunduğu depo odalarını Sevin daha çok E aşihuse olarak Urartu tapınaklarının önemli bir parçası olabileceğini önermektedir³⁶⁶ (Bknz. Resim 20,21).

Kef Sarayı depo odalarında bulunan ancak konumu nedeniyle üst katlardan düşmüş olabileceği düşünülen bazalt blokların üzerindeki "E aşihuse" ifadesini Bilgiç; "*içki kurbanı kült evi*" olarak çevirmektedir. Sevin bu terimin tümüyle kült ile ilgili

³⁶³ Ögün, Palastund Hütte, s. 218.

³⁶⁴ Ayman, Urartu Krallığı'nın Yaylım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri, s. 174.

³⁶⁵ Ögün, Bilgiç, Türk Arkeoloji Dergisi, 1965, s. 120.

³⁶⁶ Sevin, Emin Bilgiç Hatıra Kitabı, s. 305.

olmadığını, bu yapıların saraydan daha küçük sütunlu yapılar için kullanılmış olabileceğini önermektedir. Arin-Berd'e È ašihuse ile birlikte "ari" yani tahıl deposu yaptırdığı, bu yapıların sıvı depolama işlevini taşıdığına işaret eder.³⁶⁷ Yine içinde şarap ve yağ gibi sıvı madde depolanan yapılar için ayrıca "gie" terimi de kullanılmaktadır³⁶⁸.

Sevin; aynı işlevi ifade eden iki ayrı sözcüğün varlığı yapıların da farklı olabileceğine işaret ettiğini aktarmaktadır. Bu nedenle de Kef Saray yapısına ait È ašihuse'nin tapınak mahzenlerini ifade etmiş olabileceği düşünülebilir. Kef Kalesi dışında Ayanis Kalesi'nde üzerinde È ašihuseden bahseden bulla üzerinde yazılmış yazıt bulunur.³⁶⁹ Burada bulunan bullanın depo odaları ile ilişkili olabileceği Çilingiroğlu tarafından da önerilmektedir.³⁷⁰ Çilingiroğlu È ašihuse'nin depo odaları olan bir payeli salon olabileceğini önermektedir.³⁷¹ Kef Kalesi'nde de üzerinde Èašihusi yazılan blokların neredeyse tamamı payeli salonun hemen güney bitişiğinde yer alan depo odalarında bulunmuş olması Çilingiroğlu'nu doğrular özelliğindedir.

2.4. Sur Duvarları

Urartular, güvenliklerini sağlamak amacıyla özellikle sitadellerini ve bazen de aşağı yerleşim alanlarının etrafını sur duvarları ile çevirmişlerdir. Bu surlar, topografyanın izin verdiği ölçülerde kulelerle desteklemişlerdir. Daha çok biçim ve dış duvarların seyri, son olarak da arazi koşullarının şekillendirdiği Urartu surları genelde harçsız ve kyklopik teknikle inşa edilmişler.

Urartu kalelerinin tümü olmasa da çoğunluğunu, genellikle topografik yapıya bağlı olarak kıvrımlı olarak sitadelleri bir savunma duvarı ile çevrilmiştir (Resim 22).

Çekirdek bölgedeki II. Rusa dönemi Urartu sur duvarlarının en güzel örnekleri Ayanis Kalesi güney surlarında görülebilmektedir.³⁷² Burası düzgün işlenmiş bazalt

³⁶⁷ Sevin, Emin Bilgiç Hatıra Kitabı, s. 305-306.

³⁶⁸ Sevin, Emin Bilgiç Hatıra Kitabı, s. 305-306.

³⁶⁹ Kenan Işık, Mirjo Salvini, "A New Urartian Cuneiform Bulla from Ayanis in the Van Museum" *ARAMAZD*, S. 2, Yerevan 2015, s. 51.

³⁷⁰ Çilingiroğlu, *Anadolu Arkeolojisine Katkılar* 65, 2006, s. 75.

³⁷¹ Çilingiroğlu, *Anadolu Arkeolojisine Katkılar* 65, s. 75.

³⁷² Mehmet Işıklı, Oğuz Aras, "Van Ayanis Urartu Kalesi Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları-2013", *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, (Ed. Meltem Doğan, Alparslan Aşkırm Özdzibay), S. 37, İstanbul, 2014, s. 48.

blokların üstünde korunan 6 metre³⁷³ toplamda 15 metre kerpiç üst yapıyla Urartu surlarının günümüze korunarak gelmiş en güzel örneğidir.

Diğer tüm Urartu kaleleri gibi Kef Kalesi de bir savunma duvarı ile çevrildiği yüzeydeki kalıntılardan anlaşılmaktadır. Aşağı şehri içine alan ve düz bir hatta uzanmayan Kef surlarının büyük bir kısmı yüzeyde seçilebilmektedir (Resim 23). 1957'de kaleyi ziyaret eden Burney'e göre zikzaklar oluşturan surlar kale sınırlarını belirlemektedir.³⁷⁴ 1964-1972 arkeolojik kazılar sırasında kısmen açığa çıkarılan kuzey sur duvarları ana kayaya açılmış yataklar üzerine inşa edildiği anlaşılmıştır³⁷⁵ (Resim 24). Sadece 7 blok sırası kadar açığa çıkarılan kuzey surları, aşağı kenti de içine alan surlarla birleşmektedir.³⁷⁶

Kef Sitadeli ve aşağı yerleşmesinde yaptığımız arazi çalışmasında Burney'in de aktardığı üzere kıvrımlı uzayan ancak oldukça keskin dik kırıklar oluşturan sur duvarları, büyük ve küçük taşlarla inşa edilmiştir. Muhtemelen diğer Urartu kalelerinde olduğu gibi yüksek bir kerpiç gövdeye sahip sur duvarları, kalenin kuzeybatı ucunda sarp kayalıkların başladığı yerde sonlanır ve burada duvar işlevini sarp kayalıklar oluşturur.

Andezit taş temele sahip surlar II. Rusa dönemi diğer Urartu kalelerinden büyük farkı yoktur.³⁷⁷ Yüzeyde ve uydu görüntülerinde dik kırıklar çizen surlar, topografik yapıyla uyum içerisinde uzanmaktadır (Bknz. Resim 22,23).

Bilgiç ve Ögün tarafından arkeolojik kazısı yapılan Kef Kalesi'nde kazı daha çok saray odaklı olduğu için sur duvarlarının çok az bir kısmı açığa çıkarılmıştır. Anakayaya açılan yataklar üzerine inşa edildiği anlaşılan kuzey sur duvarları, yüzey çalışmalarımız kapsamında incelenmiş ve çok az bir kısmın ayakta kaldığı anlaşılmıştır (Resim 25).

---

³⁷³ Mehmet Işıklı, M. Ali Özdemir, "2014 Yılı Ayanis Kelesi Koruma, Onarım ve Kazı Çalışmaları", 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Erzurum 2015 s. 277.

³⁷⁴ Burney, *Anatolia*, 1957, s. 50.

³⁷⁵ Avcı, *Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası* s. 161.

³⁷⁶ Avcı, *Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası*, s. 161.

³⁷⁷ Çilingiroğlu, *TUBA-AR*, s. 75.

2.5. Anıtsal Kale Kapısı

Urartu kalelerinin tümünde savunmanın ayrılmaz parçası giriş çıkışları sağlayan anıtsal kapılardır. Kapılar, kalede bir yandan mal giriş çıkışlarını sağlarken bir yandan da askerin giriş çıkışı ve muhtemelen en önemlisi de tehlike anında sivil halkın girişi için anıtsal boyutta tasarlanmıştır.³⁷⁸ Ancak Urartu kalelerinin tümünde anıtsal kapının varlığı henüz belirlenememiştir.³⁷⁹ Örneğin Çavuştepe ve Kef Kalesi'nde anıtsal kapı yapısına rastlanılmamıştır. Fakat bu durum, söz konusu kalelerde anıtsal kapıların olmadığı anlamına gelmemelidir. Söz konusu anıtsal kapıların bulunamayışı muhtemelen sistematik arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının tam anlamıyla yapılmamış olmasındandır. Söz konusu kalelerde yapılacak sistematik kazılarla bu kalelere ait anıtsal kapıların açığa çıkarılması muhtemeldir.

Urartu kalelerinin anıtsal kapıları sur duvarlarından dışarı çıkıntı yapan iki kule tarafından desteklenmesi ile oluşturulmuştur. Kaleye giriş, kulelerle desteklenen odanın arkasındaki ikinci bir kapı ile sağlanır³⁸⁰ (Resim 26).

Kalelere girişin çift kanatlı ahşap bir kapıyla yapıldığı arkeolojik çalışmalarla kanıtlamıştır (Bknz. Resim 22, 26). Bu durum, Asur Kralı III. Şalmanasar'ın MÖ 9. yüzyılın ortalarında Urartu üzerine yaptığı seferi konu alan Balawat Kapısı üzerindeki betimlemelerde, Urartu taş ve maden eserleri üzerindeki betimlemelerden anlaşılmaktadır.³⁸¹ Bu anlamda II. Rusa döneminde inşa edilen kalelerdeki Urartu eserleri daha net bilgi veren eserlerdir.

Urartu krallarının görkemli anıtsal kapılarını sadece betimlemelerden değil aynı zamanda Urartu yazıtlarında da kapıların yapıldı yazılmaktadır.³⁸² Ancak bu kapıların nişlerdeki kapılar mı yoksa sitadel ya da tapınak kapısı mı olduğu henüz tam anlamıyla anlaşılmış değildir. Karmir-Blur Susi tapınağının yazıtı bu anlamda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Karmir-Blur Susi tapınağı yazıtında Haldi Kapısı şu cümlelerle aktarılır:

“...Argišti Oğlu Rusa bu susi'yi kendine efendi olan tanrı Haldi'ye yaptırdı ve Aza Ülkesinin Teişebani Şehri'nin Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdı ve

³⁷⁸ Batmaz, Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü, s. 86.

³⁷⁹ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 59.

³⁸⁰ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 59.

³⁸¹ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 59.

³⁸² Piotrovskiy, DTCF Dergisi, s. 24.

tanrı Haldi'ye adadı... Rusa derki: Haldi kapısı konusunda, ferman çıkardım, gerçekten: Yeni tapınakta tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa, tanrı Teişeba'ya bir koyun ve tanrı Şivini'ye bir koyun kurban edilsin..."
(Payne, 2006)

Bunun dışında kapı yapıları, halk ile sitadel alanında oturan krali ve bürokrasi arasındaki resmi bağın organik bağa dönüşmesinde köprü görevi gören temel mimari öğedir.

Kef Kalesi'nin zamandaşı olan Ayanis Kalesi anıtsal kapısına, güneyden aynı genişliğe sahip taş döşeli bir yolla ulaşılır. Doğu suru ile güney surun yaklaştığı yerde yer alan anıtsal kapının genişliği 4 metre olarak ölçülmüştür.³⁸³ Bu anlamda Ayanis'in zamandaşı Kef Kalesi'nin de aynı kral tarafında inşa edilmiş olması, planlama gereği burada da benzer yapıda ve işleve sahip kapı varlığı önerilebilir.

Anıtsal kapılar, Urartu görkemli sitadellerinin tamamlayıcı unsurları olarak tasarlandığı düşünülebilir. Bu anlamda Rusahinili Eiduru-kai³⁸⁴ sitadel kapısı, doğuda ve batıda dışa çıkıntı yapan kulelerle³⁸⁵ desteklenen bir tarzda tasarlanmıştır. Ayanis Kalesi'ni inşa eden kral tarafında inşa edildiği yazıtlardan anlaşılan Kef Kalesi'nin girişinde de kulelerle desteklenen anıtsal, işlevsel ve tamamlayıcı bir kapının olma olasılığı yüksektir. Ancak bunu destekleyen zamandaşı kalelerin mimari örneklerinden başka herhangi bir kanıt bulunamamıştır.³⁸⁶

Burney Kef Kalesi'ne ait kapının kuzey doğu köşesindeki sur duvarlarının birleştiği yerde olabileceğini önermektedir³⁸⁷. Arazi topografyası da Burney'in doğrulamakta ve günümüzde de kaleye giriş bu yönde sağlamaktadır (Bknz. Resim 4).

2.6. Aşağı /Dış Kent

Urartu Kültürü üzerine yapılan arkeolojik çalışmalar daha çok sitadelerde yapılmıştır. Urartu dış kentlerinin çok azında kısmen arkeolojik çalışmalar yapılmıştır. Bu nedenle Urartu dış kentleri hakkındaki veriler sınırlıdır. Ancak Asur yazılı

³⁸³ Sinan Kılıç, Hanifi Biber, Orhan Varol, "Urartu Krallığı ve Sonrası", *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I: Tarihsel Değerler*, (Ed. Sinan Kılıç), İstanbul 2006, s. 113.

³⁸⁴ Mehmet Işıklı, Gülşah Öztürk, Umut Parlıtı, "Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *38. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Edirne 2016, s. 591.

³⁸⁵ Çilingiroğlu, Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, s. 3.

³⁸⁶ Burney, *Anatolia Studies*, 1957, s. 52.

³⁸⁷ Burney, *Anatolia Studies*, 1957, s. 51.

kaynaklarında Urartuların MÖ 13. yüzyılda şehirlerde yaşadıkları anlaşılmaktadır. MÖ 1274 yılına ait Asur Kralı I. Şalmanasar sefer kaydında geçen aşağıdaki ifadelerden Urartuların şehirlerde yaşadıkları söylemek mümkündür.

“...Ordumu harekete geçirdim ve güçlü/görkemli dağ kalelerine doğru sefere çıktım. Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve **Zingun’u** zaptettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım-yıktım. (Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, 1995)

Asur yazıtları, alınan Urartu şehirlerinin isimlerini ve sayılarını vermektedir. Ancak söz konusu yazıtlarda Urartu şehirlerinin nasıl olduklarıyla ilgili her hangi bir bilgi alınamamaktadır. Bu anlamda Asur yazıtlarında geçen “şehir” ibaresinin tam olarak nasıl bir iskân birimini karşıladığı henüz tam anlamıyla anlaşılamamıştır. Söz konusu şehir ibresinde sitadel ve aşağı yerleşme olarak iki bileşenli kompleks bir yerleşim alanı mı yoksa sitadelden bağımsız küçük yerleşim birimleri mi veya sadece sitadel mi anlaşılmalı ne yazık ki net değildir.

Urartu kentleri, genelde sitadel ve aşağı şehir olmak üzere iki iskân biriminden oluşmaktadır³⁸⁸ (Bknz. Resim 13, 22). Urartu aşağı şehirlerinde her ne kadar yeterli arkeolojik çalışma gerçekleştirilmemiş olsa da halkın oturduğu bu yerleşimler hakkında Urartu yıllıklarından fikir edinmek mümkündür. Söz konusu kaynaklarda Urartuların farklı toplumsal sınıflardan temin ettikleri esir halkları bu aşağı şehirlere yerleştirdikleri anlaşılmaktadır³⁸⁹. Dolayısıyla Urartu kralları için bazı yeni seferler kale inşa edecek ve tarım topraklarında çalışacak yeni insan gücü demektir ve bu da aynı zamanda Urartunun monarşik gücünü perçinlemiştir.³⁹⁰

Urartu coğrafyasına yerleştirilen bu yabancı halklar elbette beraberlerinde birçok farklı ve bölge dışı kültür unsurunu da bölgeye getirmiş olmalıdırlar. Bu anlayışla Urartu şehirlerinde çok bileşenli kültürlerin bir araya gelerek yeni bir kültür oluşturduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Urartu krallık dönemine ait en erken dış kent Körzüt Kalesi dış kentidir³⁹¹. Ancak günümüze gelen Urartu aşağı kentlerin çoğu II. Rusa dönemine ait olup farklı büyüklüktedir (Tablo 2).

³⁸⁸ Avcı, Van Gölü Havzası’nda Urartu İskân Politikası, s. 120.

³⁸⁹ Paul Zimansky, *Savaş ve Estetik*, (Çev. Gül Pultan), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 81.

³⁹⁰ Zimansky, *Savaş ve Estetik*, s. 81.

³⁹¹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, s. 81.

II. Rusa, günümüze kadar korunabilmiş en iyi Urartu kale, kale/kentini inşa ettirdiği imar yazıtlarında anlaşılmaktadır. Krala ait kalelerin çoğu oldukça geniş bir alana yayılmış birer dış kente sahiptir.³⁹² Bu anlamda 1,6 km² alana yayılan Bastam en büyük Urartu kalesi olma özelliğini taşır.³⁹³ Bunun dışında 80 hektarlık bir alana yayılan Ayanis dış kentinin yanı sıra Kalmir-Blur 40 hektarlık alana sahiptir.³⁹⁴

Bastam, Ayanis, Kalmir-Blur ve Kef Kalesi'nin yayıldığı alan söz konusu dış kentlerin büyüklüklerini, dolayısıyla II. Rusa projelerinin önemini gözler önüne sermektedir³⁹⁵. Bu bağlamda büyüklüğü tartışmalı olmakla beraber Kef Sitadeli aşağı yerleşmesi yaklaşık yedi³⁹⁶ otuz³⁹⁷ hektarlık alana yayıldığı kaynaklarda oldukça farklı rakamlar yer almaktadır.

Ancak alanda Topcon GR-5 Cors cihazı ile yaptığımız ölçümlerde sitadel alanı ve aşağı yerleşmenin toplam alanı 210100 m² (yaklaşık 21 ha) olarak ölçülmüştür (Resim 27, 28). Kaynaklardaki söz konusu kalenin sitadel alanı ve aşağı yerleşmesi için verilen farklı rakamlar muhtemelen şimdiye kadar alanda teknolojik cihazlarla sistematik ölçümün yapılmamış olmasıdır.

Yaptığımız ölçümlerde aşağı yerleşim alanı 180426.96 m² (yaklaşık 18 h) olarak hesaplanmıştır.

Kef Kalesi, konumu ve farklı bulgularıyla Urartu kaleleri içindeki en gizemli³⁹⁸ kale/kent olarak kabul edilebilir. Kef Kalesi, II. Rusa'nın, Karmir-Blur ve Bastam'dan sonra bölgede kurmuş olduğu ilk kale/kent olması ve dolayısıyla kralın havzadaki ilk imar faaliyeti olması nedeniyle önemlidir.

Urartu aşağı yerleşimlerinin çok azında (Ayanis, Bastam ve Karmir-Blur)³⁹⁹ arkeolojik araştırma yapılmış, çekirdek bölgede söz konusu aşağı yerleşmelerden sadece kısmen Ayanis aşağı yerleşmesi kazılmıştır.⁴⁰⁰

³⁹² Işıklı, Edebiyat Panelleri, s. 96.

³⁹³ Çilingiroğlu, TUBA-AR, 2016, s. 75.

³⁹⁴ Çevik, Türkiye'de Şehirler ve İç kaleler, Demir Çağı'ndan Selçuklulara, s. 89.

³⁹⁵ Çilingiroğlu, Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, s. 19.

³⁹⁶ Erim Konakçı, *Urartu Krallığında Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, (Yüksek Lisans Tezi), s. 118.

³⁹⁷ Çevik, Türkiye'de Şehirler ve İç kaleler, Demir Çağı'ndan Selçuklulara, s. 84.

³⁹⁸ Zimansky, Anatolian Iron Ages, s. 237.

³⁹⁹ Danışmaz, Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, s. 42.

⁴⁰⁰ Çilingiroğlu, Işıklı, Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı, s. 312.

Paul Zimansky ve Elizabeth C. Stone başkanlığında 1996-2003 yılları arasında⁴⁰¹ yapılan kazı çalışmasında sivil halka ait taş temelli kerpiç duvarlı yerleşim birimleri bulunmuştur.⁴⁰² Ayanis aşağı yerleşmesi, Urartu sivil yerleşmesini ve sosyal yapısını⁴⁰³ incelememizi büyük oranda sağlasa da yeterli değildir. Bu bağlamda Ayanis Güney Tepe ve Pınarbaşı aşağı yerleşmesindeki sivil halka ait olduğu düşünülen⁴⁰⁴ mimari öğeler, halkın farklı ekonomik güce sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kalın duvarlı yapıların çok katlı olduğu dolayısıyla ekonomik güçle paralellik gösterdiği söylenebilir. Kalın duvarlı yapıların olması birden fazla katlı⁴⁰⁵ yapılara işaret etmektedir. Dolayısıyla birden fazla katlı mesken sahiplerinin diğer mesken sahiplerine oranla daha fazla ekonomik güce sahip olması gerektiğini düşündürmektedir⁴⁰⁶. Buda aslında Urartu aşağı yerleşmelerinde oturan halkın kısmen de olsa bağımsız ekonomileri olduğuna işaret etmektedir.

Farklı kalınlıkta temel duvarlarının varlığı çok katlılığa işaret etmekte buda ekonomik dengelerin konutları şekillendirildiğini düşündürmektedir. Ekonomik zıtlık sadece Urartu şehirlerinin konut mimarisinden değil aynı zamanda günlük kullanım eşyasından da karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin Ayanis, Pınarbaşı ve Güney Tepe aşağı yerleşmesi, mimari kalıntı ve arkeolojik buluntu bakımından zıtlık oluşturur. Pınarbaşı'nda anıtsal yapılar ve basit günlük eşya bulunurken, Güney Tepe'de daha sade yapılar ancak daha kaliteli günlük kullanım eşyası elde edilmiştir.⁴⁰⁷ Işıklı bu durumun çelişki yaratmadığını Pınarbaşı'ndaki anıtsal yapıların kent içindeki idari yapıları temsil ettiğini, Güney Tepe'de ise elit halkın yaşamış olabileceği ile açıklamaktadır. Benzer durum Karmir-Blur aşağı yerleşmesinde de görülür. Düzgün cedde ve sokaklara sahip dış kente farklı statüleri işaret eden farklı ev tipleri tespit edilmiştir.⁴⁰⁸ Yine Bastam aşağı yerleşmesinde yapılan kazılarda kamu binaları ve sütunlu salonlar açığa çıkarılmıştır.

⁴⁰¹ Mehmet Işıklı, Ayşegül Akın, Gülşah Öztürk, "Van Ayanis Urartu Kalesi Kazılarında Yeni Dönem", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Erzurum, 2015, s. 81.

⁴⁰² Işıklı, Caner, "Doğu Anadolu Yaylasında Görkemli Bir Kültürel Miras: Ayanis Urartu Kalesi", *TAÇ Dergisi*, İstanbul 2014, s. 7.

⁴⁰³ Çevik, Türkiye'de Şehirler ve İç kaleler, Demir Çağı'ndan Selçuklulara, s. 89.

⁴⁰⁴ Işıklı, Akın, Öztürk, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 80.

⁴⁰⁵ Çilingiroğlu, Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, s. 21.

⁴⁰⁶ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 236.

⁴⁰⁷ Işıklı, Akın, Öztürk, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 81.

⁴⁰⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, s. 84.

Kef Kalesi aşağı yerleşmesinde gerek kısmen yzeyde gerekse uydu görüntülerinde düzgün planlaması olan yapılar büyük gruplar halinde araziye dağılmış durumdadır. Alanda yaptığımız çalışmalar söz konusu yapıların planları konusunda fikir verecek derecede bir grnrlgnn olmadığı yönündedir. Ancak Ayman yapı grupları içinde odaların planlarının rahatlıkla seilebildiğini aktarmaktadır.⁴⁰⁹ Bu durum göreceli olmakla beraber hava görüntülerinde aşağı Şehir alanının özellikle güneybatı ve güneydoğu köşelerinde farklı büyüklükte yapı kümelerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Ayanis aşağı yerleşmesi, ana ve ara yolları olan düzenli tasarlanmış bir kent olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹⁰ Ancak Ayanis aşağı kente muhtemelen nüfusun artmasıyla sitadelden (iç kale) uzaklařtıķça daha sade yapıların olduğu dolayısıyla yapı btnlgnn bozulduğu anlaşılmaktadır.

Nüfusun artmasıyla birlikte kontrolsüz bir yapılaşmanın söz konusu olduğu düşünülürse Kef aşağı kentinde de surların dışında yzeyde görülen yapı izlerinin böyle bir sonuca bağlı olduğu iddia edilebilir. Urartu aşağı yerleşmelerinde yzeyde görülen yapı izlerinden btnkl bir aşağı yerleşmeden bahsetmenin çok da mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.⁴¹¹

Kef aşağı yerleşim sınırlarının surlarla çevrilmesi buradaki yapı btnlgn sağlamış olsa da sitadel ile aşağı Şehir terasları arasında yer alan dik ve kısmen kayalık alan i btnlg bozmaktadır. Bu anlamda her ne kadar Kef Sitadeli (iç kale) ve aşağı yerleşmesi aynı surların içinde yer alsalar da söz konusu dik ve kısmen kayalık alan, sitadel alanında yaşayan yönetici sınıfı, aşağı yerleşmede yaşan halk tabakasından ayırmaktadır.

Sitadel alanı ve aşağı Şehirde bizzat yaptığımız gözlemler Kef Kalesi'nin iki bölümden oluştuğu anlaşılmaktadır.⁴¹² Böylece diğer Urartu kalelerinde de olduğu gibi halk tabakası ile yönetici sınıfın ayrı alanlarda oturma ilkesi sağlanmışır. Alanda tarafımızca gerçekleştirilen çalışmalarda surların dışında yapı izleri tespit edilememiş olsa da sarayın kuzey ve kuzeydoğusunu oluşturan daha aşağıdaki alan dşnldgnde ve yine aşağı yerleşmeleri olan diğer Urartu kaleleri incelendiğinde

⁴⁰⁹ Ayman, Urartu Krallığı'nın Yaylım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri, s.172.

⁴¹⁰ Işıklı, Akın, ztrk, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, s. 80.

⁴¹¹ evik, Türkiye'de Şehirler ve İ kaleler Demir ağı'ndan Selçuklulara, s. 84.

⁴¹² Ruth Mayer-Opificius, "Gedanken zur Bedeutung des Urartischen Ortes Kefkalesi", *Istanbul Mitteilungen*, 1993, s. 267-278.

burada bir aşağı yerleşmenin olması muhtemeldir. Bizim aşağı yerleşmenin muhtemel olabileceğini aktardığımız alanda kimi kaynaklar yapı izlerinin olduğunu aktarmaktadır.⁴¹³ Ancak bizzat alanda yaptığımız çalışmalarda belki de mevsime bağlı olarak otların yüksekliğinden kaynaklı yapı izine tarafımızca tespit edilmemiştir.

Aşağı yerleşim alanında arkeolojik çalışmalar yapılmadığından buranın mimari dokusu ve sosyal yapısı hakkında net bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen aşağı yerleşmenin sur duvarları içinde ve sitadelin hâkimiyetinde kurulduğu her haliyle nettir. Bunun dışında yüzeyde yaptığımız çalışmalardan ve uydu görüntülerinden alana yayılmış bazı yapı planları, yer yer belli olan sur duvarları ve sitadele olan yakınlık dışında aşağı kentle ilgili herhangi bir çözümleme yapmak olanaklı görülmemektedir.⁴¹⁴

II. Rusa dönemi sitadelleri hâkimiyetindeki aşağı şehirler ve kalelerle birlikte kurulmuş gibi görünmekte ve kalelerin yıkılmasından kısa süre sonra terk edildikleri tahmin edilmektedir.⁴¹⁵

2.7. Buluntular

2.7.1. Bazalt Bloklar ve Kabartmaları

Bazalt, koyu siyah renkli, ufak kristalli ya da camsı bir görüntüye sahip olan volkanik bir kayadır. Sert ve yoğun bir taş olan bazalt, dayanıklılık derecesi yüksek, su emme katsayısının düşük olmasından dolayı yapı malzemesi olarak tercih edilmiştir. Kef Kalesi kabartmalı bloklar, bazalt olup, sert ve sağlam gri-eflâton karışığı renkte, işlenmesi kolay bir taştır⁴¹⁶.

Kef Kalesi'nde oldukça iyi işlenmiş bazalt blokların kabartmalarla donatılmış hikâyeleri çoğu tahrip olsa da günümüze dek gelmiştir. İlk kez 1956 yılında Burney'in bölgede yaptığı araştırma gezisi sırasında bulunan ve önemli bir yapıya ait olduğu tahmin edilen dikdörtgen kesitli kabartmalı bir blok Burney tarafından yayınlanmıştır⁴¹⁷ (Resim 29).

⁴¹³ Ayman, Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri, s. 172.

⁴¹⁴ Ayman, Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri, s. 172.

⁴¹⁵ Zimansky, Anatolian Iron Ages 5, s. 238.

⁴¹⁶ Bilgiç Ögün, Anatolia 1964, s. 70.

⁴¹⁷ Ögün, Bilgiç, Anatolia, 1964, s. 72.

Bugün Van Müzesi’nde bulunan kabartmalı bloğun önemli bir yapıya ait olduğu Burney tarafından iddia edilmiş ve bu önemli yapının da bloğun kuzeyinde olabileceği belirtilmiştir⁴¹⁸. Burney’in çalışmalarından yaklaşık 8 yıl sonra, 1964 yılında Bilgiç ve Öğün tarafından Burney’in önemli bir yapı olabileceğini önerdiği yerde yapılan kazı çalışmalarında açığa çıkarılan dikdörtgen prizması şeklindeki kabartmalı blokların üzerinde Haldi’nin emri ile yapılan Êašihuseden bahsetmektedir.⁴¹⁹

Bloklarda bulunan Êašihusi terimi Bilgiç ve Öğün tarafında “içki” kurbanı kült yeri⁴²⁰ olarak çevrilmiştir. Bilgiç ve Öğün’ ne göre bloklardaki yazı çevirisi şu şekildedir:

“...Tanrı Haldi’nin büyüklüğü sayesinde Argišti’nin oğlu Rusa bu içki kurban kült yerini inşa etti. Zemini bakımsız bir durumda idi, ...değildi. Ben, Rusa inşa ettim. her kim ki bu kitabeyi tahrip ederse..., herhangi bir yere..., Tanrı Haldi’nin bana emanet ettiği şeyleri... ederse, Güneş Tanrısı “Utu” tarafından mahvedilsin. (Batmaz, "Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü", 2003)

Salvini bu çeviriye karşı çıkmaktadır. Salvini Êašihusi’nin Bilgiç ve Öğün tarafında içki kült yeri⁴²¹ olarak çevrilmesinin hatalı olduğunu ve buranın bir depo ya da siloyu kast ettiğini önermektedir.⁴²² Salvini ilgili bloktaki yazıtı şu şekilde çevirmektedir:

1. ^Dhal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni ^mru-sa-a-še ar-giš-te-ħi-ni-še i-ni
  2. Ê a-ši-ħu-si-e za-du-ni qar-bi-e šú-li ma-nu ú-i a-i-še-e-i
  3. LUGÁL-še za-da-la-ni šú-ki ^Dhal-di-i-še i-zi-du-ú-ni i-e-še za-du-bi
  4. ^mru-sa-a-[še] a-li a-lu-še i[ni DUB-t]e tú-li-e a-mì-ni-ni ^DUTU-ni-še. (Salvini, "The Inscription of The Urartian King Rusa II at Kef Kalesi (Adilcevaz)", 1998)
- Haldi’nin gücüyle Argišti oğlu Rusa, bu Êašihusi evini inşa etti. Kayaya dokunulmamıştı (?). Önceki bir kral buraya (daha önce) hiçbir şey inşa

⁴¹⁸ Burney, *Anatolian Studies*, 1972, s. 189.

⁴¹⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 177; Avcı, *Van Gölü Havzası’nda Urartu İskân Politikası*, s. 144.

⁴²⁰ Bilgiç Öğün, *Anatolia*, 1964, s. 84.

⁴²¹ Bilgiç Öğün, *Anatolia*, 1964, s. 84.

⁴²² Mirjo Salvini, “The Inscriptions of the Urartian King Rusa II at Kef Kalesi (Adilcevaz), *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici (SMEA)*, Roma 1998, s. 125.

*etmemiştir. Haldi emir verdiğiinde (bunu) ben yaptım. Rusa der ki: Her kim bu yazıtı yok ederse Güneş Tanrısı onu yaksın*⁴²³(Erdoğan, 2014, s. 36).

Kazılarda 1'nolu depo odasında 3, 3'nolu depo odasında da 5 olmak üzere toplamda 8, yüzeyde de Burney tarafından bulunan ve yayınlanan 1 blok olmak üzere 9 bloğun genel ölçüleri 110 x 140 x 140 cm olmak üzere sabit bir ölçüye sahiptir.⁴²⁴ Oldukça ince ve zor bir işçilik gerektiren bir çalışma ile oluşturulan ve neredeyse tamamı depo odalarında bulunan kabartmalı blokların özel bir yapıya ait oldukları anlaşılmaktadır.⁴²⁵ Sadece Kef sarayında bulunmuş olan bu tür kabartmalı bloklar Urartu sanatı için ünik birer örnek olarak arkeolojik literatürde yerini almıştır.⁴²⁶

Aşağı salonun üst katlarından düştüğü önerilen blokların kerpiç kaidenin üzerine konulduğu önerilmektedir.⁴²⁷ Ancak bu gibi blokların sütun altlıkları olarak kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla söz konusu bloklar, Bilgiç ve Ögün tarafından önerilen şekilde kerpiç kaidenin üzerine değil sütunların altlıkları olarak kullanıldığını düşünmek daha doğrudur. Nitekim kerpiç kaidenin bu gibi ağır blokları taşıması biraz güç olduğu gibi böylesi işlevsiz bir uygulamanın hayata geçirilmiş olması çok olası değildir.

Krali sanat üslubunda tanrıların tasvir edildiği bu bloklar, olasılıkla bir kült yapısını temsil etmektedir. Dört yüzünde de aynı kompozisyonun⁴²⁸ olduğu blokların üzerindeki kabartmalarda çatı, çatı üstünde mazgal delikli siperler⁴²⁹, bunların üstünde ise kuyruğunda yakaladıkları tavşanlar ve aralarında palmetlerin yer aldığı simetrik kartallar resmedilmiştir.⁴³⁰ Olasılıkla tapınak⁴³¹ ya da özel kutsal bir yapının⁴³² cephesini temsil ettiği önerilen ve bizim de öyle olması gerektiğini düşündüğümüz bloğun üzerindeki cephenin iki yanında ve ortasında toplam üç tane olmak üzere kuleler betimlenmiştir⁴³³. Cephe üzerinde aşağıda ve yukarda olmak üzere yer alan "T" biçimli kör pencerelerden temsil edilen yapının en az iki katlı olduğu anlaşılmaktadır.

⁴²³ Erdoğan, s. 36.

⁴²⁴ Bilgiç, Ögün, Türk Arkeoloji Dergisi, 1965, s. 120; Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 177.

⁴²⁵ Ayman, Aktüel Arkeoloji Dergisi, s. 135-136.

⁴²⁶ Ayman, Aktüel Arkeoloji Dergisi, s. 135-136.

⁴²⁷ Bilgiç Ögün, Anatolia, 1964, s. 83.

⁴²⁸ Ögün, Palastund Hütte, s. 219.

⁴²⁹ Bilgiç Ögün, Anatolia, 1964, s. 72.

⁴³⁰ Bilgiç, Ögün, Türk Arkeoloji Dergisi, 1965, s. 120.

⁴³¹ Ögün, Palastund Hütte, s. 219.

⁴³² Martinez, 1998, s. 97.

⁴³³ Bilgiç, Ögün, Türk Arkeoloji Dergisi, 1965, s. 120.

Dört yüzü toplam 8 kuleli bir kaleyi andıran betimlemede çatı hatılları dışarıya doğru çıkıntı yapmaktadır. Daha önce benzeri görülmeyen bu kabartmalı bloklar üzerindeki betimlemeler sanatsal ve fikirsel boyutta Urartu panteonu ve inanışları, sanat öğeleri ve mimari üslubunun harmanlamasıyla yaratılmış.

Blokların asıl kompozisyonunu oluşturan kısım ise arka planda büyük yer kaplayan karşılıklı duran aslanlar ve aslanların üzerinde ayakta duran tanrı betimlemeleridir. Gerek tanrıların işlenişi ve gerekse fantastik hayvanların karşılıklı tasvir etmedeki başarılı işleyiş, Urartu sanatındaki simetrik⁴³⁴ betimleme anlayışının taşa yansıma ustalığını göstermektedir (Resim 30, 31, 32).

Müstahkem bir yapı veya tapınağı temsil ettiği düşünülen blokların ana süsleme alanının arka planında aslanların üzerinde duruş şekilleri, kanatlı ve taşıdıkları boynuzlu miğferlerden tanrı oldukları anlaşılan betimlemelerin ön ve arkalarında ise kuleleri teşkil ettikleri anlaşılan paneller içerisinde yaşam ağacı betimlemeleri yer alır.⁴³⁵

Payeler arasındaki mızrakları andıran ve bazen büyük mızrak⁴³⁶ olarak yorumlanan⁴³⁷ tasvirlerin mızrak⁴³⁸ değil, ağaçları temsil ediyor olmaları daha olasıdır. Burada asıl tasvir edilmek istenenin tanrı, aslan ve kutsal ağaç üçlüsü olduğu önerilebilir. Zira kutsal hayat ağacına Urartu sanatında sıkça rastlanır.⁴³⁹ Urartu Krallığı toprakları içerisinde yaşayan toplumların halk dini bilinmese de resmi dinde hayvanlara ve ağaçlara tapma adetinin olduğu bilinmektedir.⁴⁴⁰ Toprakkale'de bulunan ve Bilgiç tarafında normalüstü büyüklükte madeni mızraklar⁴⁴¹ olarak tanımlanan betimlerin ve Musasir tapınak cephesi örneğinden bilinen mızrakların benzeri olma ihtimali de söz konusudur. Ancak kompozisyonun tümü incelendiğinde konunun din, dini ayin ve tören olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle betimlenenin hayatla ilişkili kutsal ağaç olması olasıdır.

⁴³⁴ Bilgiç Öğün, *Anatolia*, 1964, s. 87; Piotrovskiy, *DTCF Dergisi*, s. 44.

⁴³⁵ Bilgiç, Öğün, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1965, s. 120.

⁴³⁶ Bilgiç, Öğün, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1964. s.103.

⁴³⁷ Loon, 76.

⁴³⁸ Ussishkin, s. 147.

⁴³⁹ Piotrovskiy, *DTCF Dergisi*, s. 46.

⁴⁴⁰ V. Diakov, S. Kovalev, *İlk Çağ Tarihi, Ortadoğu, Uzakdoğu, Yunan, Ortadoğu, Uzakdoğu, Yunan* (Çev. Özdemir İnce), Yordam Yayınları, Ankara 1987. s. 133.

⁴⁴¹ Bilgiç, Öğün, *Anatolia (Anadolu Dergisi)*, s. 74.

Çivi yazılı kurban listeleri yanındaki kabartma⁴⁴² ve tasvirler Urartu tanrılarının teşhisinde önem arz etmektedir. Örneğin Toprakkale ve Karmir-Blur kazılarında bulunan kalkanların konsantrik frizler halinde aslan ve boğa figürleri ile donatılması ve bronz eşya üzerinde aslan ve boğa figürlerinin yer alması, bunların tanrı Haldi ve Teişeba'ya sunulan eşyalar olarak yorumlanmasını sağlamıştır.⁴⁴³ Karmir-Blur'da bulunan minyatür mühür üzerinde Teişeba olarak tanımlanan betimleme ile Adilcevaz'da bulunan kabartmadaki tanrı betimlemeleri benzerlik gösterir ve aralarındaki fark sadece ebat ve bezeme ayrıntılarında görülür.⁴⁴⁴ Bu anlamda Kef Kalesi'nde ele geçen blokların üzerinde de benzer betimlemelerin olması aslan ve boğa üzerindeki tanrı betimlemelerinin Teişeba veya Haldi olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Ancak hangi hayvanın hangi tanrı ile ilişkilendirmek gerektiği konusu da tartışmalıdır. Piotrovskiy bu konuda boğanın Teişeba, aslanın ise tanrı Haldi⁴⁴⁵ ile ilişkilendirmesini önermektedir.⁴⁴⁶ Bu anlamda Kef Kalesi rölyeflerinde aslan üzerinde⁴⁴⁷ duran tanrının baş tanrı Haldi, Adilcevaz kabartması olarak adlandırılan kabartmanın üzerinde boğa üzerinde betimlenen tanrının ise Teişeba⁴⁴⁸ olduğu söylenebilir. Söz konusu bloklar, daha sonra detaylarını vereceğimiz üst katların kerpiç sütunlarının altlığı olarak kullanıldığı önerilen fil ayak ile aynı işlevi görmüş olabileceği düşünülmektedir. Bu anlamda Karmir-Blur'da benzerleri görülen fil ayaklarının yanında Kef Kalesi'ndeki bazalt blokların sütun taşıyıcısı olarak işlev gördüğü önerilmektedir⁴⁴⁹. Urartu tanrı tasvirlerinin verildiği en canlı örnekler Adilcevaz Kef Kalesi kabartmalı bloklar olduğu söylenebilir.

Kef Kalesi blokları üzerinde karşılıklı duran aslanlar esas olarak alınacak olursa, üzerinde tıpkı boğa üstünde duran Adilcevaz kabartmasında olduğu şekilde, sağ

---

⁴⁴² Piotrovskiy, "Urartu Dini" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (Çev. İsmail Kaynak), C. 23, S. 1-2, Ankara 1965, s. 44.

⁴⁴³ Piotrovskiy, *DTCF Dergisi*, s. 45.

⁴⁴⁴ Oktay Belli, "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", *Anadolu Araştırmaları*, S. 6, İstanbul 1979, s. 60.

⁴⁴⁵ Mehmet Işıklı, Oğuz Aras, "Ayanis Aslanı", *Havva İşkan'a Armağan Lykaarkhissa*, (Ed. Erkan Dündar, Şevket Aktaş), Ege Yayınları, İstanbul 2016, s. 432.

⁴⁴⁶ Piotrovskiy, *DTCF Dergisi*, s. 44.

⁴⁴⁷ Krzysztof Jakubiak, "Some Remarks on Fantastic Creatures in Urartian Art and Their Religious Aspects", *Acta Archaeologica Pultuskensia*, C. 3, Pultusk 211, s. 71.

⁴⁴⁸ Ögün, Bilgiç, *Anatolia (Anadolu Dergisi)* 1964, s. 91.

⁴⁴⁹ Bilgiç, Ögün, *Anatolia (Anadolu Dergisi)*, s. 83.

ayağını hayvanın başına, sol ayağını bel kısmına basmış ve onun gibi işlemeli eteklik ve uzun bir hırka giymiş bir tanrı ayakta betimlenmektedir.

Sonuç olarak bloklar üzerinde yer alan betimlemelerde mimari kulelerde arasında hayat ağaçları, ana süsleme alanında elinde bir tür kap ve kozalak benzeri bir nesne ile sunu ya da libasyon yapan kanatlı tanrıların olması, önünde durdukları yapının dinsel bir yapı ya da tapınak olabileceğini göstermektedir. Yine gerek kentin tanrı Haldi'ye adanması gerek bazalt bloklardaki dini motifler buranın daha çok dinsel yönünü göstermektedir. Bu anlamda Tarhan gerek kent isminin bir tanrıya adanması ismi gerekse bloklardaki dini rölyeflerden ötürü buranın Çavuştepe benzerliğini savunmakta ve buranın tümüyle dinsel yapılar kompleksi olarak değerlendirilmesini önermektedir.

Tarhan Kef Kalesi'nde bulunan, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen ve dini motiflerin işlendiği görkemli yapıyı Çavuştepe Uç kaledeki yapıyla tıpa tıp benzetmektedir⁴⁵⁰ (Bknz. Resim 7,8). Yapı benzerliği konusunda Tarhan'ın haklılığı kabul edilebilir. Ancak rölyefteki tanrı betimlemelerinin benzeri Karmir-Blur'da da bulunmuştur. Buranın kazısı yapılmadan sadece yapı benzerliği ile Tarhan'ın aktardığı üzere buradaki yapıların tamamıyla dinsel olduğunu söylemek ciddi bir iddia olsa da şimdiye kadarki arkeolojik buluntular bunu desteklemektedir. Ancak bilim insanları bu konuda farklı tanımlamalar kullanmaktadır. Çilingiroğlu söz konusu kabartmadaki yapıyı kutsal bir yapıdan ziyade bir kaleyi temsil ettiğini aktarmaktadır.⁴⁵¹

Öğün buranın bir saray veya bir konak olabileceğini Burney ise sitadel olabileceğini düşünmektedir. Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan kabartmalı blok üzerindeki dini motifler yapının daha çok kutsal bir yapıyı temsil ettiğini düşündürmektedir. Ancak arkeolojik çalışmaların ve mevcut arkeolojik buluntunun yetersizliği söz konusu duruma yorumsal yaklaşımı mümkün kılmaktadır.

---

⁴⁵⁰ Tarhan, Anadolu Araştırmaları, 2011, s. 125.

⁴⁵¹ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 140.

2.7.2. Depolama Küpleri (Pithoslar) ve Küçük Buluntu

Pithos depolama işlevi olan büyük küplerdir. Depolama küpleri kategorisi içinde yer alan bu küpler, genellikle kahve, pembe, devetüyü renkte ve ikinci kalitede üretilen kaplardır⁴⁵². Urartuda depolama kapları kategorisindeki en önemli grubu kuşkusuz büyük boy depolama pithosları oluşturur.

Alan kaplama kullanma kolaylığını bir şekilde en asgari şekilde çözümlen Urartular, söz konusu pithosların da en iyi şekilde kullanmayı amaçlamış olmaları hem devrilme olasılığı hem de daha kullanışlı hale getirmek amaçlı olacak ki pithosları omuz kısmına kadar toprağa gömülmüştür. Pithosların toprağa gömme uygulaması (Resim 33) havzadaki bütün kalelerde standart bir uygulama olmasına rağmen depolamada kullanılan pithosların havzadaki tüm kalelerde aynı standardı taşımadığı görülür. Bu anlamda havzadaki kalelerde bulunan pithoslar değişiklik göstermektedir. Örneğin; Ayanis Kalesi'nde kullanılan pithoslar, Anzaf, Çavuştepe, Toprakkale ve Kef Kalesi'nde kullanılan pithoslar ölçüleriyle yakınlık gösterir ancak aynı değildir⁴⁵³. Anzaf'ta ağız çapları 80-100 cm arası değişen pithosların gövde çapları 120 cm olup boyları yaklaşık 2 metreye ulaşmaktadır.⁴⁵⁴ Bunun dışında Çavuştepede yer alan pithosların boyları 2 metreyi aşar durumdadır. Ayanis depo odalarında ağız çapları 0,78 metre ile 1,5 metre⁴⁵⁵, yükseklikleri ise 1,5 metre ile 2,5 metre arasında değişen pithoslar bulunmaktadır.⁴⁵⁶

Kef Kalesi sarayına ait depo odalarına pithosların rastgele yerleştirilmediği, mekân kullanım kolaylığı düşünülerek bir numaralı odada çıkarılan pithosların iki sıra halinde dizildiği kazılarda anlaşılmıştır.⁴⁵⁷ İki sıra halinde dizilen pithosların boyunlarındaki yazılar⁴⁵⁸ bir birini görecek şekilde yerleştirilmesi, olasılıkla iki pithos sırası arasında gidecek birinin her yazıyı görmesi gerektiği anlayışı ile yerleştirildikleri söylenebilir. Üç sıra halinde sıralanan pithos diziliminde de iki dizinin yazıtı bir birine bakacak şekilde olurken en kuzeydeki sıranın yazıları ise güneye bakacak şekilde

⁴⁵² Aylin Ü. Erdem, "Urartu'da Çanak Çömlek" *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 30, İstanbul 2012, s. 116.

⁴⁵³ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 191.

⁴⁵⁴ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 191.

⁴⁵⁵ Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi Depo Odaları ile İlgili Bazı Öneriler", *Tarhan et al*, İzmir 2008, s. 2.

⁴⁵⁶ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 191.

⁴⁵⁷ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 190.

⁴⁵⁸ Ögün, Bilgiç, *Anatolia*, 1964, s. 84.

yerleştirilmesiyle sağlanmıştır.⁴⁵⁹ Bu durumda üçlü pithos diziliminde kuzeydeki iki sıraya ait yazıların güneye güneydeki tek sıranın ise kuzeye baktığı anlaşılır. Hemen hemen bulunan tüm pithosların üzerinde çivi yazısı olduğu tespit edilmiştir.⁴⁶⁰ Bu yönüyle söz konusu depo odalarının, Karmir-Blur'dakilere benzer bir saraya ya da büyük bir tesise ait oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁶¹ Depo odalarında iki veya üç sıra halinde düzenli yerleştirilen pithoslar⁴⁶², omuza kadar toprağa gömülecek şekilde yerleştirilmiştir (Bknz. Resim 20,21, 33).

Kef Kalesi sarayında birbirine bağlı ayrı mekânlarda bulunan depo işlevli pithos küplerin boyları 1.90 ile 2.03 metre arasında değişmektedir⁴⁶³ (Resim 34). Kef deposunda açığa çıkarılan bir küpün üzerinde 4 aqarqi (a, aharku) ve 4 terusi 1/2 (té, taruza)⁴⁶⁴ değerler birimleri yazılmaktadır. Bu değerler, söz konusu depolama küplerinin litre karşılığı hesaplamayı mümkün kılmaktadır.

Bir aqarqi biriminin 240⁴⁶⁵-250 litre⁴⁶⁶, bir terusi biriminin ise 29 litrelik⁴⁶⁷ kapasitesi olduğu dikkate alınır, her bir küpün ortalama 1000 litre aldığı önerilebilir. Bu anlamda Kef sarayı depo odalarında çıkan 170 küpün kapasitesi hesaplandığında yaklaşık 180-205 ton olduğu anlaşılmaktadır. Çoğunun gövdesi ve ağız kısmı kırılmış olan pithosların ağız kısmında Çavuştepe, Karmir-Blur, Toprakkale ve Karmir-Blur'da⁴⁶⁸ olduğu gibi kısa satırlar halinde çivi yazıları bulunmaktadır.⁴⁶⁹ Kef Kalesi sitadel alanında muhtemelen saraya girişi sağlayan aşağı salonun hemen güneyinde bulunan depo odalarına yerleştirilen pithosların üzerine içinde kaç ölçeğin yer aldığı yazılmaktadır.

---

⁴⁵⁹ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, s. 190.

⁴⁶⁰ Bilgiç, Ögün, Türk Arkeoloji Dergisi, 1965, s. 120.

⁴⁶¹ Bilgiç, Ögün, Anatolia, 1964, s. 68.

⁴⁶² Farshid İravani Ghadim, *Anadolu'da Urartu Savaş Aletleri Bezeme Sanatı*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007 (Doktora Tezi), s. 11.

⁴⁶³ Erdoğan, s. 36.

⁴⁶⁴ Margaret R. Payne, "Urartu Hacim Ölçüleriyle İlgili Yeni Bulgular", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, İstanbul 2002, S. 13, s. 1.

⁴⁶⁵ Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi Depo Odaları İle İlgili Bazı Öneriler" *Tarhan et al*, İzmir 2008, s. 4.

⁴⁶⁶ Payne, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, s. 2.

⁴⁶⁷ Erdoğan, s. 36.

⁴⁶⁸ Payne, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, s. 2.

⁴⁶⁹ Bilgiç, Ögün, Anatolia (Anadolu Dergisi), s. 69.

Kalelerdeki pithoslar, her ne kadar değişkenlik gösterse de imalat aşamasındaki amaçların aynı olduğu dolayısıyla söz konusu depolama kaplarının maksimum düzeyde kullanılması hedeflendiği anlaşılmalıdır.

Sonuç olarak Kef Kalesi'nde doğu-batı yönünde inşa edilen üç ayrı odada yapılan kazılarda in situ halinde 170 pithos bulunmuştur.⁴⁷⁰ Pithosların üzerinde diğer krali kentlerde olduğu gibi çivi yazısı ve ölçeğin olması depo odalarına giren malın sistematik bir şekilde kayıt alındığını gsterir⁴⁷¹. Kef sitadeli ve aşağı yerleşmesinin depolama küpleri ve yerleşim alanına göre nüfus hesaplamaları yapmak mmkndr⁴⁷². Bu anlamda yapılan arkeolojik yüzey araştırmaları ile bir hektarlık (10,000 m²) alana en çok 400 kişi ve ya 100 ile 200 kişinin yaşayabileceği lt kabul edilmektedir⁴⁷³.

Zagroslarda tarım alanlarının üretim ve tüketim analizlerinde bir hektarlık alanda yaklaşık 100-150⁴⁷⁴ kişinin yaşayabileceği anlaşılmıştır. Bu bağlamda Kef sitadeli ve aşağı yerleşmesinin yaklaşık 210,000 m² (21 h) alan kapladığı analizinde şartlar Zagroslar gibi kabul edildiğinde burada 2000-8000 kişinin yaşadığı söylenebilir. Ancak her iki bölge arası iklim ve toprak verimliliğinin farklılığı ve Kef Kalesi'ne dışarıdan da ürünün getirilmiş olma ihtimali ve benzeri durumlar olduğunda bu sadece yorumsal bir yaklaşım olarak kabul edilmelidir.

Depolama kapasitesi analizinden de 350 kg tarım ürününün 4-5 kiřilik⁴⁷⁵ bir ailenin yıllık ihtiyaını karşıladığı Kef sitadeli ve aşağı yerleşmesi için düşünülürse burada 2000-2500 kişilik depolama kapasitesi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Kef Sitadeli ve aşağı yerleşmesinde 2000'den (2000-8000) fazla kişinin yaşadığı muhtemeldir.

---

⁴⁷⁰ Avcı, Van Gölü Havzası'nda Urartu İşkn Politikası, s. 191.

⁴⁷¹ Danışmaz, Arkeolojik Veriler erevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, s. 106.

⁴⁷² Ayşe Tuba kse, "Yukarı Dicle Havzası Tunç ve Demir ağları Kırsal Yerleşimlerinde Nüfus Hesabı zerine Bir Uygulama", *TUBA-AR*, S. 19, 2016, s. 49.

⁴⁷³ kse, s. 50.

⁴⁷⁴ kse, s. 49.

⁴⁷⁵ Canan Toker, "Başkent Tuşpa evresi Yerleşim Analizi Işığında Urartu Toplum Yapısı", *Kocaeli Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)*, S. 7, İstanbul 2018, s. 63.

2.7.2.1. Küçük Buluntu/Kil Heykelcikler

Kef sarayı Arğişti oğlu Rusa döneminin tüm mimari görkemini yansıtmaya karşın küçük buluntu⁴⁷⁶ yönünde oldukça yetersiz kalmaktadır. 1964-1972 yılları arasında saray olarak tanımlanan yapıya ait odaların 30'dan fazlası açığa çıkarılmasına⁴⁷⁷ rağmen bu odaların işlevini belirleyecek neredeyse hiç küçük buluntuya rastlanılmamıştır⁴⁷⁸. Siyasal, dinsel, ekonomik, yönetsel anlamda devletin işleyişi veya toplumsal yaşamın çözülmesine yönelik materyalin çok az bulunması⁴⁷⁹ kalenin kuruluşunu sağlayan temel dinamiklerin anlaşılmasını maalesef zorlaştırmıştır.

II. Rusa tarafında kurulan kalelerde çok sayıda küçük buluntu bulunmasına rağmen Kef sarayında çok az küçük buluntuya rastlanılmış olması ilginçtir. Bu durum büyük bir yıkım geçirmiş sarayın yangından sonra yağmalanmış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Çilingiroğlu'na göre Karmir-Blur ve Ayanis'ta binlerce küçük buluntu bulunmasına rağmen Kef Kalesi ve Bastamda böyle bir buluntunun olmayışı bu kalelerin bu kalelerin tamamen yağmalanmış olmalıdır⁴⁸⁰. Ancak Kef Kalesi'nde arkeolojik kazı gerçekleştiren Öğün ve Bilgiç yağma ihtimali yanında sarayın tüm eşyalarının tıpkı Karmir-Blur'da olduğu gibi bir yerde toplanmış olabileceğini de önermektedirler. Kef Kalesi sarayında bulunan çok az sayıda küçük buluntu arasında çanak çömleklerden başka, pişmiş topraktan 4 erkek figürin bulunmuş, bunlardan başka elle tutulur kayda değer herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır⁴⁸¹ (Resim 35).

Adilcevaz Kef sarayı depo odalarında bulunan pişmiş toprak sakallı erkek figürinler üzerine bilimsel çalışmalar oldukça sınırlıdır. Ancak Karmir-Blur'da benzer erkek figürinler bulunmuştur. Hem Karmir-Blur'da hem de Kef Kalesi'nde depo odalarında bulunan bu sakallı erkek figürleri hakkında fikir birliği söz konusu değildir. Piotrovskiy bu figürlerin tanrıları tasvir ettiğini önermektedir.⁴⁸² Ancak Öğün söz konusu sakallı ve başlarıyla sırtları balık pulu erkek figürlerini "Balık Rahipler" olarak

⁴⁷⁶ Öğün, Bilgiç, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1974, s. 32.

⁴⁷⁷ Ayman, *Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*, s. 173.

⁴⁷⁸ Ayman, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, s. 136.

⁴⁷⁹ Ayman, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, s. 137.

⁴⁸⁰ Çilingiroğlu, *TUBA-AR*, 2007, s. 76.

⁴⁸¹ Rıza Gürler Akgün, *Yazılı ve Arkeolojik Belgeler Işığında Urartu Krallığı'nın Yıkılış Süreci*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009 (Yüksek Lisans Tezi), s. 47.

⁴⁸² Piotrovskiy, *DTCF Dergisi*, s. 48.

kabul etmektedir⁴⁸³. Kef Kalesi figürinlerinin ellerinde bakraç veya kozalak olduğu anlaşılan objeler bunmaktadır.

Depo odalarında bulunan söz konusu figürinlerin işlevini anlamak oldukça güç olsa da bunların depo/silolarla ilişkili koruyucu işlevli figürinler olduğu yüksek bir ihtimaldir. Zira Asur ve Babil Kültürü'nde bu türden figürinlerin çeşitli koruyucu işlevler amacıyla kullanıldıkları bilinmektedir.⁴⁸⁴ Kapı eşiklerinin altına ya da odaların köşelerinde tabana açtıkları özel çukurlar içine yerleştirdikleri kilden koruyucu yontucukların insan, fantastik yaratık ya da hayvan biçiminde çok sayıda örneği bulunmaktadır.⁴⁸⁵ Bu anlamda gerek Kef Kalesi'nde gerek Karmir-Blur'da bulunan figürinlerin (Resim 36) yanı sıra Ayanis Kalesi depo odalarında ele geçen balık şeklindeki tunç eser haklılığımızı güçlendirmektedir (Resim 37). Bu figürinlerin söz konusu üç yerde de depo odalarında ele geçmeleri tesadüfi olmamalıdır. Bu bağlamda söz konusu figürinlerin koruyucu veya bereketle ilişkili misyonları olduğu düşünülebilir. Bu koruma özelliği, Asur saraylarının kapı girişlerinde, elinde bakraç ve kozalak tutan balık kıyafeti giymiş sakallı erkek kabartmaları ile farklı bir şekilde de görülmektedir.

Ancak çalışmamızın en başından beri sunduğumuz yazıtlar, kabartmalar ve sayısı son derece az küçük buluntuların hiçbiri II. Rusa'nın bu kent/kale/sarayı ne amaçla inşa ettiği sorusuna tam anlamıyla cevap verebilecek veriyi sunmamaktadır. Burada gerçekleştirilen arkeolojik araştırma ve kazı çalışmaları son derece yetersizdir ve bu soruya net cevap verecek nispette veriye ulaşılammıştır. Ancak netice itibariyle şu ana dek elde edilen bulgular buranın daha ziyade dini bir misyonunun olmuş olabileceğine işaret etmektedir.

---

⁴⁸³ Batmaz, Uhri, Arkeoloji Dergisi, s. 68.

⁴⁸⁴ Veli Sevin, "Kilden Bir Urartu Tanrı Yontusu", *Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı Kitabı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, s. 318.

⁴⁸⁵ Sevin, In Memoriam Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı Kitabı, s. 318.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR

3.1. Yüzey Çalışmaları

“Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi” konulu tez çalışmamız kapsamında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nün 31. 5. 2018 tarihli, 94949537-161.05-E.472802 sayılı izni ile Ahlat Müzesi denetiminde Adilcevaz Urartu Kef Kalesi ve aşağı yerleşmesinde arazi çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Alanda yapılan yüzey çalışması, sitadel alanının kuzey cephesinden aşağı şehrin güney bitimine dek iki transekt olarak yürünen karelerde gerçekleştirilmiş, ilgili ham haritalar Dr. Şerifoğlu ile birlikte hazırlanmış ve yürüyüşün nerede yapılacağına birlikte karar verilmiştir (Resim 38). Kuzey-güney ve güney-kuzey doğrultusunda her biri 23 kareden (grid) oluşan iki transekt içinde gerçekleştirilen arkeolojik yüzey taraması esnasında karşılaşılan küçük buluntular her kare sonunda tek bir forma kaydedilmiştir. Her bir karenin sonunda beş kişiden müteşekkil ekibin üyelerinden tek tek alınan arazinin genel görünürlük oranı (% olarak) ile diagnostik ve amorf olarak buluntu sayısı formdaki yerlerine yazılmıştır. Aynı zamanda her karenin arazi fiziki durumu da (kayalık oranı, arazi kullanım tipi, genel coğrafi yapısı) söz konusu forma işlenmiş, her bir karenin fotoğrafı yürüyüş yönünde çekilmiştir.

Sitadel alanı ve aşağı yerleşmede gerçekleştirilen çalışmada diagnostik çanak-çömlek parçaları yerinde çizilip fotoğraflanmıştır. Çalışmada farklı türden seramik parçaları, obsidyen alet parçaları, bazalt blok parçaları ve sitadel alanında bazı yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Aşağı yerleşme alanında ise özellikle güneybatı ve güneydoğu uçta muhtemel yapı izleri gözlemlenmiştir. Sitadel ve aşağı yerleşme alanını çevreleyen sur duvarlarının izleri uydu görüntülerinde tespit edilebilir durumda olsa da arazide bunları görmek göreceli olarak kolay değildir.

Aşağı yerleşmenin güneyinden kuzeybatı yönüne ilerleyen sur duvarlarının kuzeybatı uç noktalarına yaklaştığı yerde bittiği ve burada büyük ve aşılması zor kayaların söz konusu işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Sitadel alanının kuzey cephesi

sur duvarlarının kayalığın düzleştirilmesi suretiyle işlenmiş dikdörtgen bazalt bloklardan yapıldığı ve çok azının korunduğu duvar yapısından anlaşılmaktadır.

Sistemantik yüzey taraması dışında arkeolojik alanın tamamında genel yürüyüşler de gerçekleştirilmiştir. Bu sistemantik olmayan yürüyüşler esnasında çok sayıda kaçak kazı çukuru tespit edilmiştir. Sistemantik yüzey taraması ve genel yürüyüşler esnasında aşağıda detaylandıracağımız farklı dönemlere ait seramik parçaları bulunmuştur. Bunun yanında yüzey çalışması esnasında yüzeyde kolaylıkla görülebilen küçük obsidyen parçaları incelenip fotoğraflanmıştır.

Sistemantik yüzey çalışması kapsamında sitadel alanında farklı form ve özelliklere sahip çanak-çömlek parçaları tespit edilmiştir (Resim 39). Kef Kalesi yüzey taraması kapsamında çok sayıda kırmızı renkli amorf seramik parçası tespit edilmiş ve incelenmiştir. Tespit edilen seramik parçaları yoğun olarak sitadel alanında ve özellikle de güneğe bakan yamacın tepeye yakın alanında yoğunlaşmaktadır. Çoğunluğunun pithos ya da büyük kaplara ait olabileceğini düşündüğümüz seramik parçaları aşağı yerleşme alanında daha düşük yoğunlukta tespit edilmiştir.

Sistemantik yüzey taramasında 299 adet seramik parçası incelenmiştir (Grafik 2). Bununla beraber aynı yüzey taramasında 4 adet kısmen form veren diagnostik seramik parçası incelenip gerekli çizimler yerinde yapılmıştır. Form bilgisi verebilen parçalardan bir tanesi pithos olacağını düşündüğümüz küpün dip kısmını oluşturmaktadır. Söz konusu parçanın büyük boyutlu bir kaba ait olduğu cidarın kalınlığından anlaşılmaktadır (Resim 40). Bunların dışında form verebilen iki parça kumlu kırmızı bir hamura sahiptir. Orta boy bir kap grubuna ait olabileceğini düşündüğümüz bu seramik parçaları kalın cidarlı kaba kumlu bir hamura sahiptir. Bu anlamda genelde üç grupta değerlendirilen (kırmızı açıklı, pembe kiremit hamurlu, devetüyü krem astarlı seramikler)⁴⁸⁶ Urartu seramiğinin pembe kiremit hamurlu grubunda değerlendirilebilir (Resim 41).

Yüzey taraması kapsamında çalışma karelej alanında kalan bir kaçak kazı çukurunun toprakları üzerinde ince cidarlı, iyi fırınlanmış ve form verebilen üç Urartu dönemi çanak-çömlek parçası incelenmiş ve temizlik çalışması sonrası çizimleri gerçekleştirilmiştir. Bulunan çok sayıda seramik parçası içinde form verebilen iki

---

⁴⁸⁶ Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, s. 131.

parçanın çizim ve fotoğraflanması yapıldıktan sonra bunlar alınan yere geri bırakılmıştır. Yürüyüşler esnasında yüksek yoğunlukta yapı kalıntısı ve kaçak kazı tahribatı gözlemlenmiş, bir kiremit parçası incelenmiş ve gerekli fotoğraflama işlemleri yapılmıştır.

Sistematik yüzey yürüyüşleri için oluşturulan karelajların dışında kalan kaçak kazılar ve yapı kalıntılarının tespiti için yapılan genel yürüyüşler esnasında defineciler tarafından kazılan ve çok sayıda yanmış ahşap parçasının bulunduğu çok sayıda çukurun toprakları üzerinde Urartu kırmızı perdahlı seramiği olduğunu düşündüğümüz çanak-çömlek parçaları incelenmiştir. Söz konusu kaçak kazılar sonucu oluşan toprak tümsekleri yüzeyinde çokça parçanın yanında biri tamamen siyah biri de koyu kırmızı renkte olmak üzere oldukça kaliteli bir hamura ve iyi fırınlamaya sahip, form verebilen seramik parçaları yerinde incelenip değerlendirilmiştir. Gerekli çizim ve fotoğraflamalardan sonra yerine konulan seramik parçalarının kırmızı perdahlı Urartu seramiği örnekleri olduğu tarafımızca düşünülmektedir. Tamamen siyah renkte olan diğer seramik parçası 2 cm ağız yarıçapına sahiptir. Diyarbakır Müzesi'ndeki kırmızı perdahlı Urartu seramiğine⁴⁸⁷ ve daha önce Kef sarayında bulunan seramiklere oldukça benzeyen söz konusu parça üzerinde çark izi olduğu düşünülen imalat izleri bulunmaktadır (Resim 42).

Aynı kaçak kazı çukuruna ait toprak tümsekleri üzerinde tespit edilen kahverengi bir çanak çömleğe ait ağız parçası oldukça kaliteli bir hamur ve pişirmeye sahiptir. Ağız yarıçapı 1,5 cm olan parça hamuru, işlenişi ve boyutu nedeniyle diğer parçaya ait gruba dâhil edilebilir. Dolayısıyla kaçak kazılar sonucu açığa çıktığı anlaşılan ince cidarlı iki seramik parçasının Urartular tarafından yoğun olarak kullanılan kırmızı perdahlı seramik tipine ait örnekler olduğu söylenebilir.

MÖ 8. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanıldığı ve geliştiği⁴⁸⁸ dikkate alınrsa söz konusu Kef Kalesi seramikleri de bu döneme tarihlendirilmelidirler. Zira bu parçalar Adilcevaz Urartu mezarlarında görülen kırmızı perdahlı Urartu örneklerine benzemektedirler⁴⁸⁹ (Resim 43, 44,45,46).

⁴⁸⁷ Oya San, "Urartian Red Burnished Pottery From Diyarbakır Museum", *Anatolia/Anadolu*, S. 28, Ankara 2005, s. 74.

⁴⁸⁸ Aylin U. Erdem, Erkan Konyar, "Urartu Çanak Çömleği", *Urartu: Doğuda Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 272.

⁴⁸⁹ Ögün, *Palast Und Hütte*, s. 231.

Çalışmamız kapsamında bulunan en sıradışı çanak-çömlek örnekleri kalın yeşil sırlı parçalar olup bunlar Urartu seramiği ile benzerlik göstermeyen, çok daha geç dönem ürünleridir ve sır teknolojisinin genel tarihlendirmesi itibariyle Ortaçağ ya da daha sonrasına ait olmalıdırlar (Resim 47). Bu anlamda sırlı seramiklerin varlığı Kef Kalesi'nin Urartu dönemin sonrasında da düşük yoğunluklu olsa da kullanıldığına işaret etmektedir. Bununla beraber Kef Kalesinin 1972 yılı arkeolojik kazıları esnasında açığa çıkarılan ve Urartu duvarlarından farklı olduğu anlaşılan duvarlar da buranın sadece Urartularca kullanılmadığına işaret etmektedir.

1972 yılı kazı sezonunun son günlerinde sitadel alanının batı ucunda 15 x 10 metre ebatlarında açılan açmada açığa çıkarılan iki odanın tabanına kadar inildiği ve burada bol miktarda kaba küp parçasının açığa çıkarıldığı kazıyı gerçekleştiren bilim insanları tarafından aktarılmaktadır⁴⁹⁰. Kazı hafirleri, söz konusu oda duvarlarının batı surlarına yapışık olduğunu, yapımda sur duvarlarından faydalandığını, duvarlarda yuvarlak veya uzun taşlarının bulunduğunu aktarmakta ve bu odaların Ermeni iskânı ile ilgili olduğunu önermektedir⁴⁹¹. Urartu mimarisiyle ilgili olmayan buna benzer duvarlar Çavuştepe yukarı kalede de görülmektedir. Erzen, Çavuştepe yukarı kalede Urartu sur duvarları üzerinde Urartu'da görülmeyen irili ufaklı taşlarla örülen duvar örgüsünün 13. yüzyıl iskân örgüsü olabileceğini aktarmaktadır⁴⁹².

Gerek yüzeyde yaptığımız gözlemler sonucunda bulduğumuz seramik parçaları ve gerekse Urartu mimarisinden farklı mimari yapılar buranın Urartu dönemi sonrasında da düşük yoğunluklu olarak kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Bu da kimi kaynakta Kef Kalesi'nin sadece Urartular tarafından kullanılmış olduğu⁴⁹³ iddialarını kısmen de olsa çürütmektedir.

Kalede tespit edilen yeşil sırlı seramik, taşçık katkılı Orta Çağ⁴⁹⁴ renkli sır dekorasyonlu seramiklerine benzemektedir. Bunun dışında tek renk sır yapısıyla Anadolu Beylikler dönemi Sgraffito tek renk sırlı⁴⁹⁵ seramiklerini de andıran Kef

⁴⁹⁰ Bilgiç Öğün, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1974, s. 32.

⁴⁹¹ Bilgiç Öğün, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1974, s. 32.

⁴⁹² Erzen, *Anadolu Araştırmaları*, 1979, s. 2.

⁴⁹³ Bilgiç, Öğün, *Anatolia*, s. 67.

⁴⁹⁴ Filiz İnanan, "Sinop Balatlar Kilisesi Sırlı Bizans Seramik Buluntularının Ön Değerlendirmesi", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, (TUBA-AR)* S. 15, Ankara 2012, s. 150.

⁴⁹⁵ Sevinç G. Gürhan, "Beylikler Dönemi'ne Ait Sgraffito Teknikli ve Tek Renk Sırlı Kaplar" *Manisa Gülgün Hatun Hamamı Buluntuları*, *Sanat Tarihi Dergisi*, C. 2, S. 17, İzmir 2008, s. 61.

Kalesi yeşil sırlı seramikleri daha yumuşak ve mattır. Parçaların küçük oluşu söz konusu tekniğin uygulanıp uygulanmadığını anlamayı zorlaştırmaktadır. Fakat Kef Kalesi sırlı seramikleri ile mukayese ettiğimiz Beylikler Dönemi Sgraffito teknikli Manisa Gülgün Hatun Hamamı buluntularının daha parlak yüzeyli olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹⁶. Ancak gerek taşçıklı olması, gerek mat ve yumuşak olması bakımından Sinop Balatlar Kilisesi Orta Çağ seramiklerine oldukça yakındır. Genel olarak Sinop Balatlar Kilisesi'ndeki Orta Çağ seramikleri 13. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedirler⁴⁹⁷.

Van Eski Şehir kazısında da benzer seramik örnekleri bulunmuş olup bunların 14. yüzyıla ait oldukları düşünülmektedir⁴⁹⁸. Bunun dışında Orta Çağ Hasankeyf sırlı seramik örneklerine de benzeyen yeşil sırlı Kef Kalesi seramikleri daha yumuşak ve mattır. Hasankeyf'te daha ziyade yeşil sır kullanılmakla beraber turkuaz mavisi, kobalt mavisi kahverengi mor ve beyaz⁴⁹⁹ sıran da sevilerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Gerek Eski Van Şehri Kazılarında ortaya çıkarılan sırlı seramikler, gerek Hasankeyf ve gerekse yukarıda adını verdiğimiz diğer yerlerden elde edilen benzer çanak-çömlek örnekleri Kef Kalesi yeşil sırlı seramiğinin Orta Çağ seramiği olabileceğini göstermektedir.

Kiremit kırmızısı renkte bir hamura sahip söz konusu Kef Kalesi sırlı seramik parçalarının çok küçük boyutlu olmalarına rağmen çok hafif iç bükey oldukları anlaşılmaktadır. Form vermeyen bu seramik parçaları daha çok Eski Van Kazısında bulunan firuze renkli parçalara benzemektedir⁵⁰⁰. Mevcut veri son derece az olup kalede gelecekte yapılacak daha kapsamlı arkeolojik kazılarla bu alanın daha geç dönemlerdeki kullanımına dair daha net verilere ulaşılabilecektir.

Ticaret ürünü olan ve kültürel etkileşimlere ışık tutabilen obsidyen parçaları gerçekleştirdiğimiz yüzey taraması esnasında yer yer elde edilmiştir. Söz konusu

---

⁴⁹⁶ Gürhan, s. 150.

⁴⁹⁷ İnanan, s. 49.

⁴⁹⁸ Ayşe Denknalbatant Çobanoğlu, H. Banu Konyar, Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Eski Van Şehri Kazı Alanında Bulunan Keramikler ve Çiniler", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Sakarya 2016, s. 144.

⁴⁹⁹ Güler Yılmaz, *Hasankeyf Kazılarında 2007-2009 Yıllarında Bulunan Aydınlatma ve Depolama İşlevli Seramik Kaplar*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011 (Yüksek Lisans Tezi), s. 27.

⁵⁰⁰ D. Çobanoğlu, Konyar, V. Çobanoğlu, s. 144.

örneklerin bölgedeki obsidynelere benzer olması ve ham madde kaynağı Adilcevaz'a yakın olan Nemrut Dağı veya Süphan Dağı kaynakları olmalıdır.⁵⁰¹

Adilcevaz Urartu Kef Kalesi'nde, Charles Burney'in daha çok mimari kalıntıları incelediği arazi gözlemleri ve 1964-1972 yıllarında gerçekleştirilen kazı çalışmaları dışında herhangi bir arkeolojik çalışma yapılmamıştır. Bu anlamda çalışmamızla daha önce kaynaklarda geçmeyen obsidyen örneklerinin tespit edilmiş olması bilimsel açıdan önemli olup bunların belli bir alanda yoğunlaştığı görülmüştür.

Tarafımızda alanda gerçekleştirilen yüzey çalışmalarında bulunan obsidyen parçalarının yorumlanması ancak bu konuda uzman birinin incelemeleri ile mümkün olabilmektedir. Bu alanda uzaman olan Güner Coşkunsu ile yaptığımız görüşmelerde söz konusu Kef Kalesi obsidyenlerinin çoğunlukla alet parçaları olduğu anlaşılmıştır.⁵⁰²

---

⁵⁰¹ Bahattin Çelik, “Şırnak ve Çevresinin Obsidyen Ticaretinde Yeri ve Önemi”, *Anadolu (Anatolia) Dergisi*, S. 36, Ankara 2010, s. 7.

⁵⁰² *Yontma taş uzmanı arkeolog Güner Coşkunsu'nun 12 Mart 2019 ve 12 Temmuz 2019 tarihinde tarafımızdan WhatsApp ve e-mail ile gönderilen 6 ayrı obsidyen fotoğraflarına ilişkin gözlemleri şu şekilde olmuştur:*

Öncelikle malzemeye doğrudan dokunmadan ve en azından büyüteç ile kontrol etmeden salt fotoğraflara dayalı bir gözlemin bazı konularda hatalı ve eksik olabileceği göz önünde bulundurulması gerektiğini aktarmıştır. Fotoğraflarda genel bir çözünürlük, netlik, ışık ve detay eksikliği sorunu olduğundan gözlem yapmak ayrıca zor olmuştur. Buna rağmen Kef Kalesi'nde bulunmuş olan tüm obsidyenler doğal yollarla kırılmamıştır, yani aralarında insan eliyle şekillendirilip alet olarak kullanılmış oldukları fotoğraflardan bile açıkça anlaşılan buluntular olduğu kesindir. Fotoğraflardaki buluntular bir parça dışında kenar aşınımı olan yonga ve dilgilere aittir (Resim 48, 49). Büyüklüğü yaklaşık 2 cm genişliğindeki bir yonganın üst yüzünde özenli olarak düzeltiyle şekillendirilmiş bir ön kazıyıcıdır. Bir kısmının üzerinde olasılıkla ait oldukları dönemlerde alet olarak kullanıldıklarında oluşmuş kenar aşınımları görülmektedir. Bununla beraber, yüzeyde bulunmaları nedeniyle doğa, insan ve hayvan hareketlerine bağlı olarak mekanik etkenlerle oluşmuş yeni kırıklar da bulunmaktadır. Her ne kadar yüzeyden buldukları için özellikle orijinal mikroskopik izlerin kaybolma olasılığı yüksek olsa da işlevlerinin ve işlenen malzemelerin anlaşılabilmesi için makroskopik ve mikroskopik kullanım izi analizlerinin yapılması faydalı olacaktır.

Fotoğraflardaki buluntular debitaaj bakımından tüm ve kırık yongalarla dilgi parçalarına aittir. Tüm haldeki iki yongadan sert vurgaç kullanılarak Clacton yöntemi ile yongalandıkları açıkça anlaşılmaktadır. Paralel kenarlı oldukça düzgün dilgi parçaları ve bir dilgi çekirdeği parçası dilgilerin uzman yontucular tarafından çıkartıldığına işaret etmektedir. Her ne kadar sadece bir tek örnek olsa da çekirdek yenileme parçasından dilgi üretiminin buluntu yerinde yapılmış olduğunu düşünmek mümkün (Bknz. Resim 49). Fotoğraflardan tespit edilebildiği kadarıyla dilgi çekirdekleri tek bir düzlem üzerinde doğrudan vurma yöntemiyle yongalanmıştır. Dilgiler Çanak Çömlekli Neolitik veya Kalkolitik Dönem'e ait olabilir. Yongalar arasında dönemsel tipik örnekler olmadığından onlar hakkında da kesin bir dönem tespiti yapmak mümkün olmasa da Çanaklı Çömlekli Neolitik Dönem'den Demir Çağı içlerine kadarki dönemlere ait olabileceklerini söylemek mümkün.

Hammadde özellikleri açısından kesin bir şey söylemek mümkün değil. Bununla beraber fotoğraflardan görülebildiği kadarıyla genellikle şeffaf olmayan siyah obsidyenler kullanılmıştır (Bknz. Resim 48,49). Bazılarının yüzeyleri homojen olmayıp, taşıyıcı benzeri içeriklerle pürüzlü bir görünüm sergilemektedir. Bunlar hem Bingöl'deki hem de bölgedeki obsidyen kaynakları ile benzerlik göstermektedir. Kesin bir sonuç için kaynak analizi yapılması gerekmektedir. Bir örnekte rengi tam olarak anlaşılacakla beraber kahverengiye benzeyen yarı şeffaf bir obsidyen kullanılmıştır.

Kef Kalesi'nde gerçekleştirilen arkeolojik kazı raporlarının yüzeyde rahatlıkla bulunabilen obsidyen parçalarından bahsetmemesi ilginçtir. Aynı şekilde yüzeyde dahi yoğun arkeolojik materyal ile karşılaşılabilen Kef Kalesi'ndeki arkeolojik kazılara dair raporlarda mimari plan ve elemanları dışındaki arkeolojik buluntulara neredeyse hiç yer verilmemesi ilginçtir.

3.2.Topografik Harita Çalışması

Kef Kalesi arazi çalışmaları kapsamında yüksek hassasiyetli bir GPS ve teknik bir ekip yardımıyla kalede alan hesaplaması ve topografik harita hazırlama çalışması da gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmalar kapsamında yüksek hassasiyetli bir GNSS CORS (Topcon GR-5) ile sitadel alanı ve aşağı yerleşmesinde yaklaşık 1300 noktadan coğrafi koordinatlar alınmıştır. Aşağı şehir ve sitadel alanını çevreleyen sur duvarları takip edilerek alınmış ölçümler kapsamında aynı zamanda izi belli olan yapıların haritada yerlerinin belirlenmesine yönelik gerekli noktaların koordinatları kaydedilmiştir. Alanda özellikle kot farkının belirgin olduğu yerlerde daha fazla nokta ölçümler yapılmış ve veriler sanal ortama aktarılarak haritalar oluşturulmuştur (Bknz. Harita 4, Resim 12).

Bu çalışma esnasında gerekli görülen yerlerde fotoğraflama suretiyle belgeleme çalışması da yapılmıştır. Söz konusu çalışma ile aynı zamanda alan ölçümleri de gerçekleştirilmiştir. Teknolojik cihazlarla gerçekleştirilen ölçümlerde Kef Kalesi sitadel alanıyla beraber aşağı yerleşmenin 210,000 m² (21 h) alandan oluştuğu anlaşılmıştır. Söz konusu alanın yaklaşık 30000 m² (3 h) sini sitadel alanı oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kef Kalesi aşağı yerleşmesi yaklaşık 18000 m² (18 h) alana yayıldığı anlaşılmaktadır.

3.3. Jeofizik Çalışma

Çalışmamızın diğer basamağını jeofizik alan çalışmaları oluşturmaktadır. Bunun için Doğru akım öz direnç yöntemi kullanılmıştır. Doğru akım öz direnç ya da rezistivite yöntemi, kısaca iki akım elektrotu yardımıyla bir güç kaynağından yeraltına yapay bir akım verilmesi ve diğer iki potansiyel elektrot arasında bu akıma karşılık oluşan

gerilim farkını ölçerek yeraltının görünür öz direnci olarak adlandırılan bir parametrenin belirlenmesi esasına dayanmaktadır.⁵⁰³

DAÖ yönteminde amaç, yeraltının jeolojik yapısını elektrik özelliğine göre belirleyip sunmaktır. Bu yöntemde akımın etken bir şekilde nüfuz edebileceği derinlik, elektrotlar arasındaki mesafeye, yeraltında bulunan jeolojik tabakalara ve bunların öz direnç değerlerine bağlı olarak değişmektedir⁵⁰⁴. Bu nedenle yöntem, yüzeyden itibaren birkaç metre ile birkaç kilometre derinliğe kadar ölçü almaya uygun olmakta ve oldukça farklı araştırmalar doğrultusunda kullanılabilir (maden, mineral, jeotermal enerji kaynağı ve petrol aramaları, hidrojeolojik ve arkeojeofizik çalışmalar, mühendislik jeolojisi problemlerinin çözümü). Bu açıdan DAÖ yöntemi, uygulama kolaylığı ve etkili sonuçlar vermesi nedeniyle en yaygın kullanılan jeofizik yöntemlerden biri sayılmaktadır.⁵⁰⁵

Son 10-15 yılda, teknolojik ilerlemelere paralel olarak, bilgisayar kontrollü çoklu elektrot elektrik öz direnç ölçüm sistemlerinin ve kullanılan iki- veya üç- boyutlu modelleme yazılımlarının gelişimi, yapılan çalışmalardan daha kısa sürede daha etkili sonuçlar alınabilmesini sağlamıştır.

Sığ amaçlı DAÖ çalışmalarından yüksek çözünürlüklü iki-veya üç-boyutlu yer elektrik kesit görüntüleri kolaylıkla elde edilebilmektedir⁵⁰⁶. Bu faydalarından dolayı özellikle elektrik öz direnç tomografi (EÖT)⁵⁰⁷ tekniği sığ amaçlı jeofizik çalışmalarda

---

⁵⁰³ Yunus L. Ekinci, "3D Resistivity Imaging in Archaeological Prospection: An Example from Ancient Site of Parion (Biga-Turkey)", *International Earthquake Symposium Kocaeli, 2007*, Kocaeli-Turkey, 22-24 October, Symposium Proceedings E-book, s. 753-754.

⁵⁰⁴ Yunus L. Ekinci, Mehmet A. Kaya, "3D Resistivity Imaging of Buried Tombs at the Parion Necropolis (NW Turkey)", *Journal of the Balkan Geophysical Society*, C. 10, Ankara 2007, s. 16.

⁵⁰⁵ Yunus L. Ekinci, Mehmet A. Kaya, Cevdet Başaran, Hasan Kasapoğlu, Alper Demirci, Cemal Durgut, "Geophysical Imaging Survey in the South Necropolis at the Ancient City of Parion (Kemer-Biga), Northwestern Anatolia, Turkey Preliminary Results", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, C. 12, S. 2, Greece 2012, s. 146.

⁵⁰⁶ Aydın B. Saraç, Cahit C. Yalçın, Yunus L. Ekinci, Alper Demirci, Mehmet A. Yücel, "Geophysical Investigations at Agadere Cemetery, Gallipoli Peninsular, NW Turkey", *Australian Journal of Forensic Sciences*, C. 46, S. 1, 2014 s. 111-112.

⁵⁰⁷ Yunus L. Ekinci, Çağlayan Balkaya, Aysel Şeren, Mehmet A. Kaya, Christopher S. Lightfoot, "Geomagnetic and Geoelectrical Prospection for Buried Archaeological Remains on the Upper City of Amorium, a Byzantine City in Midwestern Turkey", *Journal of Geophysics and Engineering*, C. 11, S. 1, Sinopec 2014, s. 015012.

oldukça cazip hale gelmiştir. Gömülü arkeolojik yapı kalıntılarının aranması ve tespitinde de EÖT yöntemi oldukça başarılı bir şekilde kullanılmaktadır⁵⁰⁸.

Bu tez çalışması kapsamında “GF-ARES” çok elektrotlu sistemi ile Kef Kalesi’nde olası arkeolojik yapı kalıntıları araştırılmış, veriler değerlendirilerek önemli bazı sonuçlar elde edilmiştir.

Kef Kalesi sitadel alanının güneybatı ucunda gerçekleştirilen jeofizik çalışmada aralarında 2,5 m olacak şekilde, batı-doğu yönlü 27,5 metrelik 2 profilde elektrot aralığı 0-5 metre olacak şekilde toplam 53 derinlik seviyesi için 1431 ölçüm noktasını kapsayacak şekilde Elektrik Özdirenç Tomografi (EÖT) çalışması yapılmıştır (Resim 50). Toplanan görünür özdirenç verileri iki boyutlu ters çözüm tekniği ile değerlendirilerek yer altının gerçek özdirenç değerlerini sunan yer elektrik kesitler oluşturulmuştur (Şekil 1).

Ters çözüm aşamasında Res2dinv⁵⁰⁹ yazılımı kullanılmıştır. Her iki profil üzerinde çok küçük kot farkları olsada her elektrot noktası için kot değerleri belirlenmiş ve daha gerçekçi yer elektrik kesitler elde edebilmek için modelleme çalışmasında kullanılmıştır.

İlk EÖT yer elektrik kesiti incelendiğinde özdirenç değerlerinin oldukça geniş bir aralıkta olduğu gözlenmektedir. Kesitte, yatay düzlem boyunca yaklaşık 19-22 metre aralığında yüzeyden yaklaşık 1 metre derinlikte başlayıp 1,8 metre derinliğe kadar devam eden oldukça yüksek özdirençli belirti göze çarpmaktadır. Düzgün geometri sunan bu belirtinin, ölçüm alanında kolaylıkla gözlenen bazalt bloklardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Ayrıca bazaltik yapı kalıntıları böyle yüksek özdirenç değerleri oluşturabilmektedir. Bu belirtinin hem yatayda hem de düşeyde devamlılığı gözlenmediğinden bunun doğal bir jeolojik oluşum olduğu düşünülmemektedir. Bu nedenle bu belirtinin gözlemlendiği yerde arkeolojik kazı önerilmektedir.

Özdirenç değerlerinin yine geniş bir aralıkta değiştiği ikinci EÖT kesiti incelendiğinde; bu olası yapının etkisi küçüğe olsa gözlenmektedir (Şekil 2).

⁵⁰⁸ Çağlayan Balkaya, Ümit Y. Kalyoncuoğlu, Mehmet Özhanlı, Gözde Merter, Olcay Çakmak, Talih İ. Güven, “Ground-penetrating radar and Electrical Resistivity Tomography Studies in the Biblical Pisidian Antioch City, SW Anatolia”, *Archaeological Prospection*, C. 25, S. 4, 2018, s. 286.

⁵⁰⁹ M.H Loke, RD. Barker, “Rapid least-squares Inversion of apparent Resistivity Pseudosections by a quasi-Newton method”, *Geophysical Prospection*, S. 44, 1996, s. 131-132.

Kef Kalesi sitadel alanının güneybatı ucunda gerçekleştirilen jeofizik çalışmada aralarında 2,5 metre olacak şekilde, batı-doğu yönlü 27,5 metrelik 2 profilde elektrot aralığı 0-5 metre olacak şekilde toplam 53 derinlik seviyesi için 1431 ölçüm noktasını kapsayacak şekilde Elektrik Özdirenç Tomografi (EÖT) çalışması yapılan alanda jeolojik oluşum olmadığı düşünülen belirtiler belirlenmiştir. Söz konusu belirtilerin, derinlik ve boyut ve direnci daha çok Kef Kalesi'nde çokça kullanılan payeler olabileceği düşünülmektedir. Ancak bu düşüncenin arkeolojik kazılarla desteklenmesi gerekmektedir (Resim 51).

Jeofizik için sitadel alanın güneybatısında payeli yapılara yakın seçilmesi tesadüf değil stratejik düşünmenin sonucudur. Jeofizik için seçilen alan Kef Kalesi'nin en önemli yapısı olacağını düşündüğümüz tapınak yapısına ait izleri bulmaya yönelik olmuştur. Urartu tapınakları genelde sitadel alanındaki önemli yapılara yakın inşa edilirler.

Çalışmamızın ilgili başlığında detaylarını verdiğimiz üzere daha önceki arkeolojik kazılarda açığa çıkarılan saray kompleksine ait en önemli yapıların aşağı ve yukarı payeli salonlar olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle jeofizik için saraya ait yukarı payeli salonunun güneybatısına denk gelen alan seçilmiştir. Burada gerçekleştirilen jeofizik çalışmasında yapı kalıntısı olabilecek yüksek dirençli bazaltik belirtiler elde edilmiştir.

Söz konusu belirtilerin tapınakla alakalı olup olmadığı anlaşılamamıştır ancak bu belirtiler sarayın güneybatısında yapı birimlerinin olacağını göstermektedir. Gerçekleştirdiğimiz her iki jeofizik profilinde de belirlenen bu belirtilerin önemli bir yapıya ait fil ayağı biçimli paye, tapınak veya saray yapısına ait bir kalıntı olması muhtemeldir. Sonuç ne olursa olsun Kef Sitadeline ait yapıların gerçekleştirilen jeofizik çalışmalarla güneybatıya doğru devam ettiği anlaşılmıştır.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Geçmişe yani günümüzden eski olan dönemlere olan bakış açımız, ne amaçla ve ne görmek istediğimize bağlı olarak değişkenlik gösterir. Bu ilgi, basit bir merak olabileceği gibi, geçmişi öğrenme, ya da günümüz ile ilgili politik görüşleri kanıtlayacak izleri geçmişte bulmak içinde olabilir.

Geçmişi inceleyen birçok bilim dalından biri olan arkeoloji, uygarlıkların gelişim sürecini geleceğe katkıda bulunmak amacıyla geçmişi zaman ölçeği ile ve somut verilere dayanarak anlamaya ve yorumlamaya çalışan bilim dalıdır⁵¹⁰. Biz de bu çalışmada bilim dalının ilkelerine bağlı kalarak yaşadığımız bölgede Demir Çağları'nda devrim niteliğinde değişim ve oluşumlara neden olan Urartu Krallığı'na ait Kef Kalesi'ni konu edindik. Buranın geçmişine baktığımızda aşağıda detaylandıracağımız üzere birden çok soru ile karşılaşmaktadır.

Urartu Krallığı'na ait yerleşimler bir bütün olarak ele alındığında eyalet merkezleri, krali kaleler ve köy niteliğindeki yerleşim modeli olarak üç ayrı kategoride incelemek mümkün olacaktır. Çalışma konumuz olan Kef Kalesi, krali kale kategorisinde değerlendirildiği için biz de daha çok Urartunun diğer krali kale kategorisindekiler ile mukayese etmeyi uygun gördük (Tablo 3).

Krali kale mekânsal yansımaları Erken Demir Çağı'nın son yüzyıllarında gittikçe daha belirgin hale gelmeye başlayan, topografyaya bağlı ve savunma düşüncesi ağır basan bir mimari şekillenme ekseninde gelişmiştir. Bu dönemde etrafındaki yüksek dağlarla bağlantılı tepelerin topografik yapısına göre planlanmış tahkimatlı yapılar ve sitadellere göre daha alçakta kalan teraslar halinde alçalan alanlarda kurulan evsel mekânlar ile yakınında bulunan nekropol alanından meydana gelen bir yerleşim anlayışı hâkim olmaya başlamıştır. Daha çok kyklopik taşlarla inşa edilmiş sur ya da teras duvarlarına sahip bu yerleşme anlayışında, sitadel alanında saray kompleksleri ve buna bağlı tapınak ve diğer birimler yer almaktadır.

Urartu Krallığı'na ait krali kale niteliğindeki yerleşimlerin geneli de bir sitadel eteğinde bir aşağı yerleşime sahiptirler. Söz konusu kalelerin sitadel alanında saray kompleksi ve eklentileri yer alır. Aşağı şehir ise çoğunlukla farklı ülkelerden getirilen

---

⁵¹⁰ Mehmet Özdoğan, "Türkiye'de Arkeoloji", *Bilgi Dizisi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2003, s. 171.

halkların yerleştirildiği ve devlet tarafından önceden planlanan bir yerleşim modeli söz konusudur. Urartu modeli aşağı yerleşmelerin en büyük olanları muhtemelen II. Rusa döneminde karşımıza çıkanlardır. Bu tarz yerleşim modellerinde yerleşimlerin kuruldukları alanın güvenliğini sağlamada, tarımsal zenginlikleri, çevredeki maden ve su kaynaklarını kontrol etmede etkin bir şekilde kullanıldığı kaynaklar tarafından aktarılmaktadır⁵¹¹. Ancak krali kale olarak literatüre giren bu yerleşim modelleri için sıralanan kriterlerin her zaman her krali kale için sağlandığı söylenemez.

Krali kaleler coğrafi konumları itibariyle ulaşılabilen ve dolayısıyla izole olmayan bölgelerde bulunmaları gerekmektedir⁵¹². Bu kaleler planlanırken bir ana yol güzergâhı üzerinde bulunmalarının ve ana yolu kontrol etmelerinin öncelikli bir amaç olmadığı ya da bu kriteri her zaman sağlamanın zor olduğu herhangi bir yolu birinci derecede kontrol etmeyen kalelerin varlığından anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle krali kalelerin bizzat yolu denetleme amacıyla kuruldukları söylenemez. Zira Urartu krali kale kategorisinde değerlendirilen Kef Kalesi, Ayanis, Tuşpa ve Toprakkale'nin birinci dereceden bir yolu kontrol etmediği anlaşılmaktadır. Bu anlamda Kef Kalesi her ne kadar günümüzde de kullanılmaya devam eden bir yola hâkim bir konumda olduğu söylensede coğrafi yapının zorluğu ve konumu itibariyle yaya olarak bu yola ulaşımın saatler (yaklaşık 6 km) süreceği görülmektedir. Öte yandan Adilcevaz Kalesi birinci derecede yola hâkim konumda ve yola çok daha yakındır.

Doğu-batı yönünde ilerleyen yolun önemi ve birinci dereceden kontrol edilmesi gerektiği düşünülürse yolu denetleyen Kef Kalesi'nden farklı veya bu kaleye bağlı bir alt birim olması gerektiği söylenebilir. Zira Urartu kalelerinin yol güzergâhı incelendiğinde krali kalelerin yola hâkim olmadığı noktalarda bu işlevi gören farklı bir birimle sağlandığı anlaşılacaktır. Bu anlamda Urartu döneminde de kullanılan ve modern yolun güzergâhında yer alan Anzaf Kalesi, Körzüt Kalesi, Orta Çağ'a tarihlenen ve muhtemelen Urartuların da kullandığı Hoşap Kalesi konumları incelendiğinde önemli yol kontrol noktalarına kuruldukları anlaşılmaktadır. Yine Kalecik Kalesi'nin de Karasu Vadisi kuzey güzergâhı yoluna hâkim bir noktada

---

⁵¹¹ Ayman, Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri, s. 47.

⁵¹² Danışmaz, Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, s. 322.

olduğu bilinmektedir⁵¹³. Bu bağlamda Orta Çağ'da da kullanılan⁵¹⁴ Adilcevaz Kalesi'nin aynı zamanda Urartulara ait bir yol kontrol birimi olmuş olması muhtemeldir.

Sitadel inşası için büyük oranda doğal topografyayı şekillendiren Urartular, bu amaçla düzleştirdikleri yüksek kayalık tepelere kompleks yapılarını inşa etmişlerdir⁵¹⁵. Sitadel alanında yer alan saray, depo odaları, tapınak yapısı ve saraya bağlı diğer birimler Urartu sitadellerinin şekillenmesini sağlamaktadır. Hemen hemen tüm Urartu sitadellerinde bulunan bu yapıların tüm kalelerde standart bir palana sahip olduğu söylenemez, ancak işlevsel benzerliğin olması ihtiyaçtan kaynaklanıyor olmalıdır. Kale hiyerarşisinin ihtiyaçlarına yönelik yapılan, saray, depo odaları, atölyeler ve diğer birimlerin topografik yapı ve ihtiyaç doğrultusunda şekillendiği açıktır (Resim 52).

Urartu sitadellerinin aşağı şehirle barabar aynı surlarla çevrili aşağı kentleri (Karmir-Blur, Kef Kalesi) arkeolojik kazılardan bilinmektedir. Sitadellerin eteklerinde kurulan Urartu aşağı şehirlerinin pek azında arkeolojik kazı yapılmıştır. Gerek arkeolojik kazılar gerekse yüzey araştırmalarında çekirdek bölgede, diğer bir deyişle Van Gölü Havzası'nda yoğun yoğun Urartu aşağı yerleşmeleri olduğu bilinmektedir. Bir sitadel eteğinde kurulan aşağı yerleşmelerde (Van Kalesi, Yukarı Anzaf, Ayanis ve Kef Kalesi) sulama ve içme suyu, drenaj ve depolama sistemleri ve yapılarının benzer olması muhtemeldir. Birçok yönüyle anlaşılamayan Kef Kalesi'nde arkeolojik kazıların yetersiz olması bu konuda da doyurucu bilgiye ulaşmamızı engellemektedir.

Kef Kalesi, Van Gölü Havzası'ndaki diğer Urartu kaleleri ile mukayese edildiğinde arkeolojik kazılarla açığa çıkarılan kısım ile havzadaki diğer kalelerle büyük oranda benzerliklerin yanında farklılıkların da olduğu anlaşılmaktadır.

Kalenin konumu⁵¹⁶ diğer Urartu kaleleri ile olan en temel benzerliktir. Ayanis ve Kef Kalesi'ndeki payeler ve salonların düzenlenişi benzerlik göstermektedir. Yine Ayanis kalesindeki kanatlı hayvanlar ile Kef Kalesindeki blok üzerinde betimlenen

---

⁵¹³ Bircan Gökçe, Bülent Genç, Esra Kaçmaz Levent, "Arkeolojik ve Epigrafik Bulgular Işığında Van Gölü Havzası Urartu Dönemi Yol Güzergâhları 2017 Yılı Yüzey Araştırması: Tuşpa ve Muradiye İlçeleri Çalışmaları", *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2019, s. 328.

⁵¹⁴ Bilgiç, Ögün, *Anatolia*, s. 67.

⁵¹⁵ Ömür Harmanşah, "Monuments and Memory: Architectural and Visual Culture in Ancient Anatolian History", *Oxford Handbooks Online*, 2011. s. 641.

⁵¹⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.145.

aslanların arka kalça stilizasyonları benzerdir. Bununla beraber Toprakkale'nin kırmızı damarlı mermer podyumu ile Adilcevaz Kabartmas üzerindeki boğa kabartmalar da birbirine çok benzer.⁵¹⁷ Tüm bunlar II. Rusanın, kalelerinde çalışan ustaların aynı kişi veya gruplar olduğunu düşündürmektedir.

Urartu krali kalelerinde sitadelin en yüksek noktasına inşa edilen önemli yapılar genelde kült yapıları ve sarayın önemli birimlerinden oluşmaktadır. Bu anlamda Kef Kalesi, önemli yapıların sitadelin mümkün olan en yüksek noktasına inşa edilmiş olması diğer Urartu sitadelleri ile benzerlik gösterir.

Bu alanda özenle yapılmış yapılar olasılıkla baş tanrı Haldi kültüyle ilişkili olmalıdır. Sevin, Haldi kültü ile ilişkili yatırımların oldukça pahalı, lüks ve özenli olduğunu aktarmaktadır⁵¹⁸. Kef Kalesi, her ne kadar şu ana kadar küçük buluntu bakımından zayıf olsa da kalenin baş tanrı adına kurulmuş olması ve mimari özen Sevin'in kriterlerine uymaktadır.

Sitadel alanının aşağı yerleşmeye hâkim bir konumda olması bu özelliğe sahip (Tuşpa, Ayanis, Yukarı Anzaf) ve diğer Urartu kalelerine büyük oranda benzemektedir. Kef Kalesi sitadel alanı ile aşağı yerleşmesi her ne kadar aynı surların içinde yer alsa da sitadel alanı ve aşağı yerleşmeyi ayıran doğal yükseklik, yönetici sınıfı ile aşağı yerleşmede oturan halkı ayırmaktadır. Dolayısıyla Urartuların sitadelde oturan devlet yöneticileri ile aşağı yerleşmede oturan halkın ayrı oturma kriteri sağlanmaktadır.

II. Rusa döneminde sitadellerin aşağıaşağı şehirle aynı surlarla çevrelenmiş olması ayrıcalık olmalıdır. Havzada Kef Kalesi dışında örneği bulunmayan bu uygulamanın benzeri Karmir-Blur'da söz konusudur.⁵¹⁹ Aşağı yerleşme ve sitadelin aynı sur duvarlarıyla çevrilmiş olması söz konusu bu iki yerleşimin statüsel ve işlevsel özelliği ile ilişkili olmalıdır. Zira her iki kale de Urartu tanrı adına kurulmuşlardır.

Kef Kalesi, gerek bir tanrı adına kurulmuş olması, gerekse mimari planı itibariyle Karmir-Blur Kalesi'ne oldukça benzemektedir. Kef Kalesi batı sur duvarları, aşılması neredeyse mümkün olmayan kayalıkların başladığı yerde biter ve bu işlevi

---

⁵¹⁷ Veli Sevin, "Keçikıran: Van Bölgesi'nde Yarım Kalmış Bir Urartu Projesi" *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması*, Homer Kitap Evi, İstanbul 2006, s. 669.

⁵¹⁸ Sevin, *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması*, s. 669.

⁵¹⁹ Ayman, *Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*, s. 179.

buradaki kayalıklar üstlenir. Benzer bir durum Karmir-Blur sur duvarları için de geçerlidir. Daha ziyade dinsel işlevli olması muhtemel olan iki kalenin aynı zamanda kuruldukları bölgelerde kurumsal anlamda da kontrolü sağlamak amacı güttüğü söylenebilir. Zira Kef Kalesi'nin inşa yazıtında kent inşa edildikten sonra çevredeki kentlerin yönetimini aldığı aktarılmaktadır⁵²⁰.

II. Rusa tarafından kurulan her iki kentin de birer tanrı adına kurulmuş olması, bir kent kuruluşu için daha uygun alanlar varken hemen sitadelin yanında kurulmaları ve savunma duvarı ile çevrilmiş olmaları ilginçtir. Her iki kalenin dinsel işlevli olabileceği düşünüldüğünde aşağı yerleşimin burada yaşayan din görevlileri ve aileleri için özel olarak inşa edildiği düşünülebilir. Zira Karmir-Blur'daki kimi konutlar buranın çok da sıradan halkın oturacağı bir şehir karakteri taşımadığına işaret eder. Burada 500 m² büyüklüğünde evlerin varlığı bilinmektedir.⁵²¹ Kef Kalesi aşağı yerleşme alanında hava görüntülerinde ve çok azı yüzeyde de görülen yapıların farklı büyüklükte oldukları anlaşılmaktadır.

Kef Kalesi sitadel alanında yer alan saray, saray eklentilerini bağlayan dirsekli koridorlar, depo odaları, atölyeler ve surlar yine diğer Urartu krali kaleleri ile olan benzerliklerdir. Kalede gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarında tespit edilemeyen tapınak, kale kapısı ve özellikle de drenaj sistemi düşündürücüdür.

Gerek çalışma alanımızın içinde olduğu bölgenin ismi ve coğrafi yapısı, gerekse araştırma konumuzu oluşturan Urartu Kültürü'nün bazı özellikleri hakkındaki ilk bilgiler dönemin en büyük emperyalist gücü sayılabilecek Asur İmparatorluğu'nun yazılı kaynaklarından öğrenilmiştir. Bölgede etkin olan iki politik güç birbirleriyle düşman da olsalar ve dolayısıyla yazılı kaynaklar objektif olmasa da tarihsel süreci genel hatlarıyla anlamamızda önemlidir.

İlk kez Asur kaynaklarından öğrendiğimiz ve bilim insanlarınca Süphan Dağı ve civarı olarak tanımlanan Ziuquni bölgesinin yukarıda nedenlerini (Bknz. 1.1) verdiğimiz üzere merkez Süphan Dağı olmak üzere en azından Kef Kalesi'ne kadarki bölgenin adı olduğu anlaşılmaktadır. Asur Kralı I. Şalmanasar⁵²² (MÖ 1274-1244/5)⁵²³

⁵²⁰ Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, s. 282.

⁵²¹ Ayman, Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri, s. 205.

⁵²² Kuhrt, s. 226.

⁵²³ Salvini, Doğu'da Değişim, s. 77.

sefer kaydında işgal edilen yerlerden biri de Zingun'dur ancak yazıtta geçen Zingun'un bir bölgenin mi ya da bir kentin mi ismi olduğu açık değildir. Öte yandan Urartu yazıtlarındaki Ziuquni ile Asur kayıtlarındaki Zingun kelimesinin aynı yer için kullanıldığı varsayılırsa buranın bir bölge olduğu kanaatine varılabilmektedir. Söz konusu Urartu Kef Kalesi yazıtında "... *Bu işler... Argiști oğlu Rusa Ziuquni ülkesinin Haldi Şehri'ni yaptırdı*⁵²⁴" yazılmaktadır.

Her ne kadar Urartu'da Ziuquni'nin bölge ismi olduğu düşünülse de Asur seferlerinde alınan Zingun'un bu isimde başka bir kent de olabileceği unutulmamalıdır. Bu bağlamda Kef Kalesi ile ilgili sorun teşkil ilk husus kalenin kurulduğu bölgenin ismidir. Asur kaynaklarında gördüğümüz Zingun/Zigunu ve Urartu'daki Ziuquni'nin benzer olması muhtemeledir.

Ziuquni teriminin sorun olduğu ikinci durum ise bu terimin Meher Kapı'da yer almasıdır. Burada bölge isminin bir Urartu tanrısından mı alındığı veya Meher Kapı yazıtındaki Ziukuni tanrısının söz konusu bölgeden mi ismini aldığı net değildir. Kale ve söz konusu kapı inşa tarihlerine bakıldığında Meher Kapı yazıtından önce bölge isminin Asur kaynaklarında geçtiği bilinmektedir. Bu anlamda Meher Kapı'da yer alan Ziukuni bölge isminin bir Urartu tanrısına verilmiş olması olağandır.

Asur Kralı Şalmanasar'ın işgaline sahne olan yer bir kent ise coğrafi konum olarak Kef Kalesi'nin kurulduğu tepede olması beklenemez. Çünkü Urartu yazıtlarında yeni kurulan bu kale/kentin bir öncesinin olmadığı ifade edilmektedir. Ancak kalenin yerleşim alanında gerçekleştirdiğimiz yüzey taramasında buranın düşük yoğunluklu da olsa Urartu öncesinde de kullanılmış olabileceğine işaret eden işlenmiş obsidyen parçaları tespit edilmiştir. Burada Urartu öncesi dönemlerde ham madde kaynağına yakın olması nedeniyle bir obsidyen işleme atölyesi bulunmuş olması olasıdır. Fakat bunu destekleyen birkaç obsidyen parçasının dışında doyurucu arkeolojik veri henüz söz konusu değildir.

Baş tanrı Haldi'ye adanan Ziuquni bölgesinin Haldi kenti (Haldiei URUKUR Ziuquni) anlamındaki Kef Kalesi'nin Haldi adına kurulması, kalenin kurulduğu bölgenin bir tanrı ismi olarak Urartu panteonunda yer alması ve arkeolojik kazılarla açığa çıkan bloklardaki dini motifler ile diğer arkeolojik buluntular buranın daha çok

---

⁵²⁴ Payne, s. 69.

kutsal bir kült merkezi olabileceğini düşündürmektedir. Rusa belki de II. Sargon'un M.Ö. 714'te yağmaladığı Musasir Haldi Tapınağına'na karşılık yeni kült merkezleri yaratarak devletiyle özdeşleşen tanrısına ilahi güdümlü meşruiyetini daha güvenli ve etkin bir düzeyde koruyabilme ihtiyacı hissetmiş, ilahi sistemin çöküşünü önlemenin tek yolu olarak söz konusu kült merkezlerini inşa etmiştir. Dolayısıyla Rusa'nın ilahi gücün kontrolünü ve desteğini merkeze daha yakın ve güvende tutmayı amaçladığı söylenebilir.

Kef Kalesi'nin de böyle bir anlayışın sonucu olarak inşa edilmiş olması muhtemeldir. Bu açıdan Kef Kalesi'nin bir kaleden ziyade daha çok bir kült merkezi veya baş Tanrı Haldi'ye adanmış kutsal bir baş şehir olabileceği fikri ağırlık kazanmaktadır.

Kalenin kuzey etekleri bir aşağı şehrin inşası için uygunken bunun sitadelin güneyinde ve kuzeye göre dar bir alanda inşa edilmiş olması savunma amaçlı olabileceği gibi sitadelin işlevi ile de ilgili olabilir. Bu bağlamda Kef Kalesi düşündüğümüz gibi bir kült merkezi ise aşağı yerleşmesinde yaşayanların da burada çalışan din görevlileri ve aileleri olması, yerleşimin sitadelden çok da izole edilmeden bu insanların yaşamaları için inşa edilmiş olması olasıdır.

Ancak kalenin inşa yazıtından farklı ülkelerden yeni halkların buraya getirildiği de anlaşılmaktadır. Diğer Urartu kaleleri ile kıyaslandığında kalenin kuzeyinde surların dışındaki alanda bu halklar için inşa edilmiş bir yerleşim alanının olması mümkündür. Kimi kaynaklar sözünü ettiğimiz alanda bütüncül bir mimari plan veren bazı yapı kalıntılarının olduğunu aktarmaktadır⁵²⁵. Ancak kale ve yakın çevresinde gerçekleştirdiğimiz (belkide mavsimsel şartların uygun olmayışından dolayı) gözlemlerde buna dair herhangi bir yapı kalıntısı izine rastlanmamıştır.

Kef sarayı ile ilgili yapılan kimi tanımlama ve rekonstrüksiyon çalışmaları elde edilen arkeolojik buluntu yeri ile uyuşmamaktadır. Örneğin üst katlardan düştüğü düşünülen kabartmalı blokların neredeyse tümü depo odalarında ve yaklaşık 3.5 metre aralıklarla bulunmuştur. Söz konusu blokların tüm kırık parçaları yine bu odalarda bulunmuştur.

---

⁵²⁵ Ayman, Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri, s.172.

Baki Ögün tarafından önerildiği şekliyle blokların muhtemel konumları arkeolojik buluntu durumuyla ters düşmektedir (Resim 53). Çünkü kalenin bir yangınla veya deprem gibi doğal bir afetle yıkıldığı düşünüldüğünde blokların çöken tavanla beraber takriben kendi hizalarında bir alt kata düşmüş olmaları daha yüksek bir ihtimalken Ögün'ün tahmin ettiği biçimde daha kuzeydeki salonun üst katlarından düşüp nerdeyse eşit uzaklıkta durmuş olmaları oldukça düşük bir ihtimaldir. Öte yandan Ögün'ün önerdiği üst kat salonuna benzer bir salonun depo odalarının üst katlarında bulunuyor olması muhtemeldir (Resim 54, 55). Yine Ögün tarafından önerilen üst kat salonunun balkonlu oluşunu destekleyen herhangi bir arkeolojik veri söz konusu olmadığı gibi buna benzer yapıların varlığı da bölgede şu ana kadar bilinmemektedir.

Arkeolojik yüzey taraması ve jeofizik tarama çalışması Kef Kalesi'nin öncesi ve sonrası, işlevi ve yerinin seçimi gibi konularda tahminlerimizi ve çıkarımlarımızı destekleyecek bazı veriler sunabilmiştir ancak kısa süreli çalışmamızın kapsamının dar olması sebebiyle kale hakkındaki sorulara tam anlamıyla yanıt niteliğinde neticelere ulaşamamıştır. Aksine gerçekleştirdiğimiz arkeolojik çalışmalar, özellikle Urartu öncesi ve sonrası düşünüldüğünde Kef Kalesi ile ilgili yeni soruların ortaya çıkmasına sebep olmuş, burada daha kapsamlı yüzey taramaları ve modern yöntemlerle ve güncel teorik altyapıyla sistematik arkeolojik kazıların gerçekleştirilmesinin önemi bir kez daha anlaşılmıştır.

Kazıların eksikliği ve küçük buluntunun olmayışıyla sadece konum ve kısmen mimari boyutta diğer Urartu kaleleri ile kıyaslayabildiğimiz Kef Kalesi Burney tarafından Çavuştepe Kalesi'ne benzetilmektedir (Bknz. Resim 7, 8). M. Tarhan, Kef Kalesi bloklarında görülen mimari yapıları Çavuştepe kült yapısıyla ilintilendirmektedir⁵²⁶. Burada "T" formuna sahip pencereler ve süslemelerle bir mimari benzerlikten bahsedilebilmektedir. Tarhan burada yer alan "T" formundaki pencerelerin sadece dekorasyon/mimarî süsleme amaçlı kullanılmadıklarını, bu pencerelerin dinsel bir anlam da taşıdıklarını önermektedir. Tarhana göre; *Bunlar "bilinmez dünyaya açılan pencerelerdir, tanrıların, tanrıçaların ve de ruhların geçitleridir..."*⁵²⁷

⁵²⁶ Tarhan, Anadolu Araştırmaları, 2011, s. 124.

⁵²⁷ Tarhan, Anadolu Araştırmaları, 2011, s. 121.

Tarhan Kef Kalesi kabartmalı bloklarda tasvir edilen yapı ile Çavuştepe kült yapısı olarak tanımlanan yapının birbirlerine benzediğini ve buranın bir dini yapı olması gerektiğini önermektedir⁵²⁸. Kef Kalesi kabartmalı bloklarında yer alan yapı tasvirinin bir benzeri de Toprakkale’de bulunan tunç bir levha üzerinde bulunmuştur. Tasvir edilen yapının⁵²⁹ tıpkı Kef Kalesi betimlemesinde olduğu gibi kör pencerelerden en az iki kata sahip olduğu ve çatının çift sıra üçgenler tarafından süslendiği anlaşılmaktadır. İkinci kat pencerelerinin yukarısında ve çift üçgenler sırasının meydana getirdiği korkuluğun altında, aralıklı olarak ikili yarım yuvarlak şeklinde ve korniş tarzında bir saçak süsü betimlenmektedir. Bu süsler kuleler arasında Toprakkale modelinin saçağında görüldüğü şekilde yapının alın süsünü oluşturmaktadır. Ancak Toprakkale tasvirindekiler düz çizgiler halinde olup burada yarım yuvarlaklar bulunmamaktadır. Ancak her durumda sadece mimari benzerlikler üzerinden Tarhan’ın önerdiği üzere tüm bunların kült yapıları olduğunu iddia etmenin doğru olmayacağını söylemek gerekir.

Kef Kalesi ile Toprakkale kule modelleri kıyaslandığında Kef Kalesi modelinin daha gösterişli yapıldığı görülmektedir. Toprakkale kule modelinin iki kenarında yarım siper şekilleri söz konusuysen Kef modelindeki kulelerde bu iki yarım siperin arasında yer alacak şekilde ortaya bir bütün siperin daha ilâve edilmiş olduğu görülmektedir.

Kef Kalesi, Çavuştepe ve Toprakkale yapı ve yapı tasvirlerinin benzerliği Urartu mimarisinde hakim olan mimari anlayışın ve standardize edilmiş mimari üslubun bir yansımasıdır. Temelde bu benzerlikler daha başka Urartu kalelerinde de görülebilmektedir ve bu standardizasyon Urartu Krallığı’nın güçlü organizasyon kabiliyetinin bir tür yansımasıdır.

Kef Kalesi ve Çavuştepe sitadelinde yapısal ve plansal benzerliklerin mevcudiyeti göz önüne alındığında iki kale arasında işlevsel benzerliklerin de söz konusu olabileceği ve Kef sitadelinde biri tanrı, Haldi biri de tıpkı Çavuştepe’de (İrmuşini tapınağı) olduğu gibi yerel bir tanrıya adanan iki tapınağın var olmuş olabileceği düşünülebilir.

---

⁵²⁸ Tarhan, Anadolu Araştırmaları, 2011, s. 124.

⁵²⁹ G. Akgün, Yazılı ve Arkeolojik Belgeler Işığında Urartu Krallığı’nın Yıkılış Süreci, s. 38.

Sitadelin kuzeybatısında bulunan ve Burney'in kuzeybatı kalesi olarak nitelediği kısım bu tip bir dinsel alan olabileceği gibi yerel bir tanrıya ait tapınak alanı olması da muhtemeldir. Ayrıca silik Urartu izlerine sahip (Teişeba (Adilcevaz) kabartması ve birkaç Urartu çanak çömleği) ve daha ziyade Orta Çağ'a tarihlenen Adilcevaz Kalesi de yerel bir Urartu kontrol birimi veya yerel bir Urartu tanrısına ait tapınağın olması mümkündür. bulunması da mümkündür.

Adilcevaz kabartmasının Kef Kalesi'nden alınarak Adilcevaz Kalesi'ne taşındığı yönünde iddialar vardır. Ancak söz konusu kabartma Kef Kalesi'nden getirilmişse muhteşem bir işçilik gösteren diğer 9 kabartmadan hiçbirinin buraya getirilmemiş olması ilginçtir. Bunun dışında Kef Kalesi'nde Adilcevaz kabartmasına benzer başka kabartmaların olmaması ve bu kabartmaya ait bütün parçaların Adilcevaz Kalesi'nde bulunmuş olması söz konusu kabartmanın daha çok buraya ait olduğunu düşündürmektedir.

Dolayısıyla Adilcevaz Kalesi'nin, Kef Kalesi'nin bir alt birimi olarak kullanılmış olma ihtimali yüksektir. Bu düşüncemizi destekleyecek yeterli arkeolojik buluntu henüz söz konusu olmamakla beraber silik Urartu izlerinin varlığı düşük de olsa böyle bir durumun söz konusu olabileceğini gösterir. Zira burada Burney'in ziyareti ve Kef Kalesi kazı ekibinin dar alanda ve kısa süreli incelemeleri dışında arkeolojik çalışmalar yapılmamıştır.

Kef Kalesi inşa yazıtında kaleye yeni alanların bağlandığı aktarılmaktadır ve bu yeni yerlerden birinin Adilcevaz Kalesi olması muhtemeldir. Bilgiç ve Öğün Kef Kalesi'ndeki aslan üzerindeki Haldi ve Adilcevaz kabartmasındaki boğa üzerindeki Teişeba betimlemesi bağlamında Kef Kalesi ile Adilcevaz Kalesi'nin ayrı Urartu tanrılarının kült yerleri olabileceğini aktarmaktadırlar⁵³⁰. Arkeolojik verinin yetersizliği sebebiyle mevcut şartlarda Adilcevaz Kalesi ve Kef Kalesi ile ilgili soruların cevaplarına ancak arkeolojik kazılarla ulaşma imkânı var gibi görünmektedir.

---

⁵³⁰ Bilgiç, Öğün, Anatolia (Anadolu), 1964, s. 92.

Öğün, Adilcevaz'da Kef Kalesi'ne ait olduğu kabul edilen kabartmalarda hem aslan üzerinde Haldi⁵³¹ hem de boğa üzerinde Teişeba'nın⁵³² olması nedeniyle buranın her iki tanrıya adanan bir kült merkezi⁵³³ olabileceğini önermektedir ve Tarhan'ın görüşünü desteklemektedir. Ancak buranın işlevsel olarak Çavuştepe ile benzerliği henüz netlik kazanmamakla beraber herhangi bir tapınak yapısı da tespit edilmemiştir. Çilingiroğlu Kef Kalesi'nde yaptığı çalışmalarda tapınak konumunun jeofizik manyometre tekniği ile belirlenebileceğini önermiş olup gelecekte bu yöntemin alana tatbik edilmesi bizim de kanaatimizce anlamlı veriler elde edilmesini sağlayabilecektir⁵³⁴.

Gerek Kef Kalesi sitadel alanında gerekse aşağı yerleşim alanında yaptığımız sistematik yüzey taraması ve jeofizik çalışmalar tapınağın, sitadel alanının kuzey batı ucunda ve payeli salonların yanında olabileceğini düşündürmektedir. Çünkü Urartu tapınakları daha çok sitadel alanındaki önemli idari yapıların yakınında inşa edilmiştir. Kef Sitadel alanında şimdiye kadar açığa çıkarılan en önemli yapı saray kompleksinin batı kısmıdır. Bu yapı sitadelin en merkezi ve idar anlamda önemli kısmıysa söz konusu tapınak yapısı da buna yakın bir yerde olabilir.

Yazıtlar, geçmişteki arkeolojik kazı ve araştırmaların sonuçları ve alanda yaptığımız bu son arazi çalışmaları Kef Kalesi'nin neden var olduğu, neden lokasyonda kurulduğunu anlamamızı tam anlamıyla sağlayamamaktadır. Kef Kalesi inşa yazıtında kaleye yeni yerlerin bağlandığı anlaşılmaktadır ancak bu bağlamanın inançsal mı yoksa yönetsel mi olduğu net değildir. Genel yapısı ve bu güne dek elde edilen veriler kalenin varsa idari fonksiyonu dışında her durumda bir tür inanç bağlantılı fonksiyonunun da olduğuna işaret etmektedir.

Kef Kalesi'nde ilk arkeolojik kazılar 1964-1972 yıllarında gerçekleşmiş ve bu süreçten sonra kale adeta kaderine terk edilmiştir. Kazıların tamamlanmasından 46 yıl sonra ilk kapsamlı arkeolojik inceleme bu tez çalışması ile gerçekleştirilmiştir. Daha önce arkeolojik kazı yapılan bu alanda sistemli bir yüzey taramasının gerçekleştirilmediği ya da yapıldıysa bunun raporlara yansıtılmadığı anlaşılmaktadır.

---

⁵³¹ Baki Öğün, "Excavations at Adilcevaz 1964" *Anatolian Studies*, Ankara 1965, s. 28.

⁵³² Timothy Kendall, "Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and a Mirror" *Boston Museum Bulletin*, C. 75, Museum of Fine Arts, Boston 1977, s. 44.

⁵³³ Öğün, Bilgiç, *Anatolia*, 1964, s. 91.

⁵³⁴ Çilingiroğlu, *TUBA-AR*, 2016, s. 75.

Bu tez araştırması kapsamında arazide yaptığımız sistematik çalışmalar, kalenin Urartulardan önce ve sonra da kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Sistematik yüzey taraması esnasında obsidyen alet parçaları ve Urartu seramik repertuarından farklı örnekler tespit edilmiştir (Bknz: 3.1.) Öte yandan, elde edilen bazı çanak-çömlek örnekleri kalenin Orta Çağ'da da kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Zaten daha önce kalede gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda açığa çıkarılan iki odaya ait duvarların Urartu duvar karakterli olmadığı kazı hafirlerince aktarılmaktadır. Bunların daha çok yerel Ortaçağ mimarisi yapı karakterini yansıttığını söylenebilir⁵³⁵.

E. Bilgiç-B. Ögün başkanlığında gerçekleştirilen 1972 yılındaki son kazı sezonunda, sitadelin batısında 15 metre x 10 metre ebatlarında açılan açmada yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkan Ortaçağ yapı kalıntılarının daha fazlasının kalede mevcut olması muhtemeldir. Ancak arkeolojik kazı gerçekleştirilen saray kompleksinde sadece Urartu karakterli mimari tarzını yansıtan yapı ve yapı kalıntılarının bulunmuş olması kale Urartu sonrasında iskân edilmeye devam edilmiş olsa da bu iskânın sitadel alanının merkezinde olmadığını düşündürmektedir. Bu bağlamda düşük yoğunluklu bir yerleşimden söz edilebilir.

Yüzey taramamız esnasında Kef Kalesi sitadel alanı ile aşağı yerleşmede yoğun biçimde kaçak kazı faaliyetlerinin gerçekleştirildiği tespit edilmiştir (Bknz. Resim 39-45). Tahribatların yoğunlukta olduğu sitadel alanında kaçak kazılarla açılan çukurlara ait toprak yüzeyinde küçük kap formlarına ait olduğunu düşündüğümüz ve kısmen form verebilen seramik parçaları tespit edilmiştir. Urartu kırmızı perdahlı seramik repertuarına ait olması yüksek ihtimal olan bu parçaların alandaki yürüyüşlerde dahi bulunabilmesine rağmen kazısı yapılan saray birimlerinde bu tip çanak-çömlek örnekleriyle sadece bir odada karşılaşılmış olması düşündürücüdür. Bu durum geçmişte gerçekleştirilen kazılarda elde edilen ve zaten yayınlarda karşımıza çıkmayan amorf çanak-çömlek parçaları ile organik buluntuların çalışılmak bir yana hiç toplanmadan kazı toprağıyla birlikte alanda bırakıldığına işaret etmektedir. Obsidyen parçaları ve farklı dönemlere ait seramik parçalarının arkeolojik kazı çalışması raporlarına yansımamış olması modern bilimsel ilkelerle sistematik bir kazı yapılmamış olmasının dışında çalışmaların daha çok yapının mimari planını ortaya

---

⁵³⁵ Bilgiç, Ögün, Türk Arkeoloji Dergisi, 1974, s. 32.

çıkarma odaklı olmasıyla da ilgilidir. Arazi çalışmasında karşımıza çıkan bazı obsidyen alet ve çanak-çömlek parçalarının aslında kazılarla açığa çıkarılmış olmaları yüksek ihtimaldir.

KAYNAKLAR

AKGÜN, G., Rıza, *Yazılı ve Arkeolojik Belgeler Işığında Urartu Krallığı'nın Yıkılış Süreci*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, (Yüksek Lisans Tezi).

AKTÜRE, Sevgi, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

ANCIN, M. Cüneyt, *Urartu Dini Mimarisi; Kare Cellalı Tapınak Kompleksleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, (Yüksek Lisans Tezi).

ARINÇ, Kenan, "Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis", Atatürk Üniversitesi, *Doğu Coğrafya Dergisi*, S. 1, Erzurum 1995, s. 67-95.

AVCI, Can, *Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, (Doktora Tezi).

AYMAN, İsmail, "II. Rusa'nın Urartu Devleti'ni Toparlama Çabası, Haldiei Uru^{Kur} Ziuquni-Kef Kenti" *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 30, İstanbul 2012, s. 134-138.

AYMAN, İsmail, *Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, (Doktora Tezi).

AYVAZYAN, Sargis, *Urartian-Armenian*, Yerevan State University Pres, Yerevan 2011.

BAHAR, Hasan, TURGUT, Murat, OKTAY, Bora, "Hititlerde Yerleşim Yeri Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2018, s. 403-4249.

BALKAYA, Çağlayan, KALYONCUOĞLU, Ümit Y., ÖZHANLI, Mehmet, MERTER, Gözde, ÇAKMAK, Olcay, GÜVEN, Talih İ., "Ground-penetrating radar and Electrical Resistivity Tomography Studies in the Biblical Pisidian Antioch City, SW Anatolia", *Archaeological Prospection*, C. 25, S. 4, 2018, s. 286-300.

BAŞ, Ayla, "Urartu Krallığı'nın Doğu Politikası: Nedenler ve Sonuçlar", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 39, Van 2018, s. 9-34.

BAŞ, Gülsen, “Gelenek ve Gelecek Arasında Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis”, *History Studies*, C. 2, S. 2, Ankara 2010, s. 377-399.

BAŞTÜRK, Mahmut, “The Eastern Sector at the of Ayanis: Architecture and Texture in The Pillared Hall”, *Anatolian Iron Ages 7*, (Ed. Altan Çilingiroğlu, Antonio Sagona), Paris 2010, s. 1-22.

BATMAZ, Atilla, UHRİ, Ahmet, “Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi’nden Tunç Bir Balık Figürünü Üzerindeki Düşünceler”, *Arkeoloji Dergisi*, S. 11, İzmir, 2008, s. 65-81.

BATMAZ, Atilla, *Urartu Krallığı’nın II. Rusa Dönemi’ndeki Tarihi ve Kültürü*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003, (Yüksek Lisans Tezi).

BAYKARA, İsmail, DİNÇER, Berkay, ŞAHİN, Serkan, “Gürgür Baba Tepesi: Alt ve Orta Paleolitik Dönem Buluntu Yerleri, Erciş-Van” *Anadolu Araştırmaları 21*, İstanbul 2018, s. 79.

BELLİ, Oktay, “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bakış”, *Belleten*, C. LX, S. 229, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 631-678.

BELLİ, Oktay, “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”, *Anadolu Araştırmalar 6*, İstanbul 1979, s. 45-95.

BELLİ, Oktay, KONYAR, Erkan, “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

BİBER, Hanifi, “Demir Çağlarında, Süphan Dağı Eteklerinde Yaşam ve Ölümün Mekânsal İlişkileri” C. 13, S. 2, *Journal of Human Sciences*, Sakarya 2016, s. 3501-3520.

BİBER, Hanifi, ÇİFTÇİ, Yunus “Malazgirt ve Bulanık Ovalarında Erken Transkafkasya Dönemi Yerleşmeleri ve Çanak Çömlekleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Van 2017, s. 4-14.

BİLGİÇ, Emin, ÖĞÜN, Baki, “1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında” *Türk Arkeoloji Dergisi*, C. 2, S. XIII, Ankara 1964, s. 102-105.

BİLGİÇ, Emin, ÖĞÜN, Baki, “Adilcevaz’da İkinci Mevsim Kazıları (1965), *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. XIV, Ankara 1967, s. 119-123.

BİLGİÇ, Emin, ÖĞÜN, Baki, “1964 Kef Kalesi Kazıları”, *Anatolia (Anadolu) Dergisi*, S. 8, Ankara 1964, s. 64-93.

Bitlis Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, “Bitlis İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu, Bitlis 2017, s. 10.

BONZANO, Simone, *A Way through the Hills. Te Formation of Urartu-Biainili in the Lake Van Region*, Freien Universität 2019 Berlin, (Doktora Tezi).

BRISTOW, George, *Vaat: Eski Antlaşma'da Tanrı'nın Değişmez Amacı*, Yeni Yaşam Yayınları İstanbul 2000, s. 18.

BURNEY, Charles, “A First Season Excavations at the Urartian Citedal of Kayalıdere”, *Anatolian Studies*, C. 16, Ankara 1966, s. 55-111.

BURNEY, Charles, “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region.”, *Anatolian Studies*, S. 7, Ankara 1957, s. 37-53.

BURNEY, Charles, LAWSON, G. R. J, “Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik”, *Anatolian Studies*, C. 8, Ankara 1958, s. 211-218.

CANER, Eyüp, *Ayanis Kalesi Mimarisinde Teknik ve Statik Özellikler*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2018, (Yüksek Lisans Tezi).

ÇELİK, M. Ali, KOPAR, İbrahim, BAYRAM, Hüseyin “Doğu Anadolu Bölgesi'nin Mevsimlik Kuraklık Analizi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, C. 3, Erzurum 2018, s. 1741-1761.

ÇEVİK, Özlem “Şehirleşmemiş Çevrede Bir Ara Dönem: Doğu Anadolu'da Demir Çağı Şehirleri”, *Şehirler ve İç Kaleler: Demir Çağından Selçuklulara*, (Haz: Scott Redford, Nina Ergin), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

ÇEVİK, Özlem, *Anadolu'da Kentleşme Süreci*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004, (Doktora Tezi).

ÇİLİNGİROĞLU, Altan “Urartu Dini”, *Urartu: Doğuda Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan “Van Gölü Havzası'nda MÖ II. Binyıla Ait Boyalı Çanak Çömlek Geleneği”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C. 4, S. 4, 1998, s. 5-18.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Ayanis Kalesi Depo Odaları İle İlgili Bazı Öneriler” *Tarhan et al*, İzmir 2008, s. 187-196.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Ayanis Urartu Kalesi ve Dış Şehri: Bir Karşılıklı Bağımlılık Örneği”, *Türkiye’de Şehirler ve İç Kaleler Demir Çağından Selçuklulara*, (Derleyenler: Scoot Redford, Nina Ergin), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Ayanis Urartu Tapınağının Mülkleri” *Anadolu Arkeolojisine Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yaylalı’ya Sunulan Yazılar*, Hitit Color Yayınları, İstanbul 2006.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Ayanis Urartu Tapınağının Mülkleri”, *Anadolu Arkeolojisine Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yaylalı’ya Sunulan Yazılar* (Ed: Turan Takaoğlu), İstanbul 2006.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Ayanis”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, (Ed. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, Gürcan Polat), Ege Üniversitesi, İzmir 2012.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Urartu Dini”, *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 4, İstanbul 2005, s. 113-116.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”, *Light on the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel*, (Ed: Güven Arsebük, Machteld J. Mellink, Wulf Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul 1998, s. 229-233.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Urartulu Argišti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü (Urartian King Rusa son of Argishti: A story of success)”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, S. 10, Ankara 2007, s. 73-89.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Van Bölgesi Yüzey Araştırması, V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II”, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1987, s. 119-121.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Van Gölü Havzasında M.Ö II. Bin Yıla Ait Boyalı Çanak-Çömlek Geleneği”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C. 4, S. 4, İzmir 1988, s. 5-18.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, İŞIKLI, Mehmet, *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisininin 40 Yılı*, (Haz. Hasan Kasapoğlu, Mehmet Ali Yılmaz), Bilgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2014.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İzmir 1997.

ÇİZMELİ, Ö. Zeynep, “Adilcevaz Kef Kalesi (1964-1974)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 2012 s. 287-290.

DAN, Roberto, “An Hypothesis of Reconstruction of the Susi Temple at Karmir-Blur” *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, C. 5, S. 2, Yerevan 2010, s. 44-53.

DANIŞMAZ, Harun, *Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, (Doktora Tezi).

DAVIS, C. James, *Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz İnsanın Hikâyesi*, (Çev. Barış Bıçakçı), Türküye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

DEMİRTAŞLI, Erdoğan, PİSONİ, Carlo, “Ahlat–Adilcevaz Bölgesinin Jeolojisi (Van Gölü Kuzeyi)”, *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, C. 64, S. 64, Ankara 1965, s. 22-36.

DENKNALBATANT Ç., Ayşe, KONYAR, Banu, ÇOBANOĞLU, Ahmet “Eski Van Şehri Kazı Alanında Bulunan Keramikler ve Çiniler”, *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Sakarya 2016.

DIAKOV, V. Kovalev, S., *İlk Çağ Tarihi*, (Çev. Özdemir İnce), Vordam Yayınları, Ankara 1987.

DİAKONOFF, S. M. KASHKAİ, *Geographical Names According to Urartian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX)*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1981.

DURAKAN, Abdulhadi, *Paleolitik Dönemden MÖ. Bin Yılın Ortalarına Kadar Duvar Resimleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014, (Yüksek Lisans Tezi), s. 42-43.

EKİNCİ, Yunus L., “3D Resistivity Imaging in Archaeological Prospection: An Example from Ancient Site of Parion (Biga-Turkey)”, *International Earthquake Symposium Kocaeli, 2007*, Kocaeli-Turkey, 22-24 October, Symposium Proceedings E-book, s. 753-754.

EKİNCİ, Yunus L., BAŞKAYA, Çağlayan, ŞEREN, Aysel, KAYA, Mehmet A., LIGHTFOOT, Christopher S, “Geomagnetic and Geoelectrical Prospection for Buried Archaeological Remains on the Upper City of Amorium, a Byzantine City in Midwestern Turkey”, *Journal of Geophysics and Engineering*, C. 11, S. 1, Sinopec 2014, s. 150.

EKİNCİ, Yunus L., KAYA, Mehmet A., “3D Resistivity Imaging of Buried Tombs at the Parion Necropolis (NW Turkey)”, *Journal of the Balkan Geophysical Society*, C. 10, Ankara 2007, s. 16.

EKİNCİ, Yunus L., KAYA, Mehmet A., BAŞARAN, Cevdet, KASAPOĞLU, Hasan, DEMİRCİ, Alper, DURGUT, Cemal, “Geophysical Imaging Survey in the South Necropolis at the Ancient City of Parion (Kemer-Biga), Northwestern Anatolia, Turkey Preliminary Results”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, C. 12, S. 2, Greece 2012, s. 146-154.

ELMACI, Süleyman, *Adilcevaz'ın Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, (Yüksek Lisans Tezi).

EMEK, F., Muhammet, “Doğu Anadolu Bölgesi Yıllık ve Aylık Toplam Yağışların Trend Analizi”, Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2014, (Yüksek Lisans Tezi).

ERDEM, U. Aylin, KONYAR, Erkan, “Urartu Çanak Çömleği”, *Urartu: Doğuda Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 268-285.

ERDEM, Ü. Aylin “Urartu’da Çanak Çömlek” *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 30, İstanbul 2012, s. 114-1179.

ERDOĞAN, Serkan, “Kef Kalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 36, S. 62, Ankara 2017, s. 31-58.

ERGÜRER, Hatice, Doğu Anadolu Kültürlerinde Dağ Kavramı, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildirileri II*, (Ed. Mehmet Işıklı, Birol Can), Atatürk Üniversitesi 2015, s. 279-293.

ERZEN, Afif, BİLGİÇ, Emin, BOYSAL, Yusuf, ÖĞÜN, Baki, “1959 Van Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. 10, Ankara 1960. s. 5-22.

FORBES, Thomas B., *Urartian Architecture*, BAR International Series 170 England 1983.

FRIEDRICH, Johannes, *Kayıp Yazılar ve Diller*, (Çev. Recai Tekoğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

GÖKÇE, Bilcan, GENÇ, Bülent, KAÇMAZ, Esra, “Arkeolojik ve Epigrafik Bulgular Işığında Van Gölü Havzası Urartu Dönemi Yol Güzergâhları 2017 Yılı Yüze Araştırması: Tuşpa ve Muradiye İlçeleri Çalışmaları”, 36. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2019, s. 327-343.

GRAYSON, Kirk, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Volume 2*, Toronto, Buffalo, London 1991.

GÜRSOY, R. Cevat, “Türkiye’nin Coğrafi Taksimatında Yapılması İcâbeden Bazı Tashihler” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 15, Ankara 1957, s. 219-239.

HARMANŞAH, Ömür, “Monuments and Memory: Architecture and Visual Culture in Ancient Anatolian History.” *Oxford Handbooks Online*, 2011, Web.

HOVANISIAN, Richard G., Bitlis ve Muş (Çev. Zuhâl Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016.

HOVHANNISSIAN, *The Wall-Paintings of Erebuni*, Armenian SSR Academy of Sciences Publishing House, Yerevan 1973.

HULIN, P. “New Urartian Inscriptions from Adilcevaz”, *Anatolian Studies*, C. 9, Ankara 1959, s. 189-195.

IRAVANI, G. Farshid, *Anadolu’da Urartu Savaş Aletleri Bezeme Sanatı*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, (Doktora Tezi).

IŞIK, Ercan, ÖZLÜK, M., Hamidullah “Bitlis İli’nin Doğal Afetler Açısından İncelenmesi ve Öneriler”, 3rd International Science Technology and Engineering Conference (ISTE-C 2012), *December, Dubai, Unites Arab Emirates*. 2012.

IŞIK, Ercan, AYDIN, Cihan, BAKIŞ, Abdulrezzak, ÖZLÜK, M., Hamidullah, “Bitlis ve Civarındaki Faylar ve Bölgenin Depremselliği” *BEÜ Fen Bilimleri Dergisi*, C. 1, S.1, Bitlis 2012, s. 153-169.

IŞIK, Ercan, M., ÖZLÜK, Hamidullah, BİLİCİ, Demir, Hakan, “23.10.2011 Van Depreminin Adilcevaz İlçesindeki Etkilerinin Gözleme Dayalı İncelemeleri”, *Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, S. 1, Bitlis 2012, s. 1-10.

IŞIK, Kenan, SALVINI, Mirjo, “A New Urartian Cuneiform Bulla from Ayanis in te Van Museum” *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, S. 2, Yerevan 2015, s. 50-54.

IŞIK, Kenan, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2015, (Doktora Tezi).

IŞIKLI, Mehmet, “Erzurum Bölgesi’nde Karaz Kültürü’nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi”, *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, (Haz. Birol Can, Mehmet Işıklı), Erzurum 2008.

IŞIKLI, Mehmet, “MÖ I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Diauehi Krallığı” *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Erzurum 2006, s. 49-72.

IŞIKLI, Mehmet, “Urartu Krallığının Kuzey Yayılımı ve Orta Aras Havzası”, *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Nahcivan Devlet Üniversitesi, (Haz. Duygu Türker Çelik), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018.

IŞIKLI, Mehmet, “Yeniden II. Rusa, Ayanis ve Urartu’nun Sonu”, *Edebiyat Fakültesi Panelleri*, (Haz. Zeki Taştan, M. Zeki Duman, Ebru Akköprü), Hiper Yayınları, İstanbul 2017.

IŞIKLI, Mehmet, “Yükseklerde Arkeoloji Yapmak”, (Ed. Aynur Özfirat), *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar, Veli Sevin’e Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul 2014.

IŞIKLI, Mehmet, A., TAVUKÇU, Yalçın, “Muş-Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ Seramiği”, *Atatürk Sanat Dergisi*, S. 14, Erzurum 2008, s. 81-86.

IŞIKLI, Mehmet, AKIN, Ayşegül, ÖZTÜRK, Gülşah, “Van Ayanis Urartu Kalesi Kazılarında Yeni Dönem”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Erzurum 2015, s. 78-92.

IŞIKLI, Mehmet, ARAS, Oğuz “Ayanis Aslanı”, *Havva İşkan'a Armağan Lykiaarkhissa*, (Ed. Erkan Dünder, Şevket Aktaş), Ege Yayınları, İstanbul 2016.

IŞIKLI, Mehmet, ARAS, Oğuz, “Van Ayanis Urartu Kalesi Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları-2013”, *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S. 37, İstanbul 2014, s. 48-50.

IŞIKLI, Mehmet, ARAS, Oğuz, ARAS, Ayşegül, “Van Ayanis Kalesi 2016 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *39. Kazı Toplantısı*, C. 3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa 2017, s. 263-280.

IŞIKLI, Mehmet, BEŞİKÇİ, Buket, “Doğu Anadolu Yayla Görkemli Bir Yapı Ayanis Kalesi Podyumlu Salonu”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 60, İstanbul 2017, s. 63-68.

IŞIKLI, Mehmet, CANER, Eyüp, “Doğu Anadolu Yaylasında Görkemli Bir Kültürel Miras: Ayanis Urartu Kalesi”, *Mimarlık, Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, İstanbul 2014, s. 7.

IŞIKLI, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, (Doktora Tezi).

IŞIKLI, Mehmet, ERGÜRER, Hatice, “Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü’nde Mekân ve Mekân Kullanımına Dair Gözlemler”, *Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu*, (Ed. Gökhan Coşkun), Ankara 2017, s. 43-64.

IŞIKLI, Mehmet, ÖZDEMİR, M. Ali, “2014 Yılı Ayanis Kelesi Koruma, Onarım ve Kazı Çalışmaları”, *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Erzurum 2015, s. 283-294.

IŞIKLI, Mehmet, ÖZDEMİR, M. Ali, “Van Ayanis Kalesinden Ele Geçen Ok Uçları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi (Masrop- E- Dergi)*, C. 8, S. 11, Edirne 2017, s. 46-62.

İŞIKLI, Mehmet, ÖZTÜRK, Gülşah, PARLITI, Umut, “Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı C. 2*, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Edirne 2016, s. 586-598.

İNANAN, Filiz, “Sinop Balatlar Kilisesi Sırlı Bizans Seramik Buluntularının Ön Değerlendirmesi”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S. 15, Ankara 2012, s. 147-160.

İPEK, Yasin, “Adilcevaz Geçiş Dönemine Dair İnanış ve Uygulamaları” VII. *Uluslar Arası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli, Evren Belli), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Bitlis 2011, s. 509-522.

JAKUBIAK, Krzysztof, “Some Remarks on Fantastic Creatures in Urartian Art and Their Religious Aspects”, *Acta Archaeologica Pultuskensia*, C. 3, Pultusk 2011, s. 71-78.

KAYMAKÇI, Salih, “Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Karaz-Erken Transkafkasya Kültürü’ne Ait Yeni Bir Yerleşim: Alucra-Gavur Kalesi, Giresun”, *TUBA-AR*, S. 2, s. 25-35.

KENDALL, Timothy, “Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and a Mirror” *Boston Museum Bulletin*, C. 75, Boston 1977.

KILIÇ, Sinan, “Van’da Tarih Öncesi Çağlar (Prehistorya), *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I Tarihsel Değerler*, (Ed. Sinan Kılıç), İstanbul 2006.

KILIÇ, Sinan, BİBER, Hanifi, VAROL, Orhan, “Urartu Krallığı ve Sonrası”, *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I: Tarihsel Değerler*, (Ed. Sinan Kılıç), İstanbul 2006, s. 113.

KILIÇ, Sinan, *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I*, İstanbul 2006.

KLEISS, Wolfram, *Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam(Rusahinili)* 1969, Berlin 1970.

KOÇAK, Zülfiye, TAŞKIRAN, Hasan, “Adilcevaz Kazasının İlk Nüfus Sayımı (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 4, 2014, s. 718-737.

KONAKÇI, Erim, *Urartu Krallığında Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, (Yüksek Lisans Tezi).

KONYAR, Erkan, “Tuşpa Aşağı /kent” *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 21, İstanbul 2011, s. 84-94.

KONYAR, Erkan, “Van-Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü”, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Malatya 2011, s. 409-4249.

KONYAR, Erkan, AYMAN, İsmail, AVCI, Can, PAŞA, Y. Davut, GENÇ, Bülent, AKGÜN G. Rıza, “Van Kalesi Höyüğü 2011 yılı Çalışmaları”, *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çorum 2012, s. 127-137.

KÖROĞLU, Kemalettin, “The Kingdom of Urartu and Native Cultures”, *Ancient Near Eastern Studies, Anatolian Iran Age 7*, (Ed. Altan Çilingiroğlu, Antonio Sagona), Paris 2010, s. 150.

KÖROĞLU, Kemalettin, KONYAR, Erkan, *Urartu Krallık ve Aşiretler*”, *Urartu: Doğu’da Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011. s. 12-55.

KROLL, Stephan, “İran’daki Urartu Şehirleri”, *Urartu: Doğu’da Değişim*, (Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 150-172.

KUHRT, Emelie, *Eski Çağ’da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

KULAZ, Mehmet, Ahlat'ta Sökmenliler Dönemi Kitabesi ve Karaz Seramikleri Bulundu, 16.08.2019, <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-ahlatta-sokmenliler-donemi-kitabesi-ve-karaz-seramikleri-bulundu-22686/>.

KUTLU, Emre, “Altıntepe’de Urartu Seramiği”, *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu, C. XXXIII, S. 131, Ankara 1969, s. 279-300.

LOKE, M.H, BARKER, RD., “Rapid least-squares Inversion of apparent Resistivity Pseudosections by a quasi-Newton method”, *Geophysical Prospection*, S. 44, 1996, s. 131-132.

LOON, M. N. Van, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations* Nederlands Historisch-Archaeologisch instituut, İstanbul 1966.

LOON, Van, *Urartian Art*, Nederlands HistorischArcheologisch Instituut, İstanbul 1966.

LUCKENBİLL, D. David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, S .1, New York 1926.

MARRO, Catherine, ÖZFIRAT, Aynur “Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region”, *Anatolia Antiqua XI*, 2003, s. 385-422.

MARTINEZ, F. Pedro, Urartu: El Enomigo Del Norte, *Estudios Orientales 2*, Marcia 1998.

MAYER, Ruth-Opificiu, “Gedanken zur Bedeutung des Urartäischen Ortes Kefkalesi” *Istanbuler Mitteilungen* 1993, s. 267-278

MELIKIŞVILI, G.A., *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I*, Moscow, 1960.

MEMİŞ, Bahar, *Urartu Konut Mimarlığı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997,(Yüksek Lisans Tezi), s. 60-66.

MEMİŞ, Ekrem, *Eski Çağ Türkiye Tarihi, (En Eski Çağlardan Pers İstilasına Kadar)*, Ekin Yayınları, Bursa 2013.

NEILL, H. Mc. William, *Dünya Tarihi*, (Çev. Alâeddin Şenel), İmge Yayınları, Ankara 2001.

Orman ve Su İşleri Bakanlığı Meteoroloji Genel Müdürlüğü, “2017 Yılı Yağış Değerlendirmesi”, (Haz: Bahattin Aydın, Alaattin Uğurlu, Sefer Kervankıran, Özkan Öz, Emel Ünal), Ankara 2018, s. 10.

ÖĞÜN, Baki, “Die Urartäischen Gräber in der Gegend Von Adilcevaz und Patnos”, *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Ankara – İzmir 1973, s. 61- 67.

ÖĞÜN, Baki, “Die Urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäe” *Palastund Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1982, s. 217-236.

ÖĞÜN, Baki, "Excavations at Adilcevaz 1964" *Anatolian Studies*, C. 15, Ankara 1965, s. 27-29.

ÖĞÜN, Baki, "Kef Kalesi (Adilcevaz), 1967", *Anatolian Studies*, C. 18, Ankara 1968, s. 21-43.

ÖĞÜN, Baki, "Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Teknolojisi Bakımından önemi" *VI. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1961, s. 65-71.

ÖKSE, T. Ayşe, "Yukarı Dicle Havzası Tunç ve Demir Çağları Kırsal Yerleşimlerinde Nüfus Hesabı Üzerine Bir Uygulama", Ankara *TUBA-AR*, S. 19, 2016, s. 47-67.

ÖZDEMİR, Abdulkadir, KILINÇ, Ziya, AĞTAŞ, Yusuf, DEMİR, Ergün, TOFUR, Aydın, KAN, Mikail, BİLAL, Ercan, "2018 Yılı Murat (Norik) Höyük Kazı Çalışmaları: Ön Değerlendirmeler", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*. C. 5, S. 2, Elazığ 2018, s. 83-93.

ÖZDEMİR, Ayşe, ÖZDEMİR, Abdulkadir, KILIÇ, Ziya "Murat Tepe'den Urartu Kemer Parçası", *Fırat Üniversitesi Harpu Araştırma Merkezi Dergisi (FÜHAD)*, C. 6, S. 12, Elazığ 2019, s. 55.

ÖZDEMİR, Hasan, KONYAR, Erkan, AYMAN, İsmail, AVCI, Can, "Holosendeki Van Gölü Seviye Değişimleri İle Arkeolojik Bulguların Karşılaştırılması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 10, S. 1, 2013, s. 959-992.

ÖZDOĞAN, Mehmet, "Türkiye'de Arkeoloji", *Bilgi Dizisi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2003, s. 161-197.

ÖZFIRAT, Aynur, "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları" *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 191-202.

ÖZFIRAT, Aynur, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı" *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 15, İstanbul 2010, s. 42-43.

ÖZFIRAT, Aynur, "Doğu Anadolu Yüksek Yüksek Yaylası'ndan MÖ II. Binyıl Kurganları" *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, S. 246, 2002, s. 343-356.

ÖZFIRAT, Aynur, “Doğu’nun Arkeolojik Gizemi” *Dünyada Van (Van Valiliği Kültür ve Sanat Dergisi)*, S. 4, Van 1993, s. 8-9.

ÖZFIRAT, Aynur, “Doğu’nun Arkeolojik Gizemi”, *Dünyada Van (Van Valiliği Kültür ve Sanat Dergisi)*, S. 5, Van 1994, s. 24-25.

ÖZFIRAT, Aynur, “Van Gölü Havzasında Yeni Araştırmalar: Erken ve Orta Demir Çağ/Urartu” *XVI. Türk Tarih Kongresi*, C. 1, S. 13, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 1-15.

ÖZFIRAT, Aynur, “Van Gölü’nün Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi”, *Arkeoloji ve Sanat*, S. 108, İstanbul 2002, s. 21.

ÖZFIRAT, Aynur, “Van Gölü’nün Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi”, *Arkeoloji ve Sanat*, S.108, İstanbul 2002, s. 21-26.

ÖZFIRAT, Aynur, “Yerel Bir Krallık: Erikua”, *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 4, İstanbul 2005, s. 79-84.

ÖZFIRAT, Aynur, 1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları, *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir 2000, s. 123-140.

ÖZFIRAT, Aynur, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.

ÖZGÜÇ, Tahsin, “Altın-tepe Kazıları”, *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1961, C. XXV, S. 98,

ÖZGÜÇ, Tahsin, “Altın-tepe’de Urartu Mimarlık Eserleri-The Urartian Architecture on the Summit of Altın-tepe” *Anatolia*, S. VII, Ankara 1963, s.15-.

ÖZGÜÇ, Tahsin, *Altın-tepe I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966. s. 15.

ÖZMAN, Recep, “Asur-Urartu Mücadelelerinin Başlaması”, *Mahmut Pehlivan Armağanı*, (Ed. Mehmet Alparğu, Haluk Selvi), Sakarya 2000, s. 239-251.

ÖZVAN, Ali, ALPER, Şengül, TAPAN, Mucit, “Van Gölü Havzası Neojen Jeoteknik Özelliklerine Bakış: Erciş Yerleşkesi”, *Geosound Dergisi*, C. 1, S. 52, Adana 2008, s. 1-13.

PAYNE, Margaret, “Urartu Hacim Ölçüleriyle İlgili Yeni Bulgular”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S. 13, İstanbul 2002, s. 1-4.

PAYNE, Margaret, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

PFEIFFER, Robert, “The Excavations at Van in 1939”, *The American Schools of Oriental Research (ASOR)*, Chicago 1940, s. 31-32.

PINARCIK, Pınar, “Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 2, İzmir 2012, s. 459-482.

PINARCIK, Pınar, “Urartuların Başkentleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Ankara 2014, s. 35-53.

PINARCIK, Pınar, *Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012, (Doktora Tezi).

PIOTROVSKIY, B. Borisovich, “Urartu Dini” (Çev. İsmail Kaynak), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 23, S.1-2, Ankara 1965, s. 37-52.

RANDER, Karen, “Asurlular Urartular”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 30, İstanbul 2012, s. 62.

RAWLINSON, George, *Eski Doğu'nun Büyük Krallıklarından Medya Krallığı*, (Çev. Nadire Işık), İstanbul, Doz Yayınları, 2006.

REHM, Ellen, “Hohe Türme und goldene Schilde-Tempel und Tempelschätze in Urartu”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu*, S. 136, Berlin 2004, s. 173-194.

REILLY, B. Edward, “Test Excavations Tilkitepe (1937)”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, S. 4, İstanbul 1940, s. 156-178.

REZAI, Haşım, *Zerdüşt, Hayat, Zaman Mekân*, (Çev. Erkan Çardakçı), Avesta Yayınları, İstanbul 2014.

ROAF, Michael “Thureau-Dangin, Lehmann-Haupt, Rusa Sardurihi and Rusa Erimenahi”, *AJNES*, C. 1, s. 66-82.

ROTHMAN, S., Mitchell, “Preliminary Report on the Archaeological Survey in the Alpaslan Dam Reservoir Area and Muş Plain 1991”, X. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1993, s. 269-278.

SALVINI, Mirjo, “Le Due Stele Rusa Eremenahi Dal Keşif Göl”, *Studi Mcenei ed Egeo-Anatolici (SMEA)*, C. 48, Roma 2006, s. 209-272.

SALVINI, Mirjo, “Reconstruction of the Susi Temple at Adilcevaz on Lake Van”, *Ancient Near Eastern Studies*, Roma 2004, s. 245-275.

SALVINI, Mirjo, “Ricerche a Van e dintorni (estate 2001)”, *SMEA*, S. 43, Roma 2001, s. 300-302.

SALVINI, Mirjo, “*Urartu Tarihi ve Kültürü*”, (Çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995.

SALVINI, Mirjo, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, *Urartu Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 75-102.

SALVINI, Mirjo “The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kefkalesi (Adilcevaz)”, *SMEA*, Roma 1998, s. 122-130.

SAN, Oya, “Urartian, Red Burnished Pottery From Diyarbakır Museum”, *Anadolu/Anatolia* 28, Ankara, 2005, s.73-90.

SARAÇ, Aydın B., YALÇINER, Cahit, EKİNCİ, Yunus L, DEMİRCİ, Alper, YÜCEL, Mehmet A, “Geophysical Investigations at Agadere Cemetery, Gallipoli Peninsular, NW Turkey”, *Australian Journal of Forensic Sciences*, C. 46, S. 1, 2014 s. 111-112.

SCHACHNER, Andreas, “Azerbaycan Astara Müzesi'ndeki bir Stel örneğinde MÖ II. Binde Hazar Denizi ile Van Gölü arasındaki Yontu Sanatı”, *Azerbaijan Archaeology*, C. 21, S. 3, Bakü 2018, s. 22-35.

SEKMAN, Vildan, *Van ve Toprakkale'deki Araştırma ve Kazıların Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, (Yüksek Lisan Tezi).

SEVİN, Veli “Doruktaki Uygarlık *Urartu*”, *National Geographic Türkiye*, İstanbul 2007, s. 56-78.

SEVİN, Veli “Urartu Devleti”, *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 4, İstanbul 2005, s. 63-131.

SEVİN, Veli, “II. Sarduri’nin Büyük Eseri, Sardurihinili Çavuştepe” *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 30, İstanbul 2012, s. 1118-121.

SEVİN, Veli, “Keçikıran: Van Bölgesi’nde Yarım Kalmış Bir Urartu Projesi” *Hayat Erkanal’a Armağan: Kültürlerin Yansıması*, Homer Kitap Evi, İstanbul 2006, s. 666-670.

SEVİN, Veli, “Kilden Bir Urartu Tanrı Yontusu”, *In Memoriam Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı Kitabı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, s. 316-321.

SEVİN, Veli, “Urartu Çavuştepe: II. Sarduri’nin Görkemi”, *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 4, İstanbul 2005, s. 95-98.

SEVİN, Veli, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

SEVİN, Veli., “Adilcevaz Kef Kalesi Sarayı Üzerine Bir Not”, *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000: 303-308.

SEVİNÇ, G., Gürhan, “Beylikler Dönemi’ne Ait Sgraffito Teknikli ve Tek Renk Sırlı Kaplar” (Manisa Gülgün Hatun Hamamı Buluntuları), *Sanat Tarihi Dergisi*, C. 2, S. 17, İzmir 2008 s. 59-83.

SMIT, T., Adam, “Rendering the Political Aesthetic: Political Legitimacy in Urartian Representations of the Built Environment”, *Journal of Anthropological Archaeology*, C. 19, S. 2, 2000, s. 131–163.

SMITH, T., Adam, “The Prehistory of An Urartian Landscape”, *Bianili-Urartu, The Proceedings of the Symposium*, Munich 2007, s. 39-52.

SÜR, Özdoğan, “Türkiye’de Volkanizma ve Volkanik Yer Şekilleri”, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Dergisi*, S. 3, Ankara 1994, s. 29-52.

ŞENGÜL, M., Alper, ARAS, Oğuz, IŞIKLI, Mehmet, “Ağartı Köyü (Van Gölü Doğusu) Civarının Aktif Tektoniği ve Ayanis Kalesi’ne Olan Etkileri”, *31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Erzurum 2015, s. 159-177.

TARHAN, M., Taner, “Başkent Tuşpa” *Urartu: Doğuda Değişim* (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

TARHAN, M., Taner, “Tuşpa-Van Kalesi Demir Çağın Gizemli Başkenti” *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 4, İstanbul 2005, s. 126-131.

TARHAN, M., Taner, “Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili’nin Gizemli Yapısı Kral Kültü Tapınağı”, *Anadolu Araştırmaları*, C. 2, S. 18, İstanbul 2005, s. 115-136.

TARHAN, M., Taner, “Van Kalesi’nin ve Eski Van Şehri’nin Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar, *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir 1984, s. 179-203

TARHAN, M., Taner, SEVİN, Veli, “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I), Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5, İstanbul 1977, s. 273-300.

TARHAN, Taner, “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1986, s. 285-301.

TİRYAKİ, Sırrı, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014, (Doktora Tezi).

TİRYAKİ, Sırrı, Başlangıçtan Orta Demir Çağı’na Kadar Dağlık Doğu Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Yapısı, *Tarih Okulu Dergisi*, XXXVII, İzmir 2018, s. 621-661.

TOKER, Canan, “Başkent Tuşpa Çevresi Yerleşim Analizi Işığında Urartu Toplum Yapısı”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 7, İstanbul 2018, s. 47-72.

TÜNCEL, Metin, “Bitlis Şehri (Tarihî Coğrafya Açısından Yaklaşım)”, *Coğrafya Araştırmaları*, C. 4, S. 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yayını, Ankara 1989, s. 100-110.

URSULA, Seidl, “Rusa son of Erimena, Rusa son of Argiştı and Rusahinili/Toprakkale” *Biainili– Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Ed. S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), Acta Iranica 51, Leuven, Peeters Publishers, 2012, s. 177-181.

USSİSHKİN, David, “On the Architectural Origin of the Urartian Standard Temples” *Tel Aviv*, C. 1, S. 21, Tel Aviv 1994, s. 144-155.

UZUN, Mehmet, *Abdalın Bir Günü*, (Çev. Selim Temo), İntihaki Yayınları, 17. Basım İstanbul 2017.

ÜNSAL, Veli, “Doğu Anadolu’da (Malatya-Elazığ) Karaz Türü Yerleşmeler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 22, S. 2, Elazığ 2012, s. 320-331.

ÜNSAL, Veli, “Urartu Krallığı’nın Kuzeybatı Seferleri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 5, Ankara 2008, s. 9-32.

ÜNSAL, Veli, *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni* (Hitit ve Urartu), Berikan Yayın Evi, Ankara 2013.

YAKAR, Jak, “Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı” *Urartu: Doğuda Değişim* (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

YEŞİLOVA, Çetin, YAKUPOĞLU, Türker, “Adilcevaz Kireçtaşının (Van Gölü Kuzeyi) Mikro Fosiyes Özellikleri”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C. 50, S. 1, Ankara 2007, s. 27-39.

YİĞİT, Ali, “Geçmişten Günümüze Türkiye’yi Bölgelere Ayırma Çalışmaları ve Yapılması Gerekenler”, *IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildirisi*, Ankara 2006, s. 33-44.

YİĞİT, Ali, Türkiye’de Daha Kullanışlı Coğrafi Bölgeler Oluşturma Gerekçeleri ve Öneriler”, *9. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi (Bildiriler)*, Bölge Bilimi Türk Milli Komitesi, Trabzon 2000, s. 519.

YİĞİTPAŞA, Davut, CAN, Süleyman, “Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalara Dergisi*, C.2, S. 20, 2012, s. 273-285.

YÜKSEL, Fethi, Bitlis ve Çevresinin Tarihsel ve Aletsel Dönem Deprem Etkinliği, *VII. Ekim Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli, Evren Belli), Bursa 2013, s. 266- 276.

ZIMANSKY, Paul, “An Urartian Ozymandias” *The Biblical Archaeologist*, C. 58, Chicago 1995, s. 94-100.

ZIMANSKY, Paul, “Ecology And Empire: The Structure of The Urartian State”, *The Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago 1995.

ZIMANSKY, Paul, “The cities of Rusa II and the end of Urartu”, *Anatolian Iron Ages 5*, Ankara 2005, s. 234-240.

ZIMANSKY, Paul, “Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü”, *Urartu: Doğuda Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

ZIMANSKY, Paul, “Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire”, *Bulletin of the American schools of Oriental Research*, Boston 1995, s. 103-115.

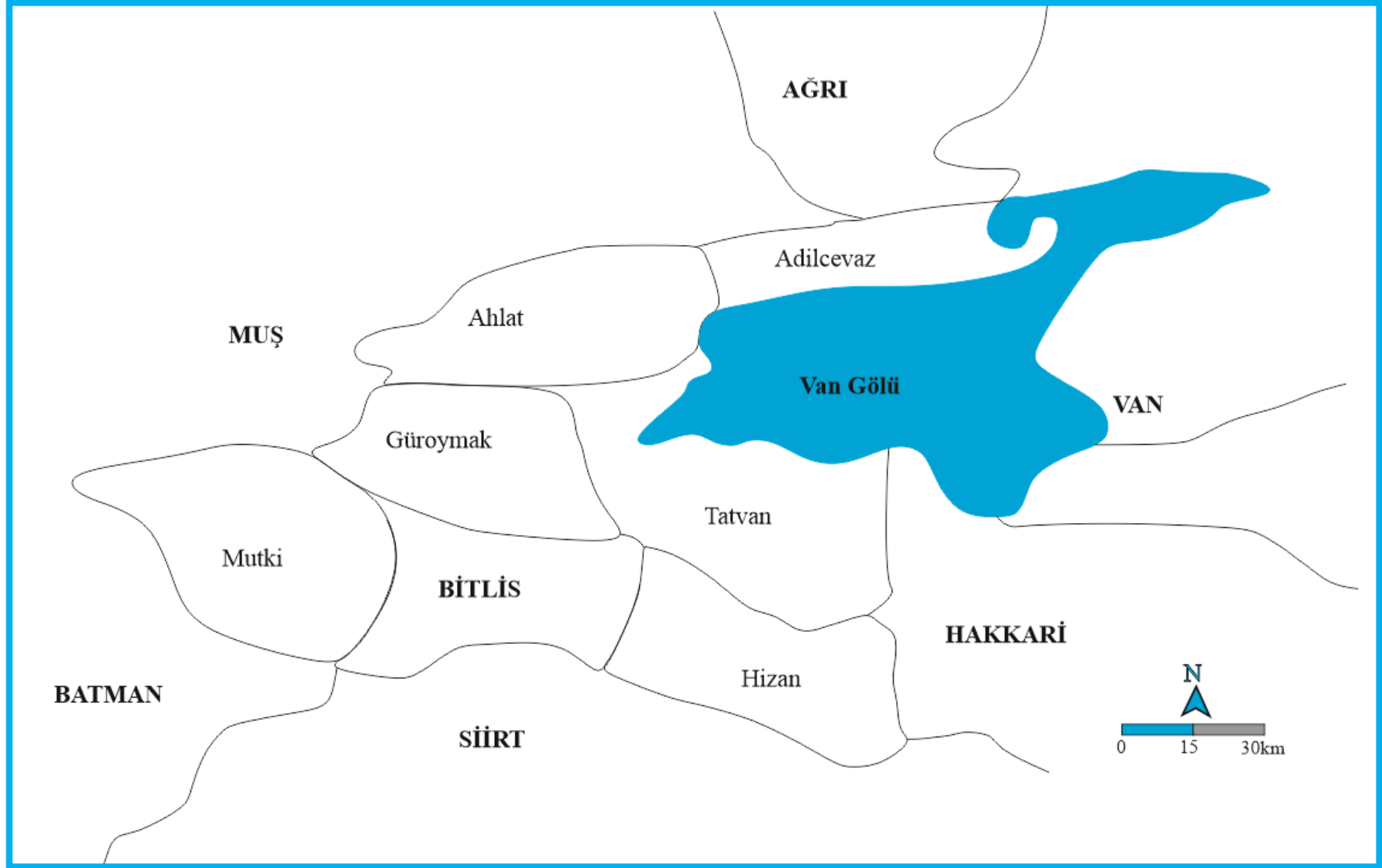
ZIMANSKY, Paul, “Urartu Devleti’nin Gelişmesinde Çevresel Etkiler”, *Arkeo Atlas Dergisi*, S. 4, İstanbul 2005, s. 110-112.

ZIMANSKY, Paul, “Xenophon and Urartian Legacy”, *PALLAS*, S. 43, Boston 1995, s. 257-258.

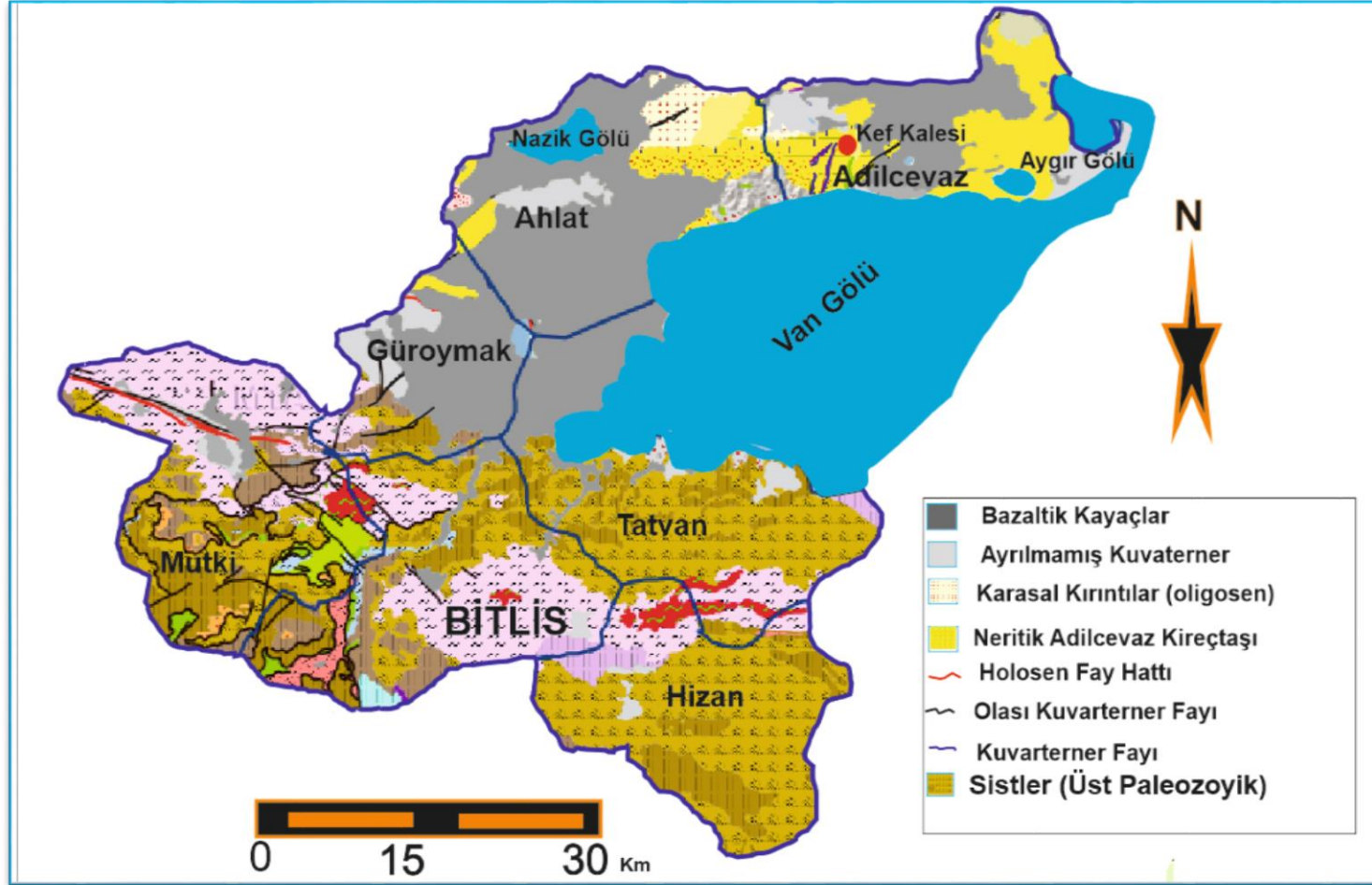
ZIMANSKY, Paul, “Urartu Krallığı ve Topografya/Urartian Kingdom and Topography”, *Urartu: Savaş ve Estetik/ Urartu: War and aesthetics*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

EKLER

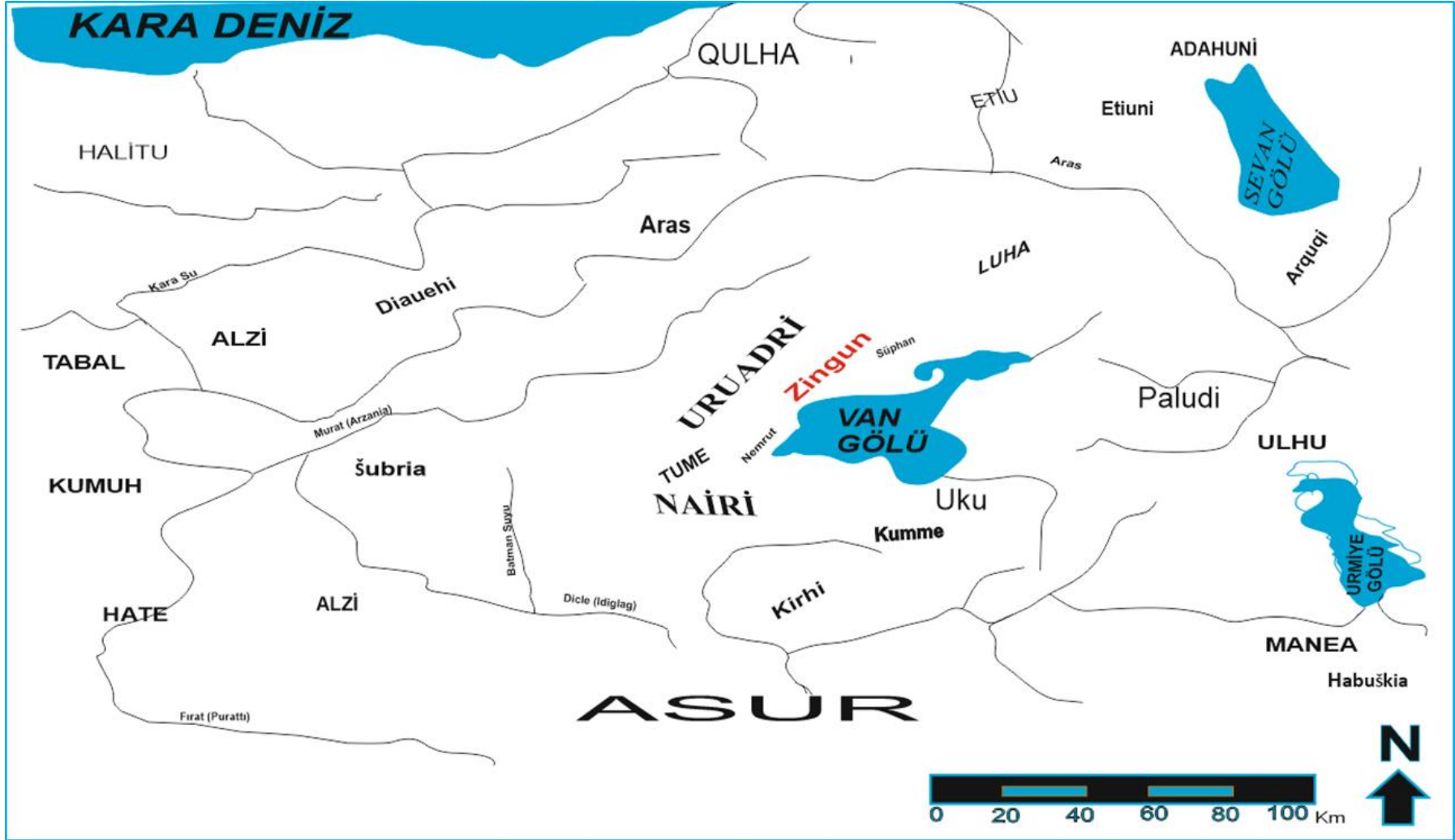
Harita 1. Bitlis il haritası (Çizim: Rıdvan Yiğit)

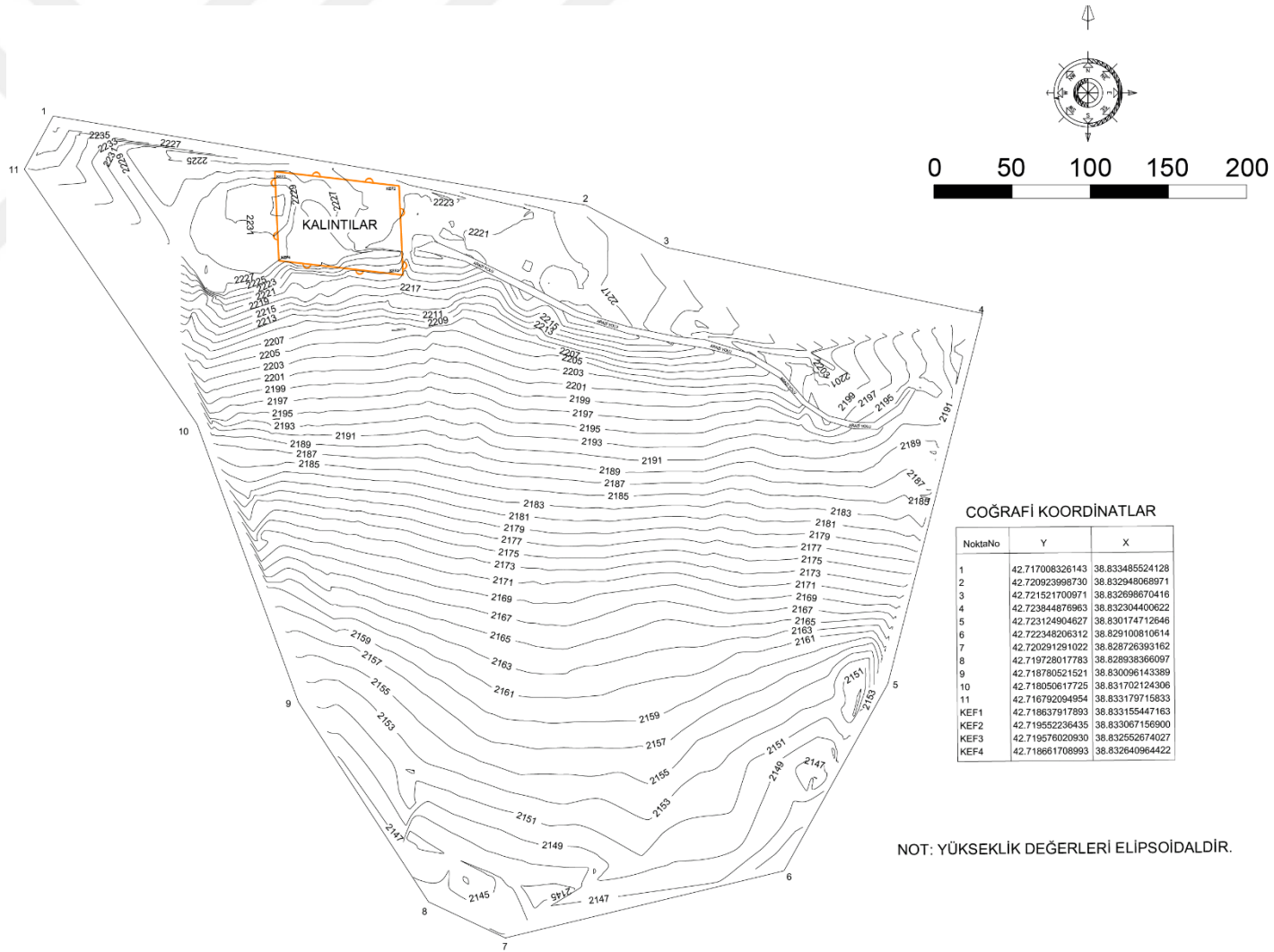
Harita 2. Bitlis jeoloji haritası⁵³⁶ (Çizim: Rıdvan Yiğit)

⁵³⁶Maden Tektik ve Arama Genel Müdürlüğü, *Yer Bilimleri Harita Görüntüleyici ve Çizim Editörü*, 17.12.2018, <http://yerbilimleri.mta.gov.tr/anasayfa.aspx>,

Harita 3. Ziuquni bölgesi/ülkesi (Çizim: Rıdvan Yiğit)

Harita 4. Kef Kalesi izohips haritası (Hazırlayan: Rıdvan Yiğit, Aykut Allahverdi)

ÇAĞ	BİTLİS BÖLGESİ ARKEOLOJİK DÖNEM VE KÜLTÜRLERİ			
		KÜLTÜR	ARKEOLOJİK BULUNTU	TESPİT EDİLEN ALAN
KALKOLİTİK ÇAĞ MÖ 5500-3300	Kalkolitik	Halaf Kültürü	Halaf Çanak-Çömleği	Muş Ovası, Süphan Dağı ve Cıvarı
	Erken - Orta Tunç	Karaz/ERT Kültürü	Karaz/Etr Çanak-Çömleği	Kümbet Höyük, Mezarlıktepe Sütey Yaylası, Harabe Hülliştepe
TUNÇ ÇAĞLARI MÖ 3300-1500/1400	Orta - Geç Tunç	MÖ II. Bin Yıl Yayla Kültürü	Boyalı Çanak-Çömlek Kurgan Gömü	Muş Ovası, Süphan Dağı ve Cıvarı
	Erken Demir	Uruadri/Nairi Beylikler Kültürü	Yazlı Asur Belgeler Yivli Çanak-Çömlek	Zingun Bölgesi (Adilcevaz ve Cıvarı)
DEMİR ÇAĞLARI MÖ 1300/1200-330	Orta Demir	Urartu Kültürü	Asur ve Urartu Yazılı Belgeleri Kırmızı Açıklı Urartu Çanak-Çömleği	Kef Kalesi, Adilcevaz Kalesi Tatvan Kalesi

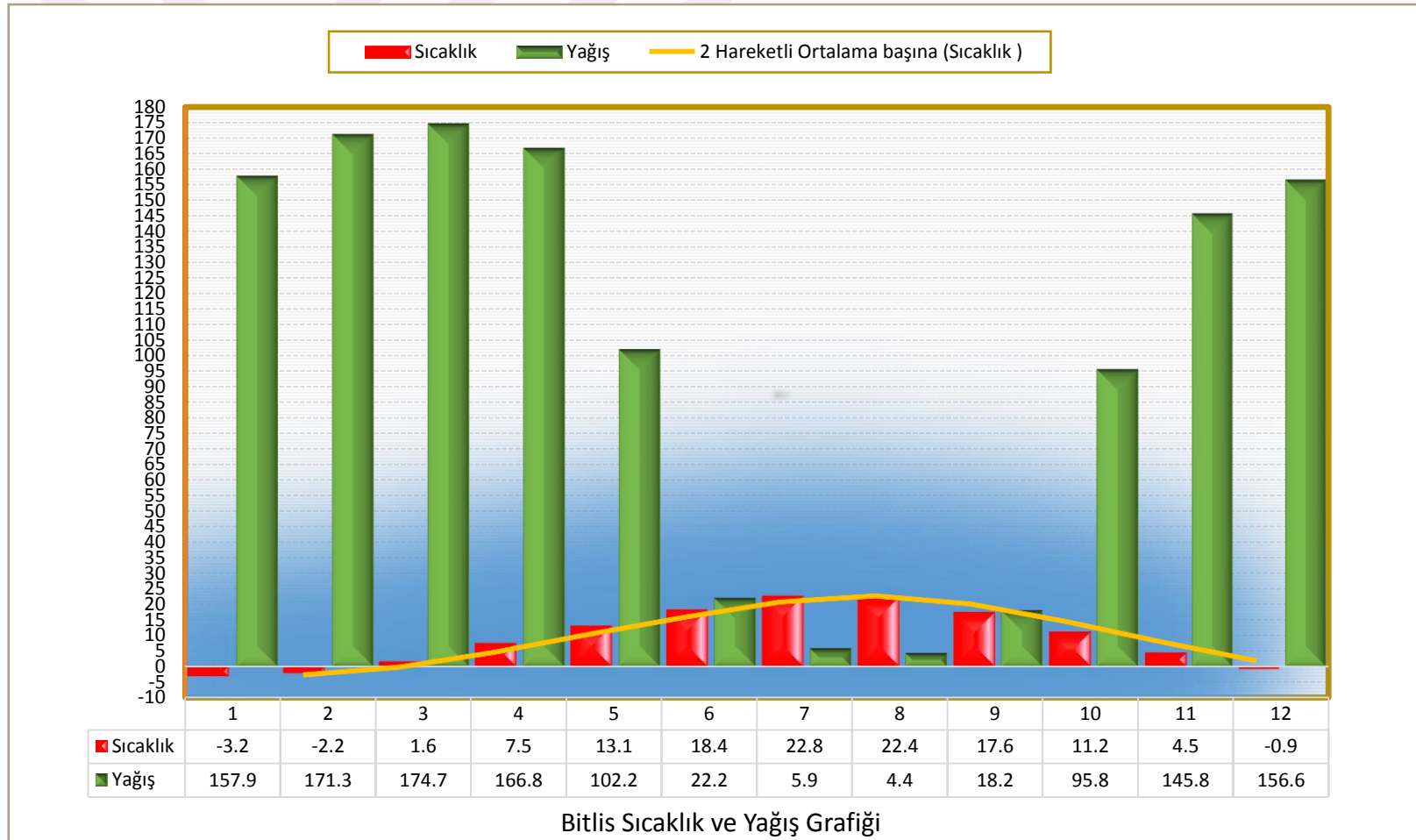
Tablo1. Bitlis bölgesi erken dönem kültürleri (Çizim: Rıdvan Yiğit)

Kazısı Yapılan Urartu Kaleleri						
Modern İsim	Urartu Dön. İsim	Kurucu Kral	Dönem (MÖ)	İlk Ark. Kazı	Yürütücü	Bölge
Van Kalesi	Tuşpa	Lutipri Oğlu Sarduri (I)	840-825	1916	I. A. Orbelli	Van Gölü Hav.
Toprakkale	Rusahinili Qılbani-kai	Argišti oğlu Rusa (II) ? Erimena Oğlu Rusa (III)?	?	1879	C. Clayton	Van Gölü Hav.
Çavuştepe	Sardurihinili	Sarduri Oğlu Argišti	764-735	1961	A. Erzen	Van Gölü Hav.
Kef Kalesi	Haldiei URU ^{KUR} Ziuquni	Argišti Oğlu Rusa (II)	685-645	1964	B. Ögün, E. Bilgiç	Van Gölü Hav.
Aşağı ve Yukarı Anzaf	?	Sarduri (I) Oğlu İşpuini	820-810	1991	O. Belli	Van Gölü Hav.
Yukarı Anzaf	?	İşpuini Oğlu Menua	810-786	1991	O. Belli	Van Gölü Hav.
Ayanis Kalesi	Rusahinili Eiduru-kai	Argišti Oğlu Rusa (II)	685-645	1989	A. Çilingiroğlu	Van Gölü Hav.
Kayalıdere Kalesi	?	?	?	1965	S. Lloyd, C. Burney	Yukarı Murat Hav.
Altın-tepe	?	Rusa Oğlu Argišti	714-680	1959	T. Özgüç	Karasu Hav.
Karmir-Blur	Teişebai URU	Argišti Oğlu Rusa (II)	685-645	1939	B. Piotrovsky	Orta Aras Hav.
Armavir-Blur	Argiştihinili	Menua Oğlu Argišti (I)		1962	B. Arkelyan A. Martirosyan	Orta Aras Hav.
Arin-Berd	Erebuni	Menua Oğlu Argišti (I)	785-753	1962	K. Hovhannisyan	Orta Aras Hav.
Bastam	Rusai-URU. TUR	Argišti Oğlu Rusa (II)	685-645	1968	W. Kleiss	Orta Aras Hav.

Tablo 2. Urartu kaleleri ve ilk kazılar (Hazırlayan: Rıdvan Yiğit)

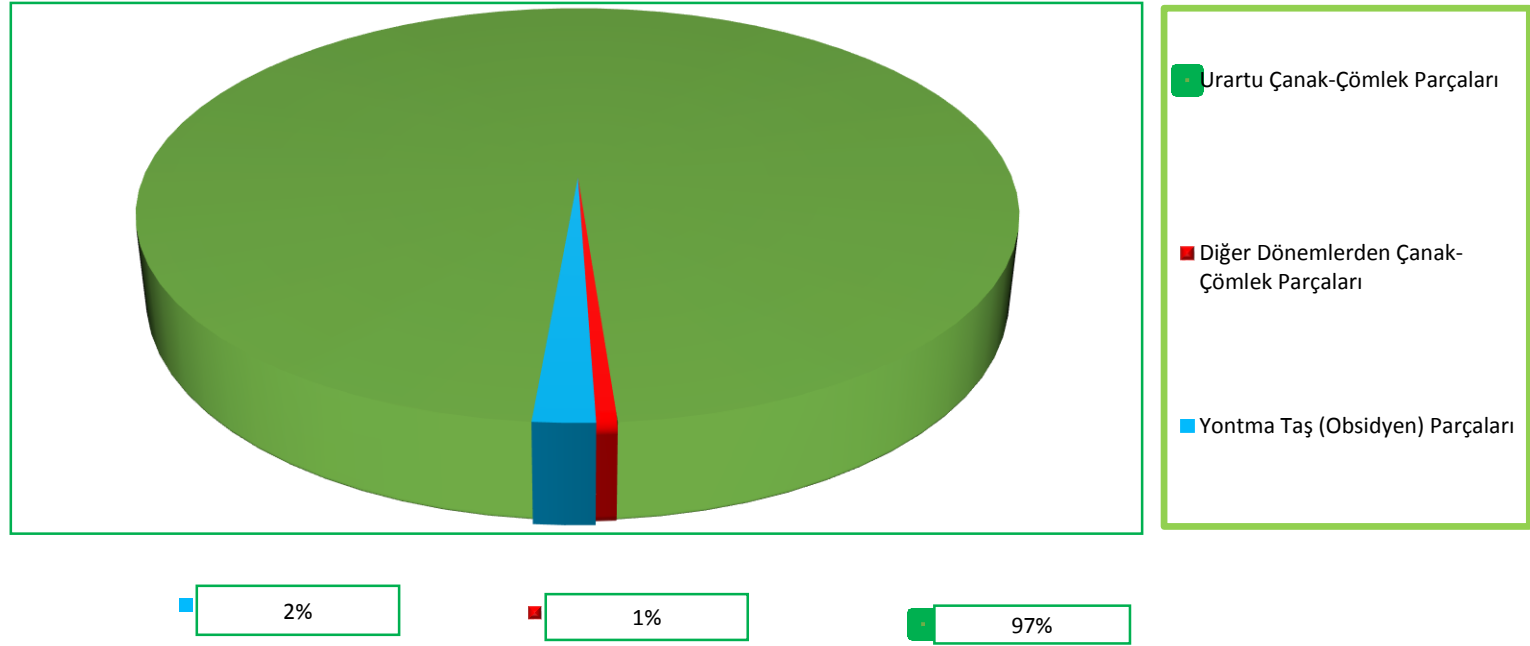
Bulutular	Tuşpa	Çavuştepe	Ayanis	Y. Anzaf	Kef	Körzüt	Toprakkale	Karmir-Blur	Bastam	Kayalıdere	Armavir-Blur	Arinberd
Aşağı Şehir	+	-	+	+	+	+	-	+	+	?	+	+
Sitadel	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Saray Yapısı	+	+	+	+	+	?	?	+	+	+	+	+
Tapınak	+?	+	+	+	?	?	+	+	+	+	+?	+
Depo Yapısı	?	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
Sur Duvarı	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Drenaj Sistemi	+	?	+	+	?	?	+	?	+	+	-	+
K.Astarlı Seramik	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Kaya Mezarları	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
Kabartmalı Kaide	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Ölçü Birimi	-	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
Tablet	+	+	+	+	?	-	+	+	+	-	-	-
Mühür	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	+
Aşağı Şehir Alanı (Hektar)	64	-	80	14	18	10	-	25	20.8	-	?	12.2
Sitadel Alanı (Hektar)	16	5	2.6	6	3	2.5	2.7	4	11.4	?	2.5	1.80

Tablo 3. Urartu kalelerinin arkeolojik buluntu bakımından kıyaslanması (Hazırlayan: Rıdvan Yiğit)

Grafik 1. Bitlis bölgesi sıcaklık ve yağış grafiği (Hazırlayan: Rıdvan Yiğit)

Kef Kalesi Yeni Arkeolojik Çalışmaları Arkeolojik Buluntuları

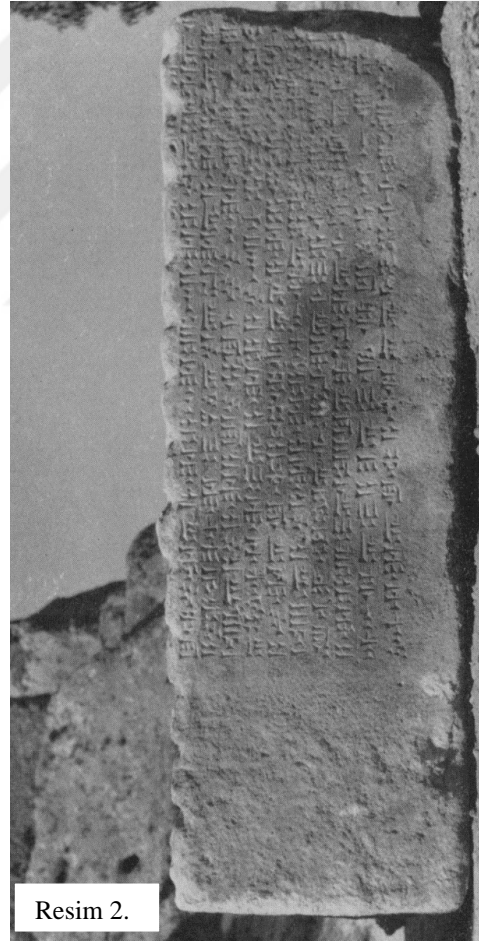
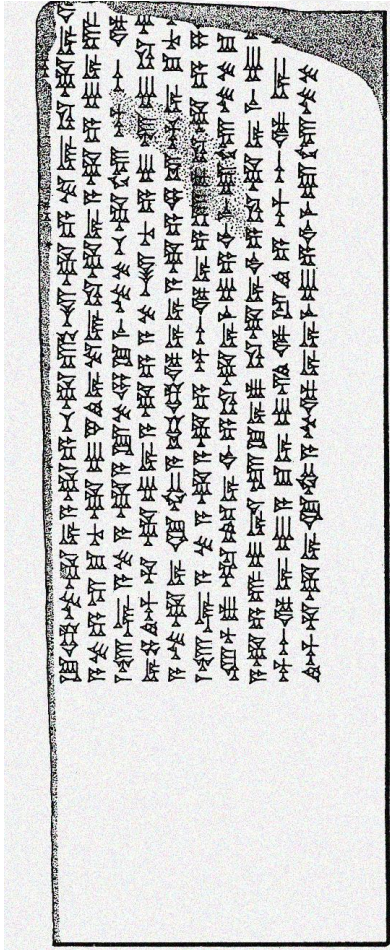
Grafik 2. Kef Kalesi yeni arkeolojik çalışmaları arkeolojik buluntuları (Hazırlayan: Rıdvan Yiğit)

Resim 1. Kef Kalesi'nden Adilcevaz'a bakış (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

Resim 2.

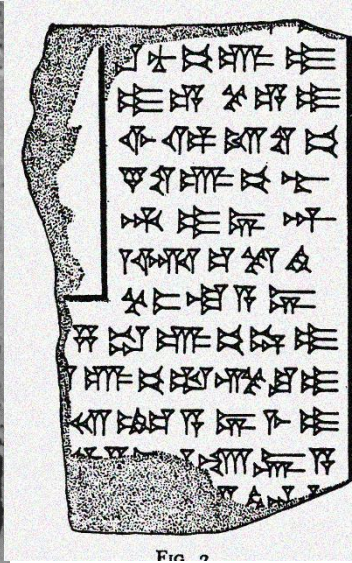
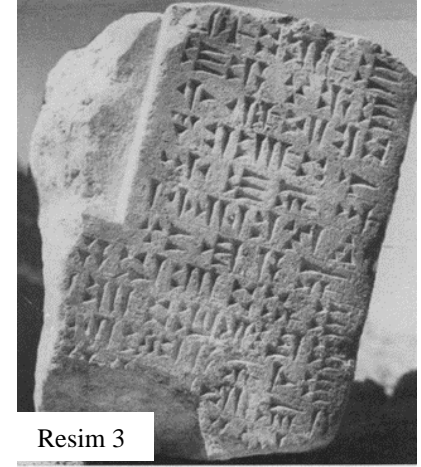

Fig. 2

Resim 3

Resim 2,3. Kef Kalesi yazıtları ve çizimleri (2,3)⁵³⁷

⁵³⁷ Hulin, s. 190-192.

Resim 4. Kef Kalesi'ne kuzeyden bakış ve muhtemel kale kapısı konumu (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

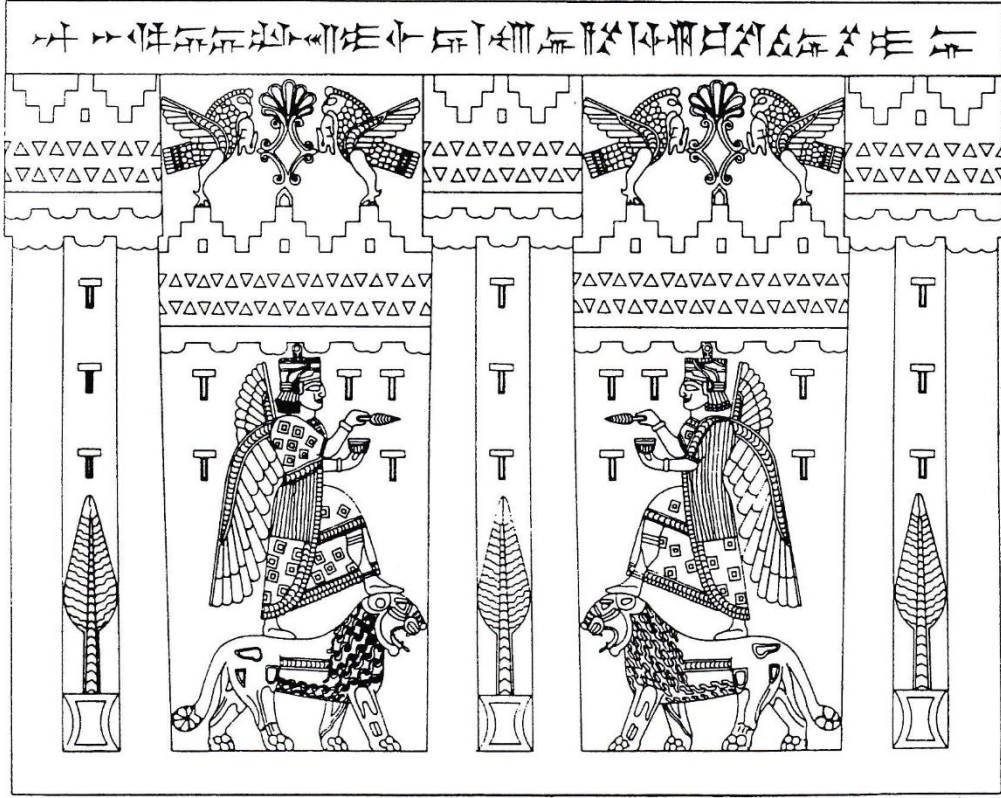
Resim 5. Kef Kalesi sitadel alanını kuzeybatı kaleye bağlayan boyun ve taşlı yol (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

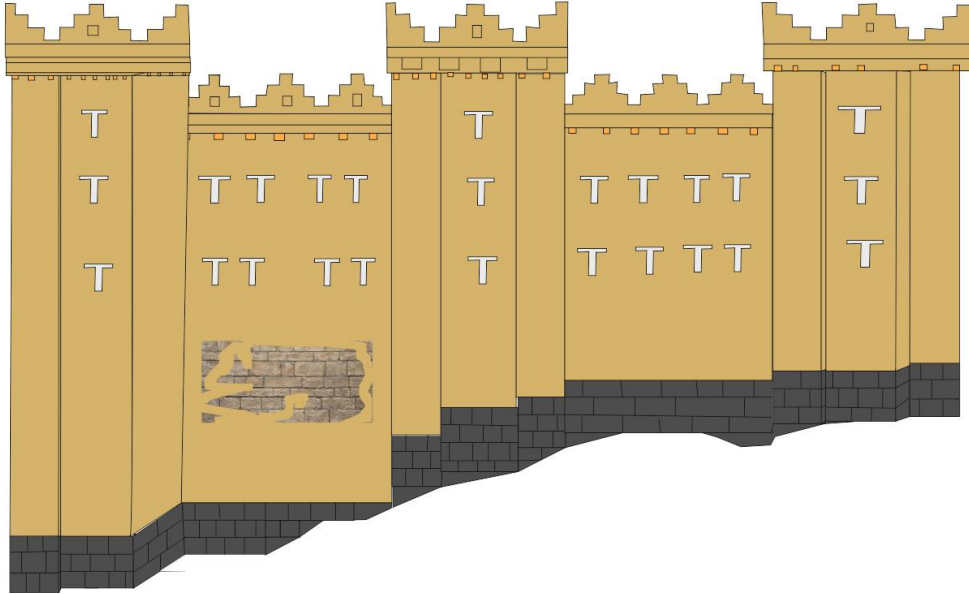
Resim 6. Çavuştepe yukarı sitadelde aşağı sitadel alanına bağlayan boyun⁵³⁸ (Kef Kalesi ile benzerlik)

---

⁵³⁸ Avcı Doktora Tezi, s. 433.

Resim 7. Kef Kalesi kabartmalı blok çizimi⁵³⁹

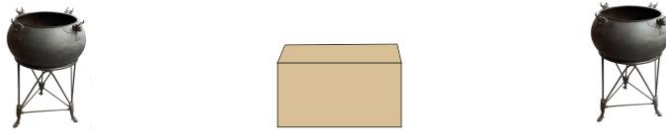
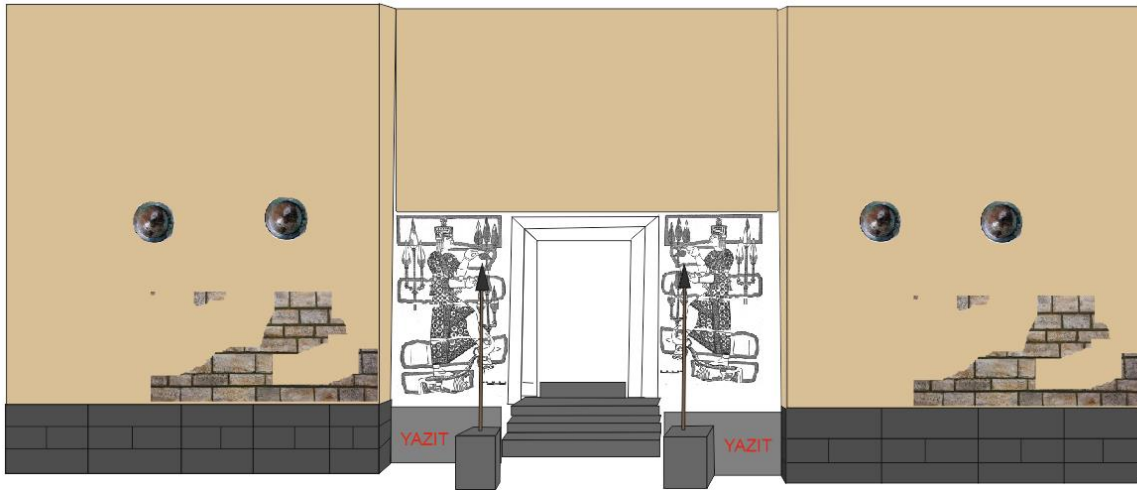
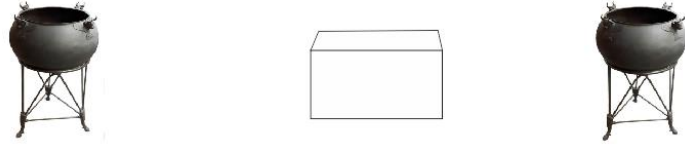
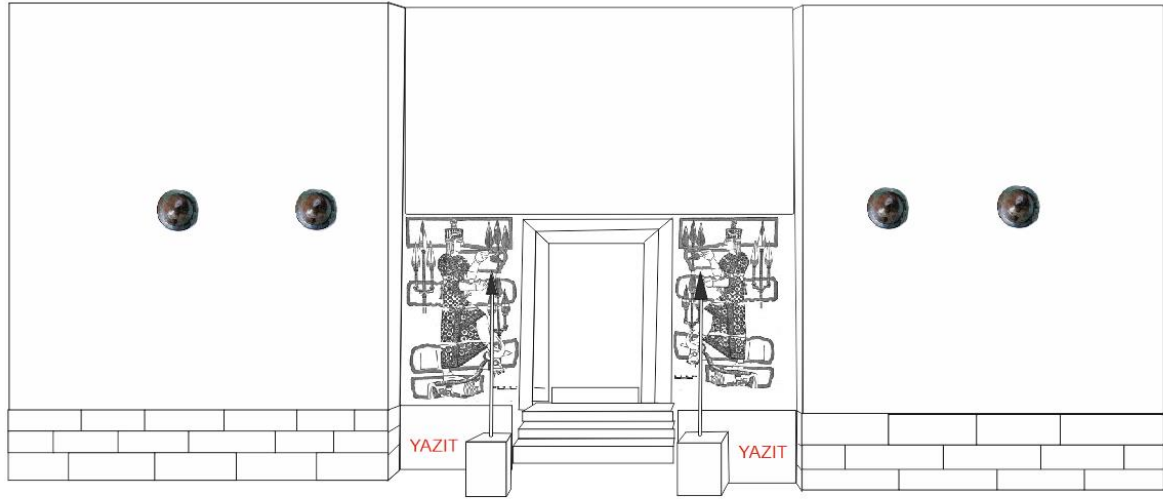

Resim 8. Çavuştepe yapısı⁵⁴⁰ (Çizim: Rıdvan Yiğit)

⁵³⁹ Salvini, SMEA, 1998, s. 125.

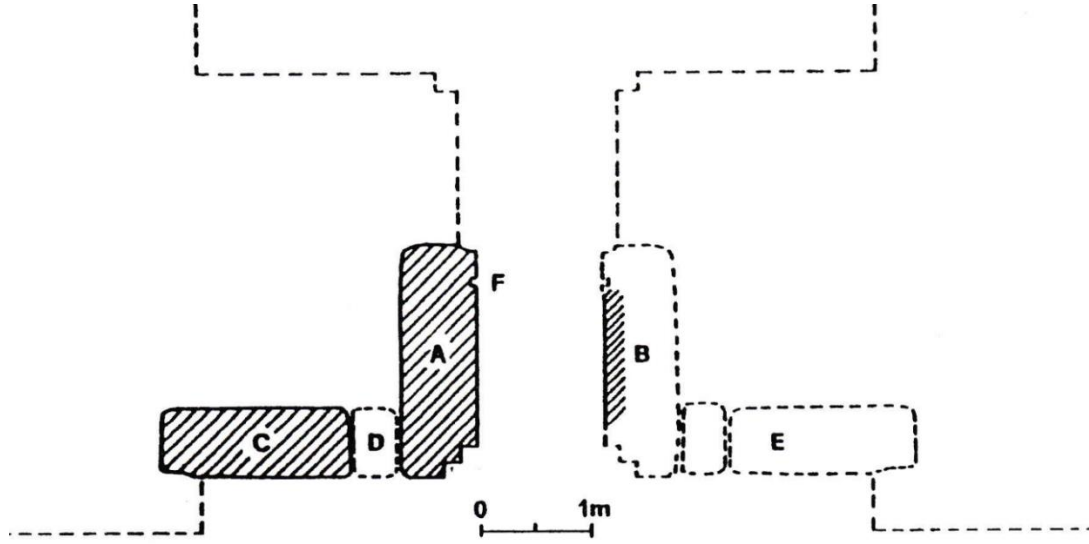
⁵⁴⁰ Tarhan, Anadolu Araştırmaları, 2005, s. 135.

Resim 9. E. Rehm'e göre⁵⁴¹ Kef tapınağı orthostatlar ve yazıtların muhtemel konumu (Çizim: Rıdvan Yiğit)

⁵⁴¹ Rehm, s. 191.

- A, B Orthostaten
 C Inschrift UKN II 451
 D, E Verlorene Inschriften(teile)
 F Eintiefung für den Riegel

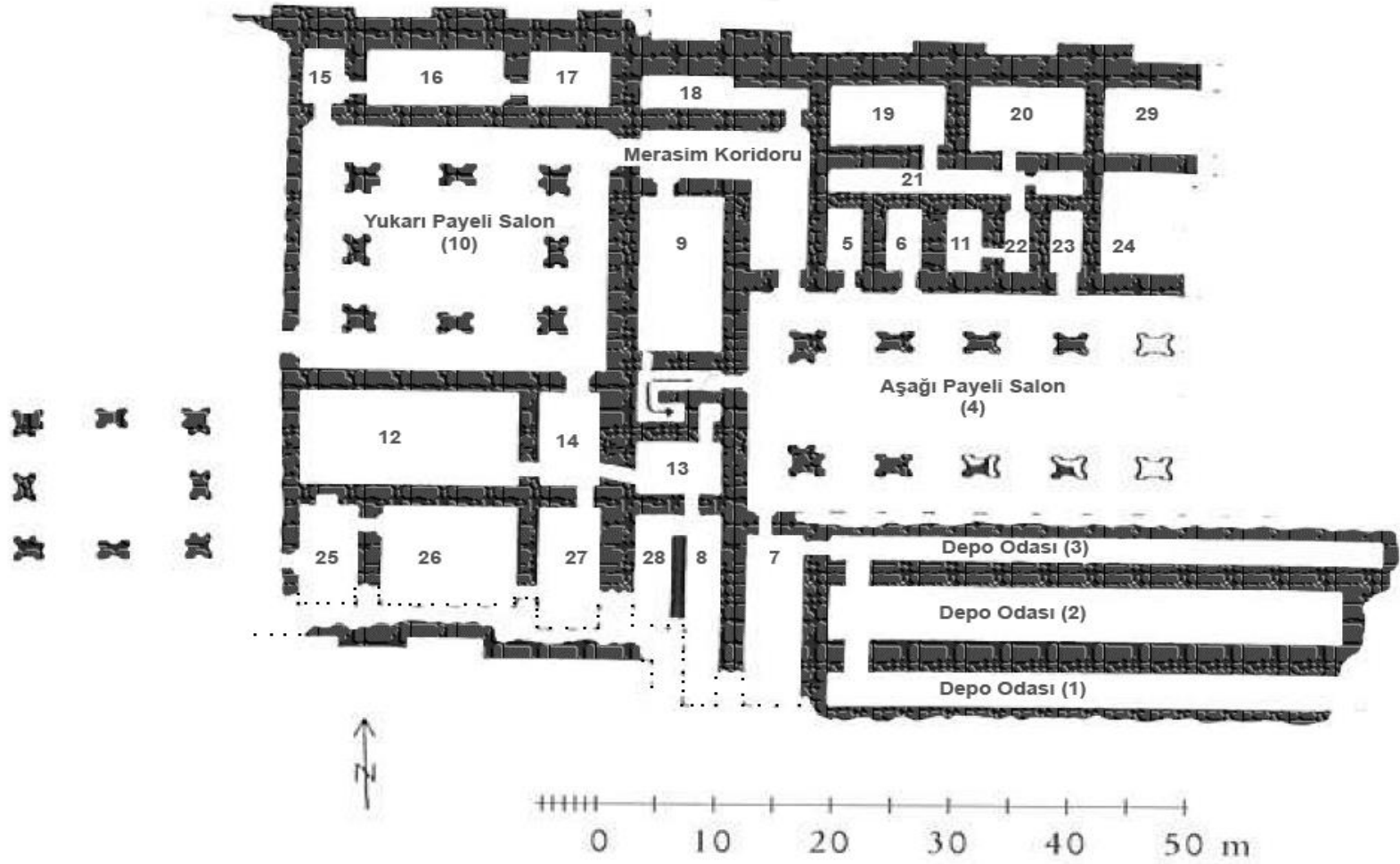
Resim 10. Salviniye göre⁵⁴² Kef tapınağı orthostatlar ve yazıtların muhtemel konumu (Çiz: Rıdvan Yiğit)

⁵⁴² Mirjo Salvini, "Reconstruction of the Susi Temple at Adilcevaz on Lake Van", *Ancient Near Eastern Studies*, Roma 2004, s. 267.

Resim 11. Kef Sarayının inşa edildiği tepe terasları ve saray yapısına ait kalıntılar (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

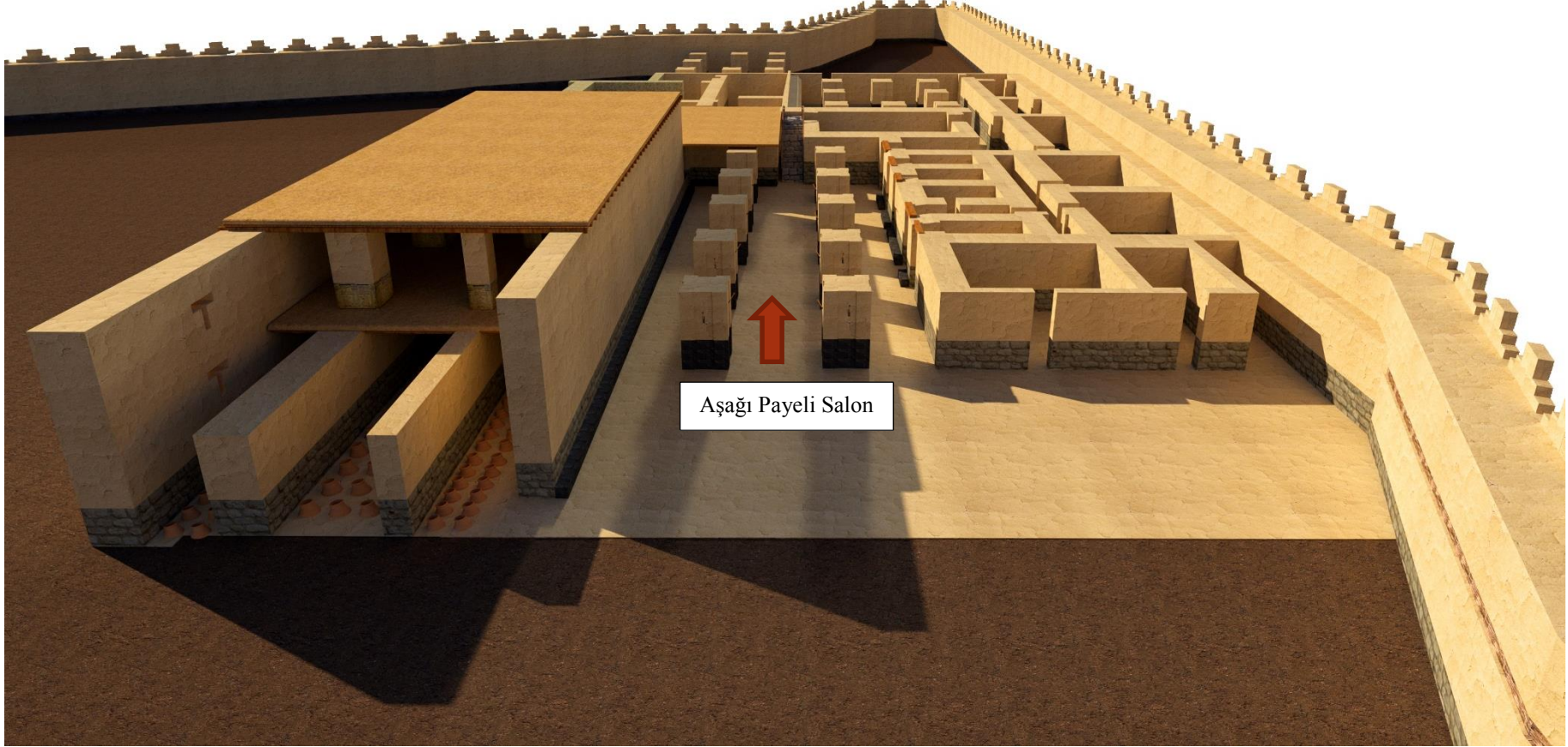
Resim. 12. Kef sarayı planı⁵⁴³ (Çizim: Rıdvan Yiğit)

⁵⁴³ Ögün, Palast Und Hütte, s. 223.

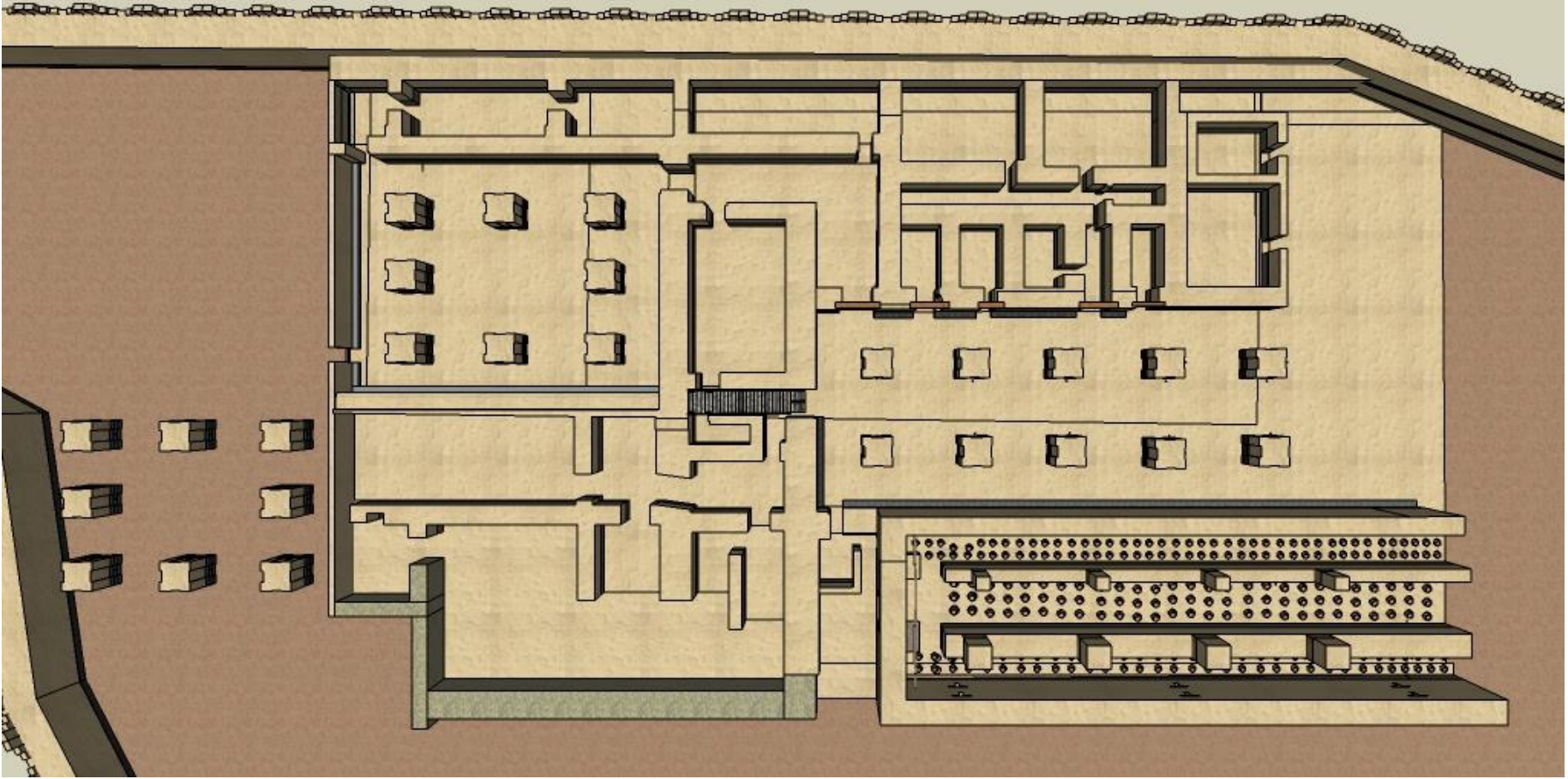

Resim 13. Kef Kalesi yapılarının izohips haritası üzerinde gösterimi (Çizim: Rıdvan Yiğit)

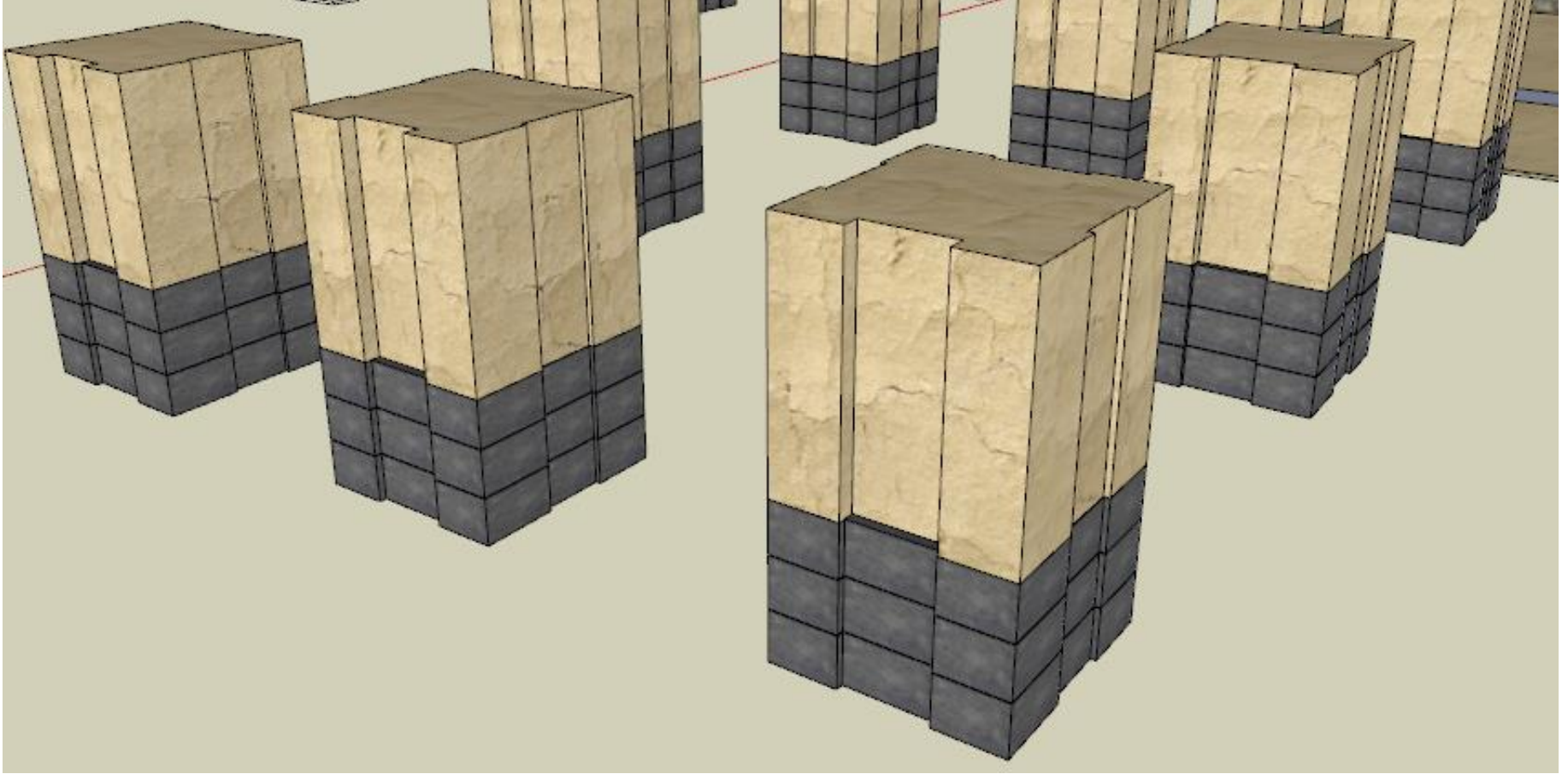

Resim 14. Kef Sarayı aşağı salon (Çizim: Rıdvan Yiğit, Merve Bahur, Rahşan Doğru)

Resim15. Kef Sarayı muhtemel yapıların konumu ve payeli salonlar (Çizim: Rıdvan Yiğit, Merve Bahur, Rahşan Doğru)

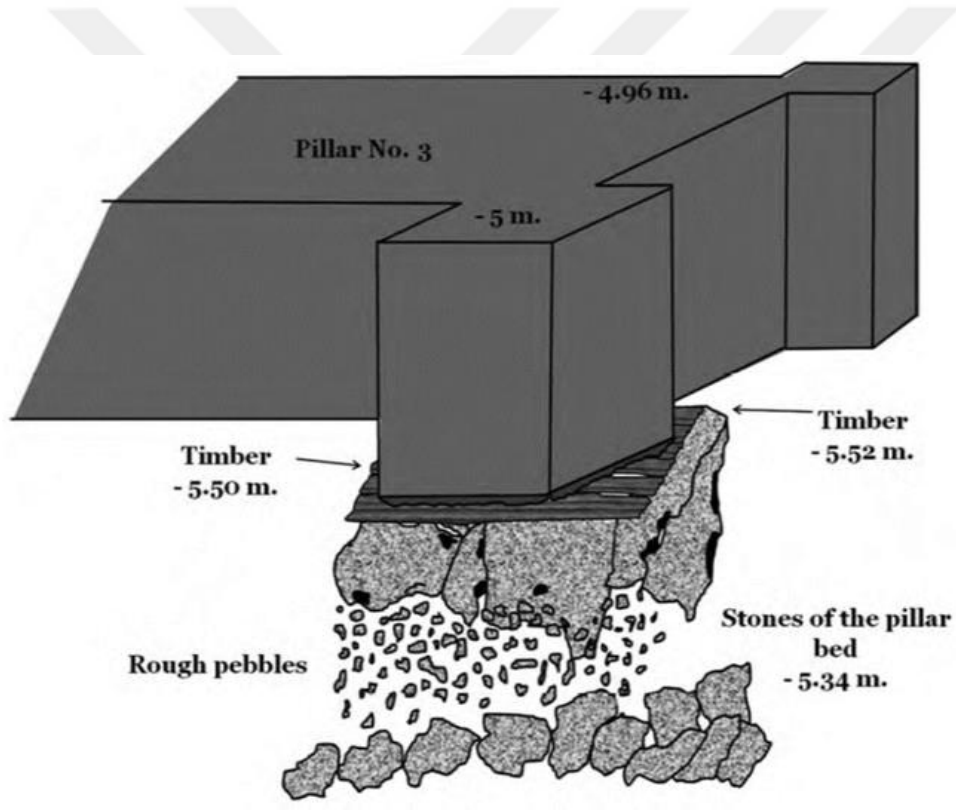

Resim 16. Kef Kalesi payeler (Çizim: Rıdvan Yiğit)

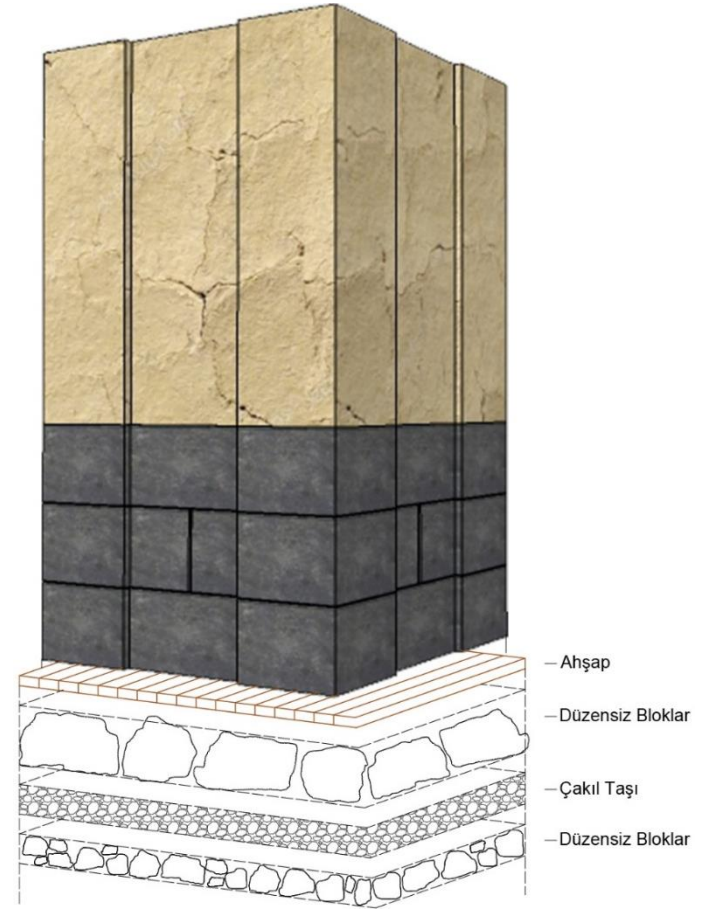

Resim 17. Kef Sarayı payeleri ingiliz arkeoloji enstitüsü (Fotoğraf: Tom Rasmussen)

Resim 18. Ayanis Kalesi payelerin yerleştirilmesi⁵⁴⁴

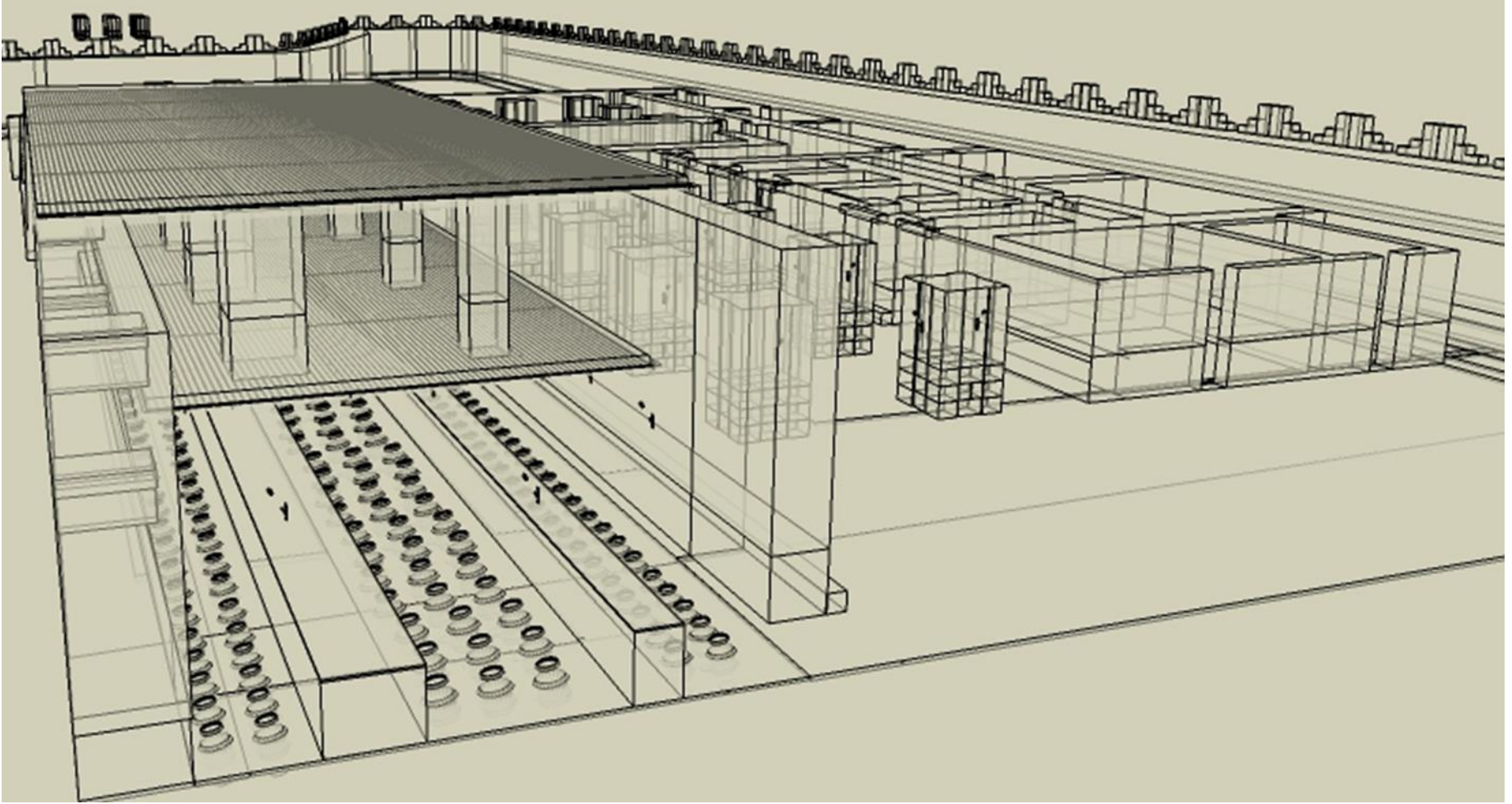

Resim 19. Kef Kalesi payelerin yerleştirilmesi (Çizim. Rıdvan Yiğit)

⁵⁴⁴ Mahmut Bilge Baştürk, "The Eastern Sector at the of Ayanis: Architecture and Texture in The Pillared Hall, *Anatolian Iron Ages 7*, (Ed. Altan Çilingiroğlu, Antonio Sagona), The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium, Edirne 2010.

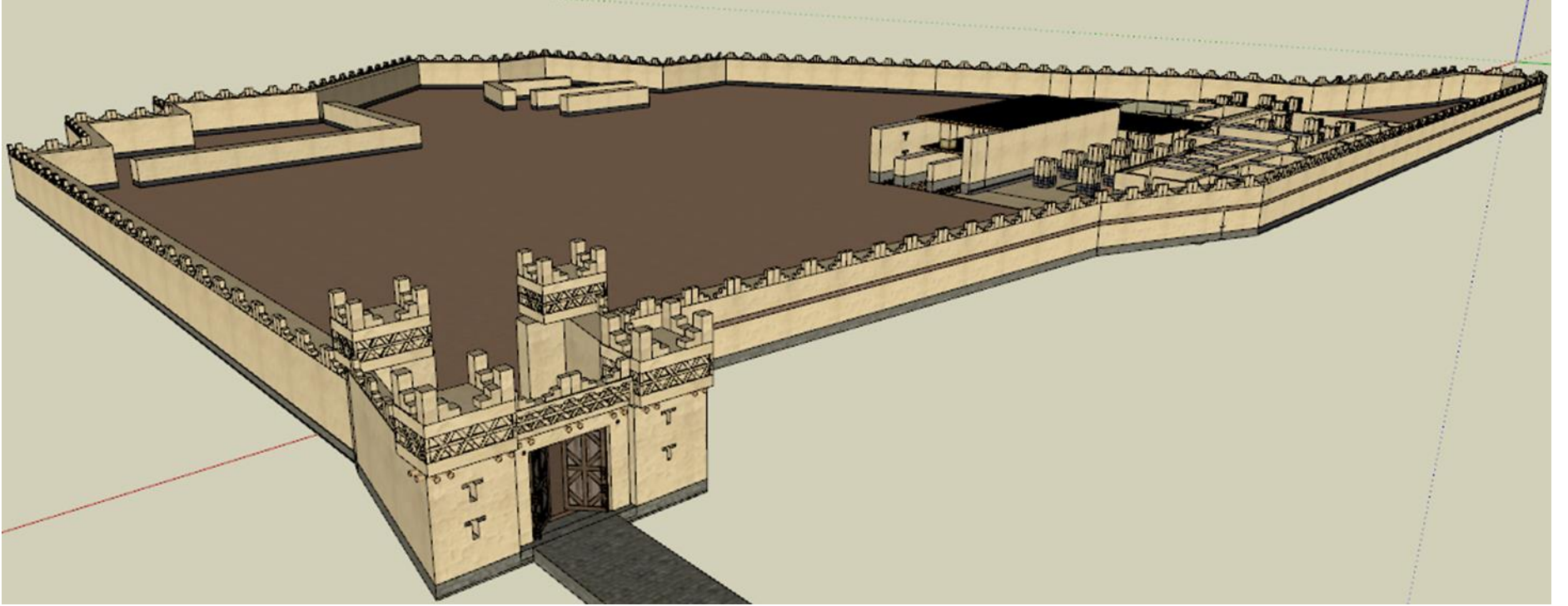

Resim 20. Kef Sarayı depo odaları ve küplerin yerleştirilmesi (Çizim: Rıdvan Yiğit, Merve Bahur, Rahşan Doğru)

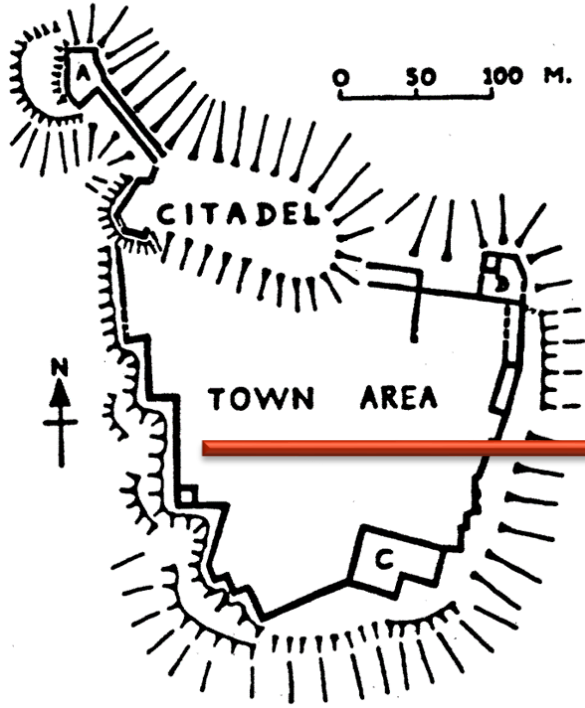
Resim 21. Kef Sarayı depo odaları ve diğer yapıların sketch görünümü (Çizim: Rıdvan Yiğit, Merve Bahur, Raşan Doğru)

Resim 22. Kef Kalesi surları ve muhtemel kale kapısı (Çizim: Rıdvan Yiğit, Merve Bahur, Raşan Doğru)

KEFKALESİ

23.Kef Kalesi aşağı Şehir batı sur duvarları (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

Resim 24. Kef Kalesi kuzey sur duvarları ingiliz arkeoloji enstitüsü (Fotoğraf: Tom Rasmussen)

Resim 25. Kef Kalesi kuzey sur duvarından detay (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

Resim 26. Kef Kalesi muhtemel kale kapısı (Çizim: Rıdvan Yiğit, Merve Bahur, Rahşan Doğru)

Resim 27. Kef Kalesi aşağı yerleşmesi güneyden görünüm (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

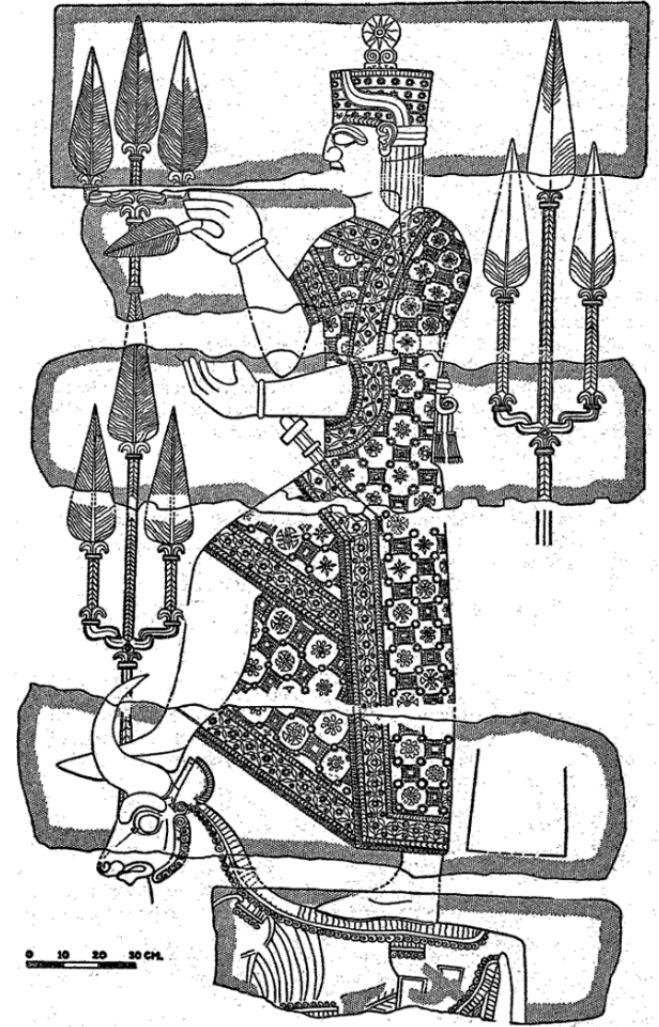

Resim 28. Kef Kalesi aşağı yerleşmesine kuzeyden görünüm (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

Resim 29 Adilcevaz Kabartması⁵⁴⁵

⁵⁴⁵ Adilcevaz kabartması⁵⁴⁵

Resim 30. Kef Kalesi kabartmalı blok (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

Resim 31. Kef Kalesi kabartmalı bloklar Adilcevaz koruma alanı (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

Resim 32. Kef Kalesi kabartmalı bloklardan detaylar (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

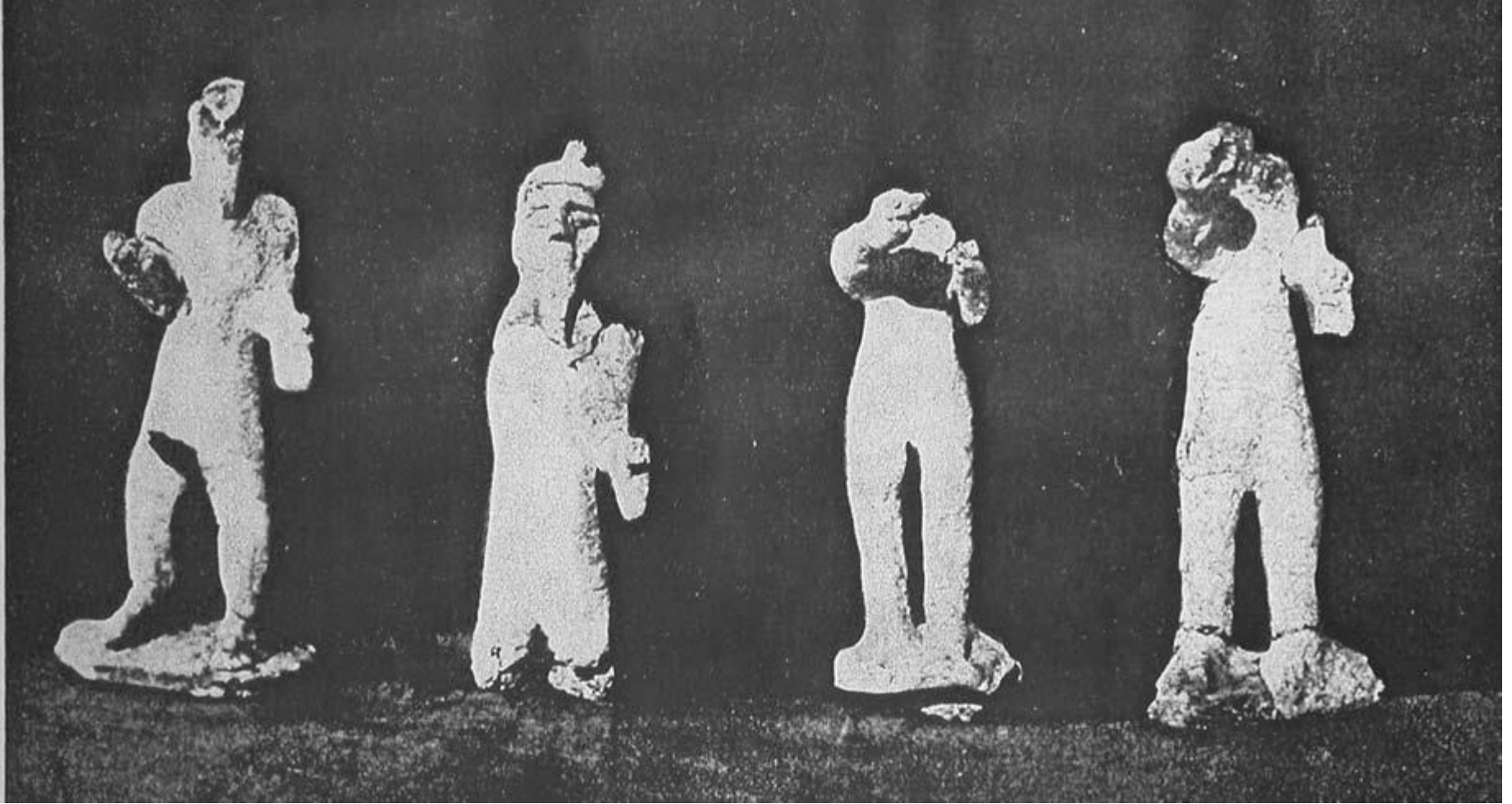

Resim 33. Kef Kalesi pithosların dizilimi (Çizim: Rıdvan Yiğit, Merve Bahur, Rağsan Doğru)

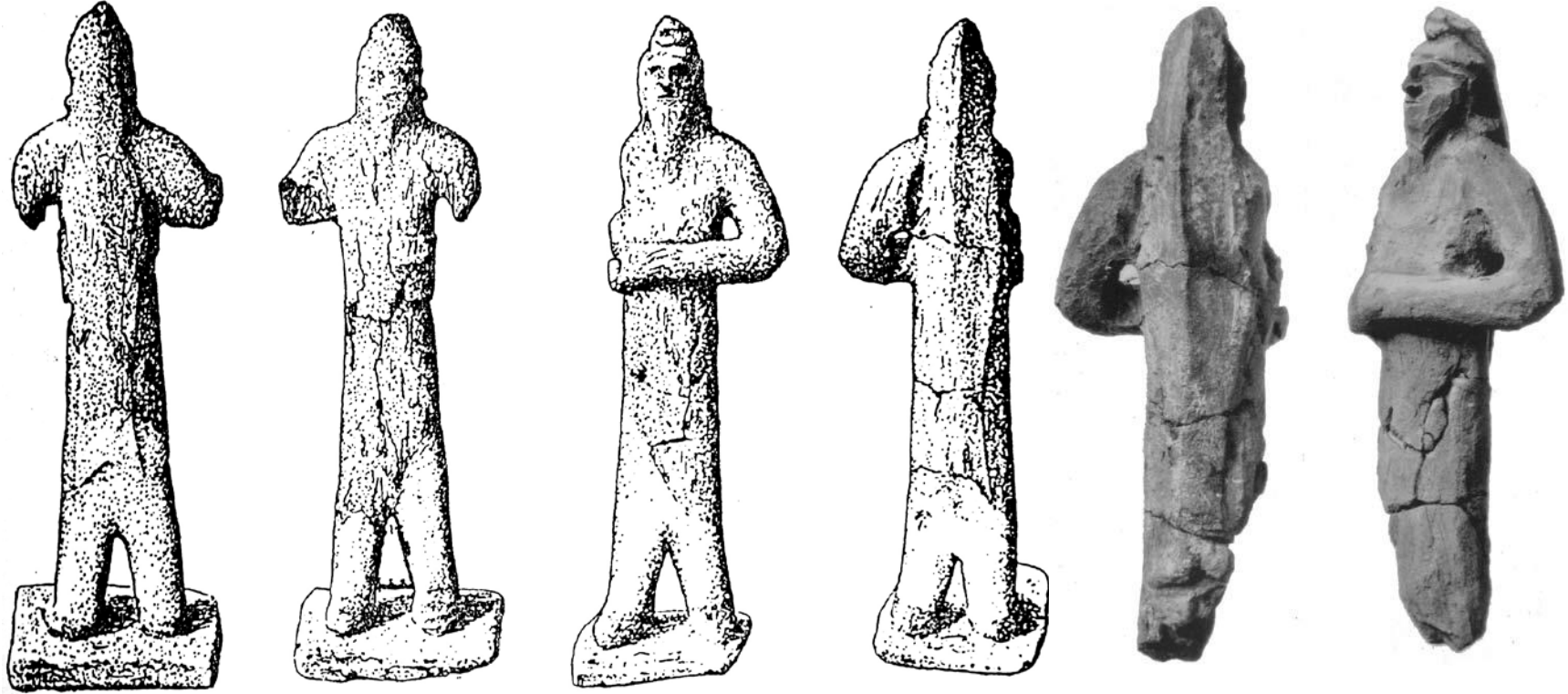
Resim 34. Kef Kalesi Pithos (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

Resim 35. Kef Kalesi pişmiş Toprak heykelcikler⁵⁴⁶

⁵⁴⁶ Batmaz, Arkeoloji Dergisi, s. 77.

Resim 36. Karmir-Blur pişmiş toprak heykelcikler⁵⁴⁷

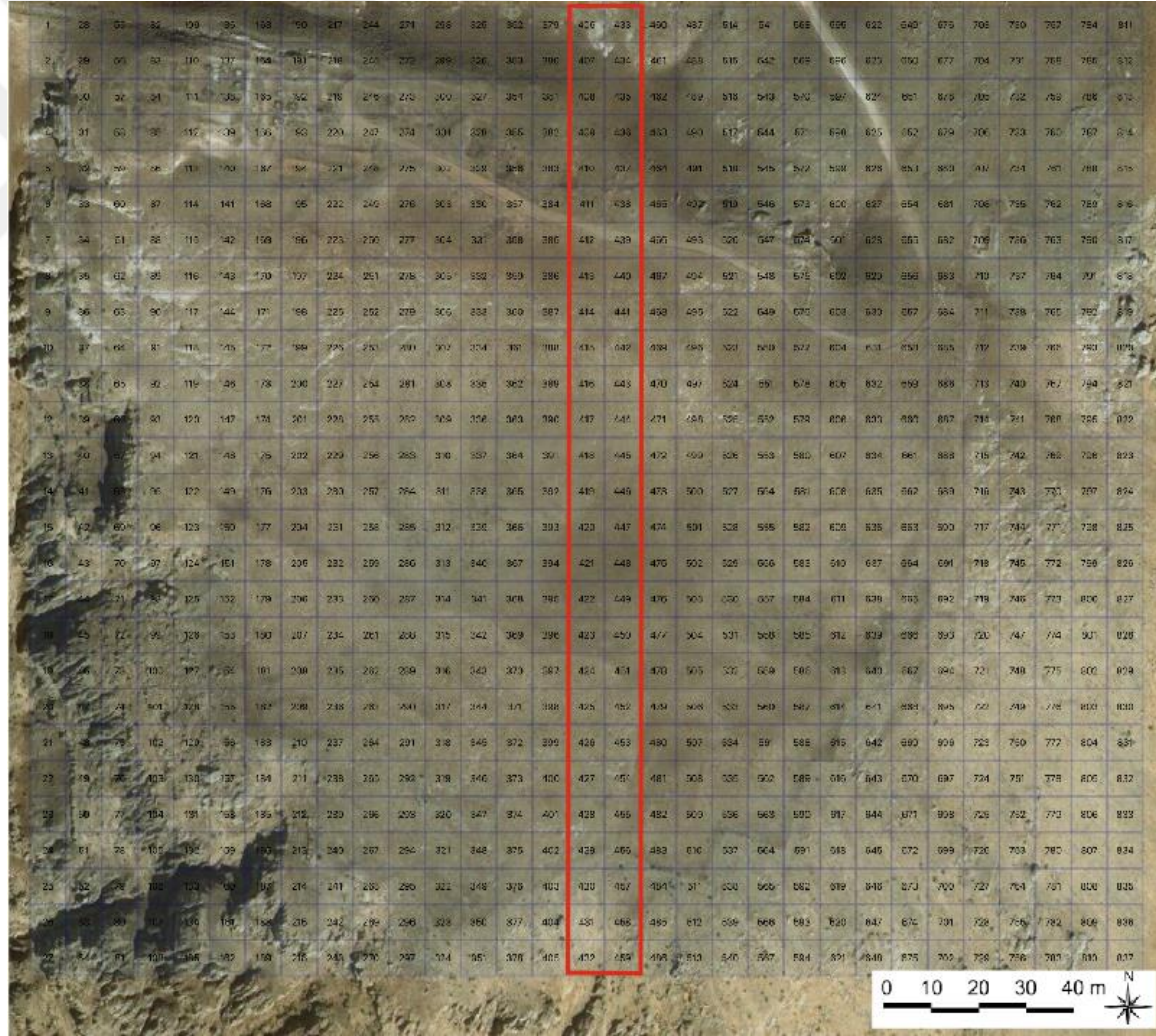
⁵⁴⁷ Batmaz, Arkeoloji Dergisi, s.77.

Resim 37. Ayanis Kalesi Tunç balık figürünü⁵⁴⁸

⁵⁴⁸ Batmaz, Arkeoloji Dergisi, s. 72.

Resim 38. Kef Kalesi yeni yüzey çalışmasının karelij haritası (Hazırlayan: Tefvik Emre Şerifoğlu, Rıdvan Yiğit)

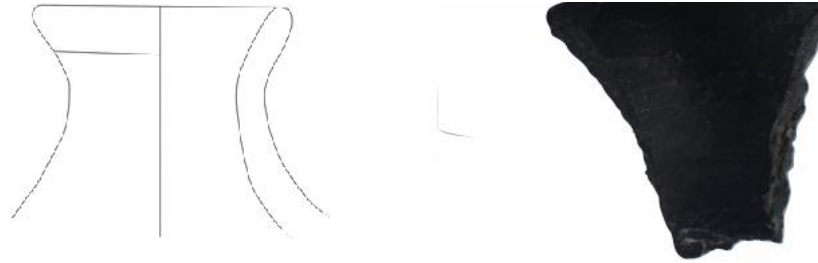
Resim 39. Kef Kalesi arazi çalışmasında tespit edilen seramik parçaları (Fotoğraf: Rıdvan Yiğit)

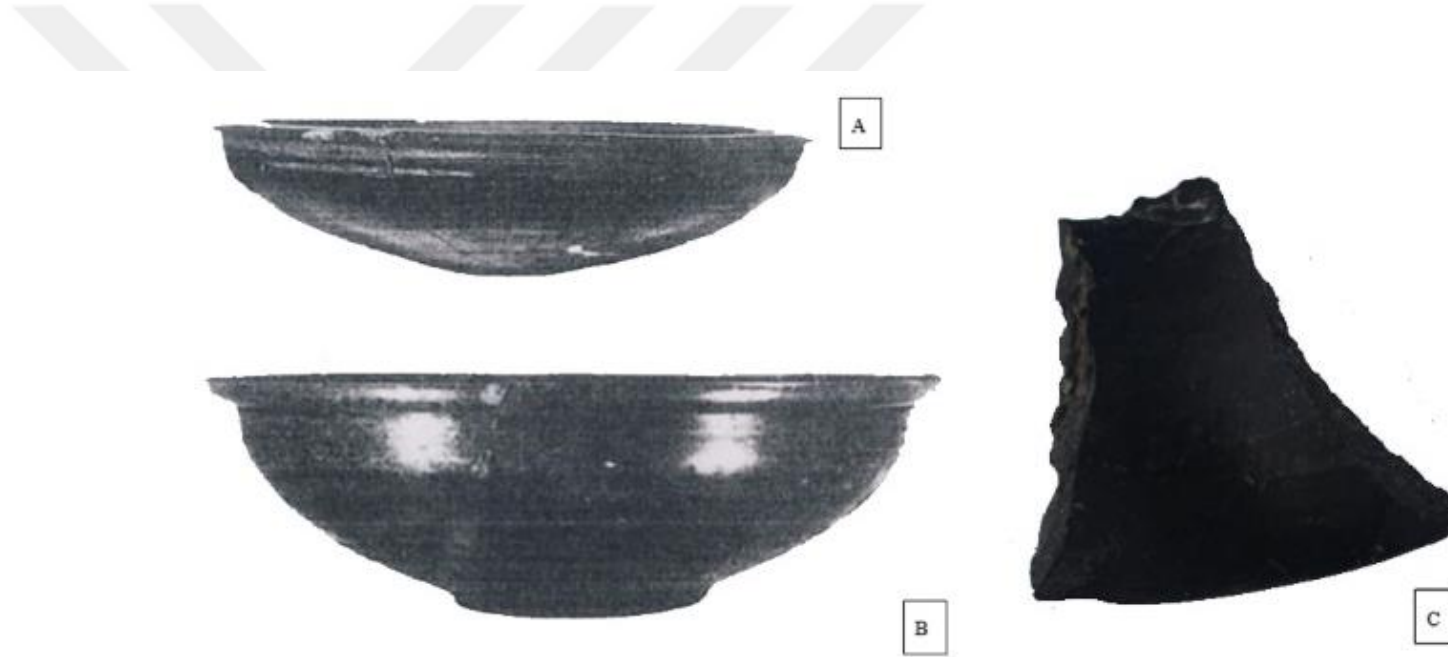
Resim 40. Kef Kalesi arazi çalışmasında bulunan seramik parçaları (Fotoğraf: Nazlı Evrim Şerifoğlu)

Resim 41. Kef Kalesi arazi çalışmasında bulunan Kırmızı perdahlı Urartu seramik parçaları (Fotoğraf: Nazlı Evrim Şerifoğlu)

Resim 42. Kırmızı perdahlı Urartu seramiği Kef Kalesi (Fotoğraf: Nazlı Evrim Şerifoğlu, Rıdvan Yiğit)

Resim 43. Kef Kalesi arazi çalışmasında bulunan seramiklerin patnos urartu mezarlarından çıkanlarla kıyaslanması (A, B)⁵⁴⁹ Patnos mezarlık, (C) Kef Kalesi sitadel alanı

⁵⁴⁹ Ögün, Paläste Und Hütte, s. 232.

A

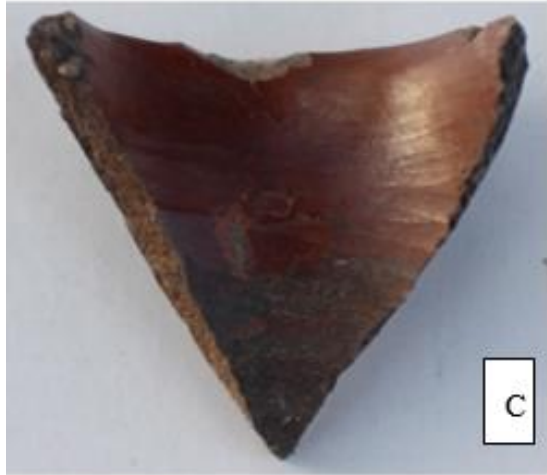
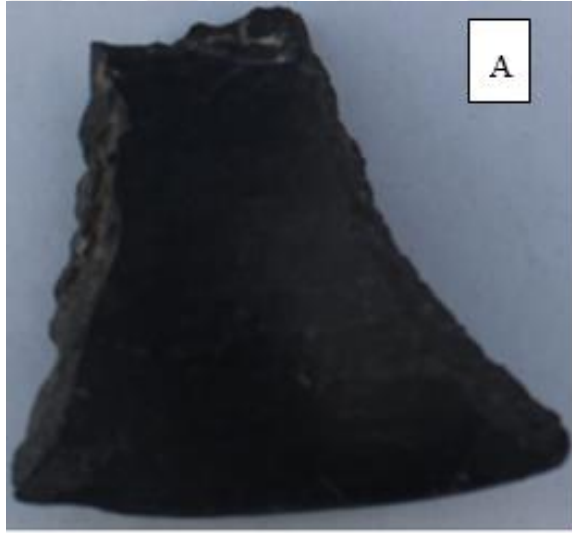

B

Resim 44. Kef Kalesi arazi çalışmasında bulunan seramik parçası (B) ve saray seramiği (A)

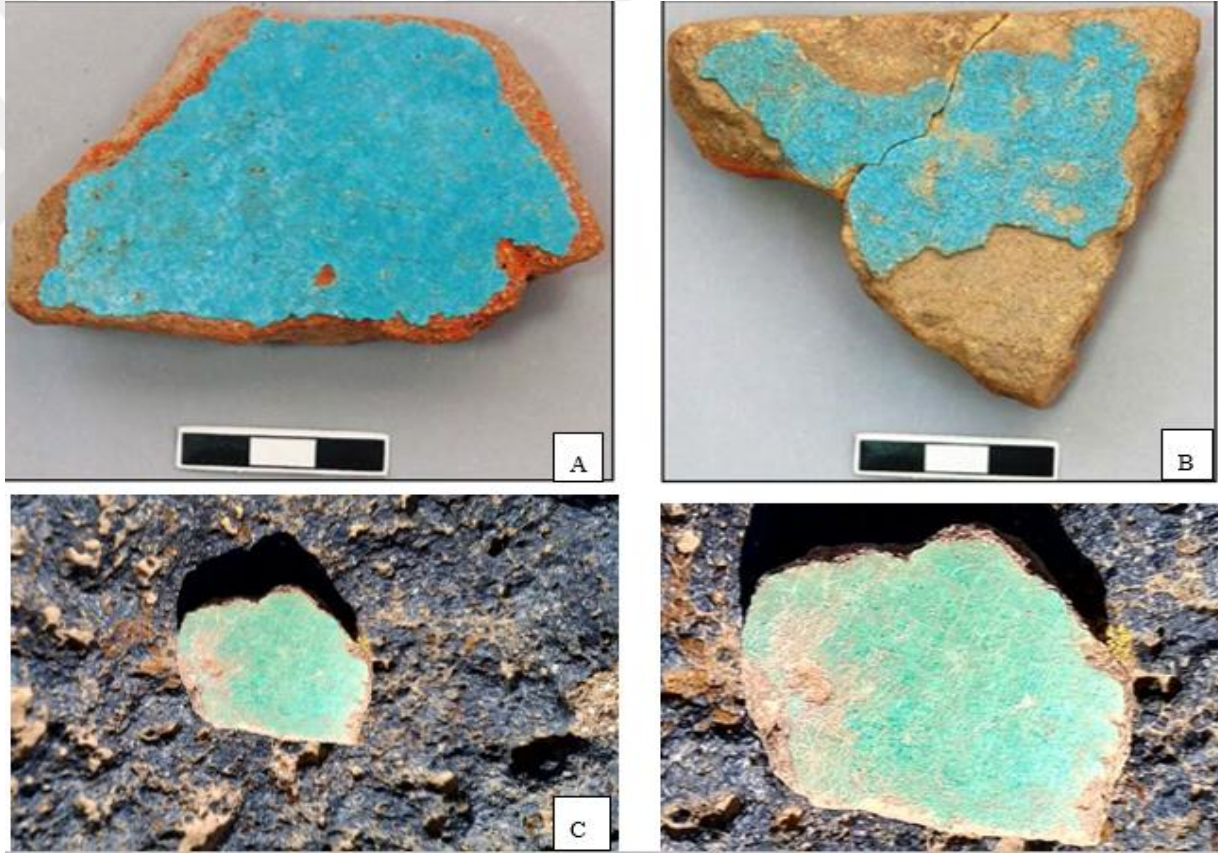

Resim 45. Kef Kalesi Seramikleri İngiliz Arkeoloji Enstitüsü (Fotoğraf: Ramussen ?)

Resim 46. Kef Kalesi seramik parçaları

Resim 47. Eski Van şehri (A, B)⁵⁵⁰ ve Kef Kalesi sırlı seramik parçaları (Fotoğraf: Nazlı Evrim Şerifoğlu)

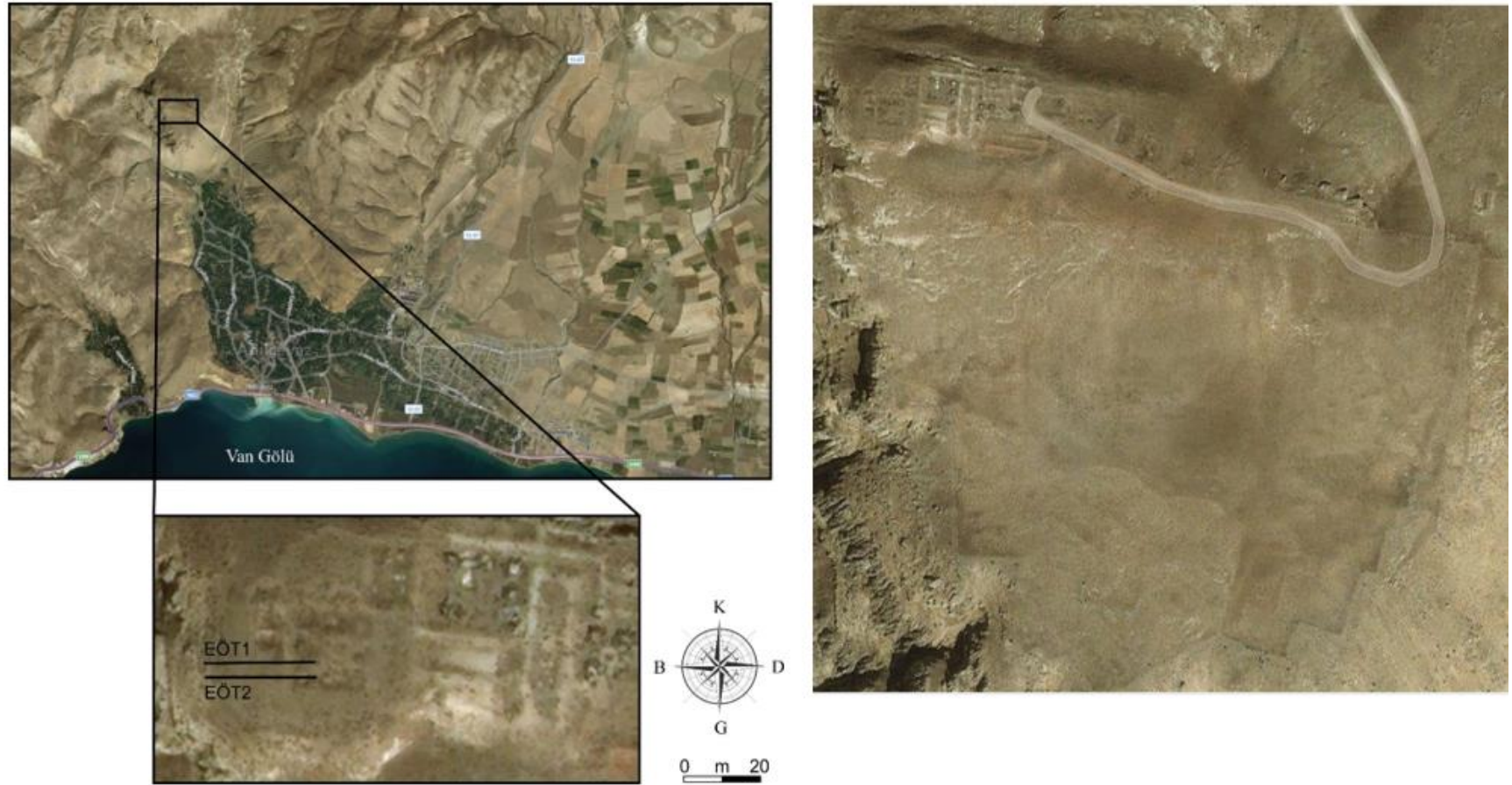
⁵⁵⁰ D. Çobanoğlu, Konyar, Çobanoğlu, s. 22, foto: 82.

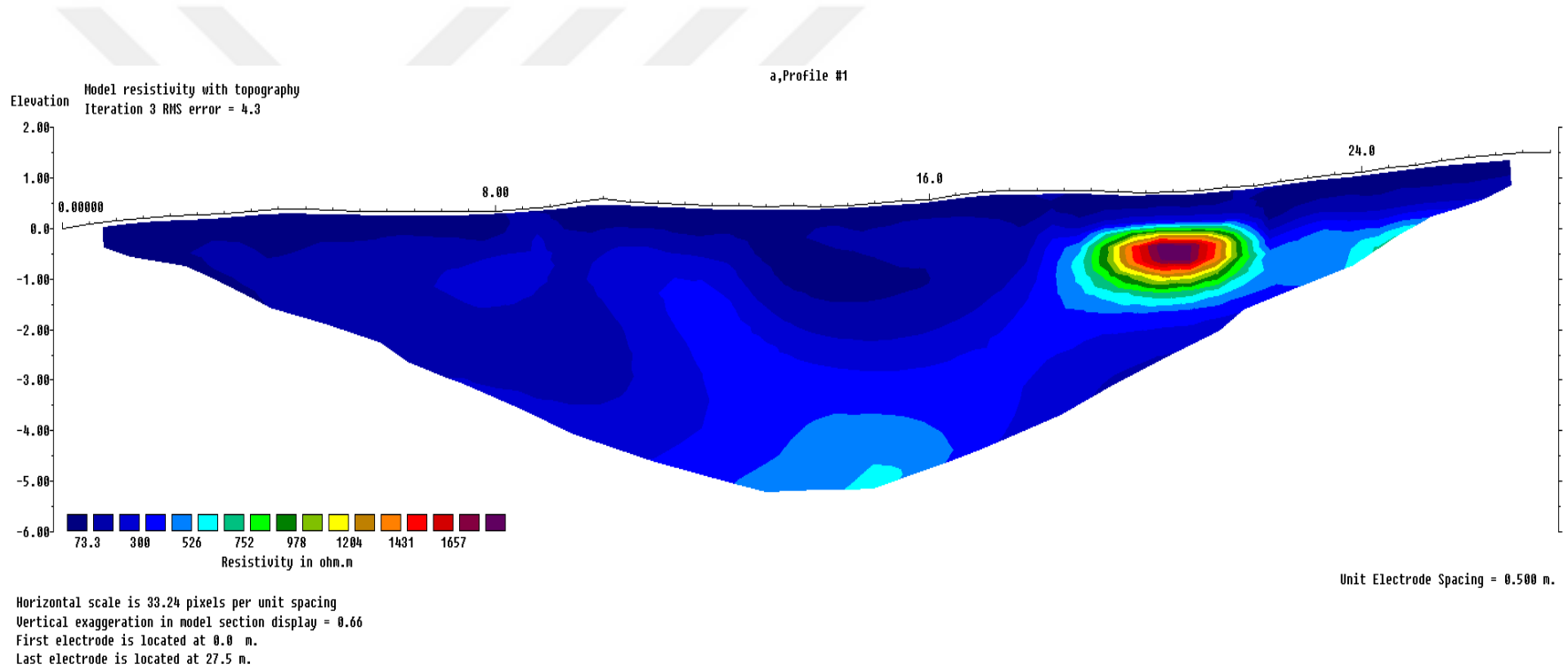
Resim 48. Kef Kalesi arazi çalışmasında bulunan obsidyenler (Fotoğraf: Nazlı Evrim Şerifoğlu, Rıdvan Yiğit)

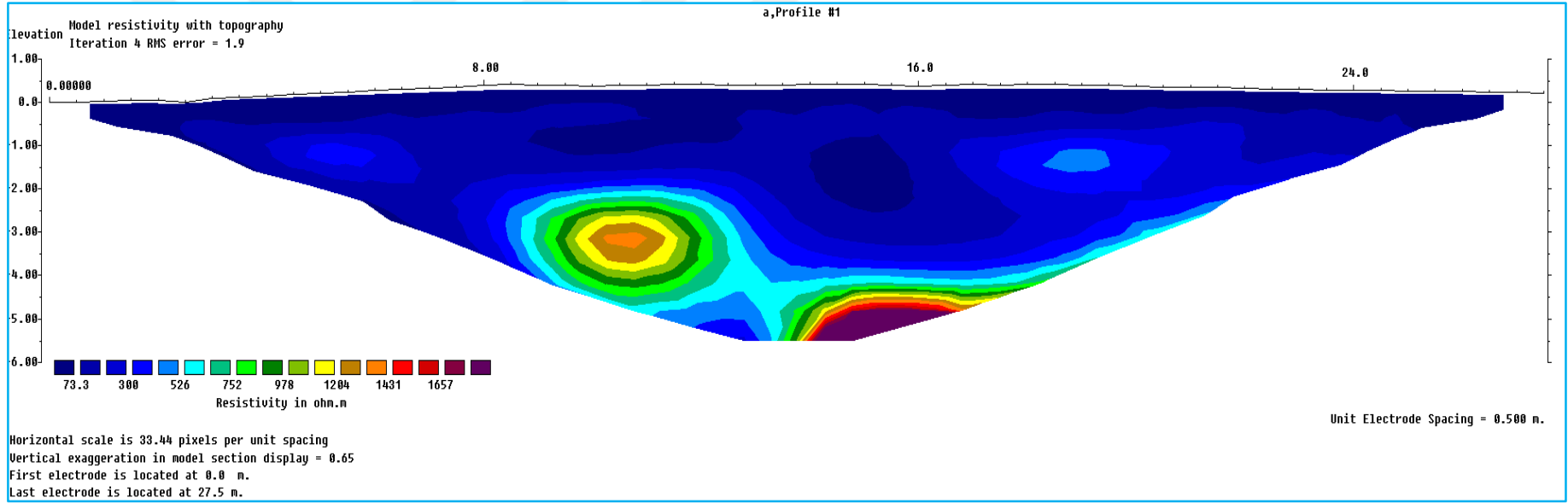
Resim 49. Kef Kalesi obsidyenleri (Fotoğraf: Nazlı Evrim Şerifoğlu, Rıdvan Yiğit)

Resim 50. Kalesi Jeofizik çalışma Alanı (Hazırlayan: Yunus Levent Ekinci, Rıdvan Yiğit)

Şekil 1. Kef Kalesi jeofizik çalışması (Hazırlayan: Yunus Levent Ekinci, Rıdvan Yiğit)

Şekil 2. Kef Kalesi jeofizik çalışması (Hazırlayan: Yunus Levent Ekinci, Rıdvan Yiğit)

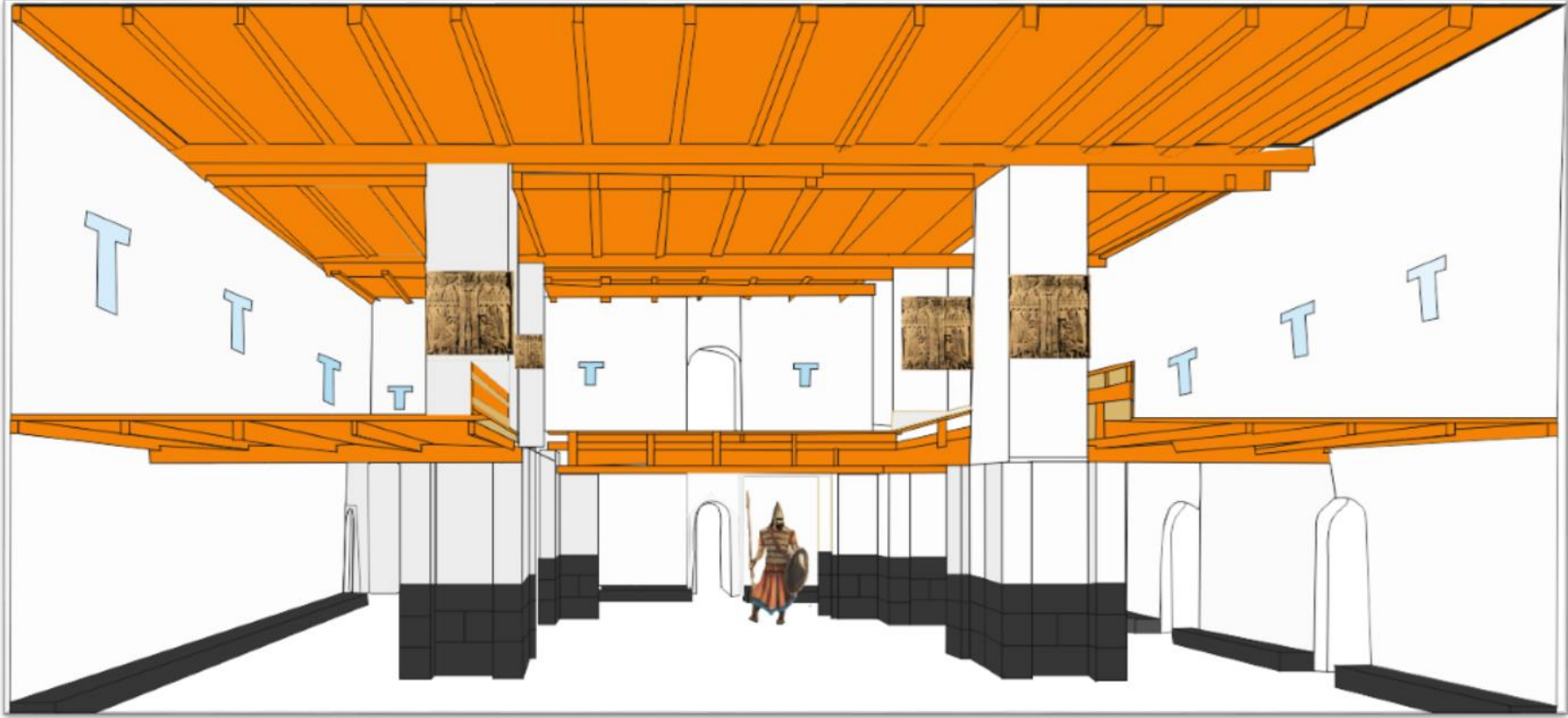
Resim 51. Kef Kalesi arazi çalışması ve jeofizik çalışmasını gerçekleştiren ekip (Hazırlayan: Yunus Levent Ekinci, Rıdvan Yiğit)

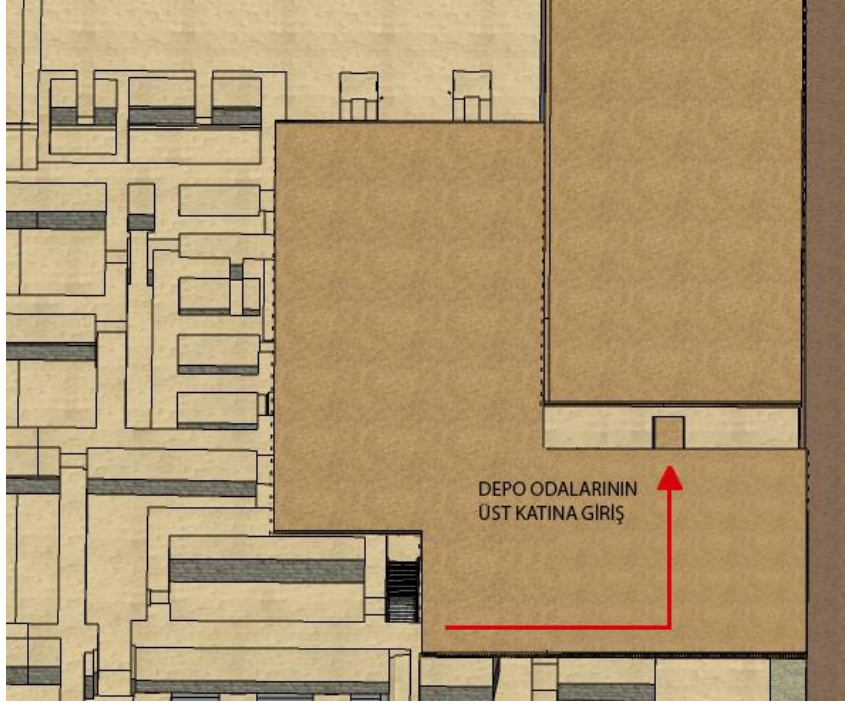
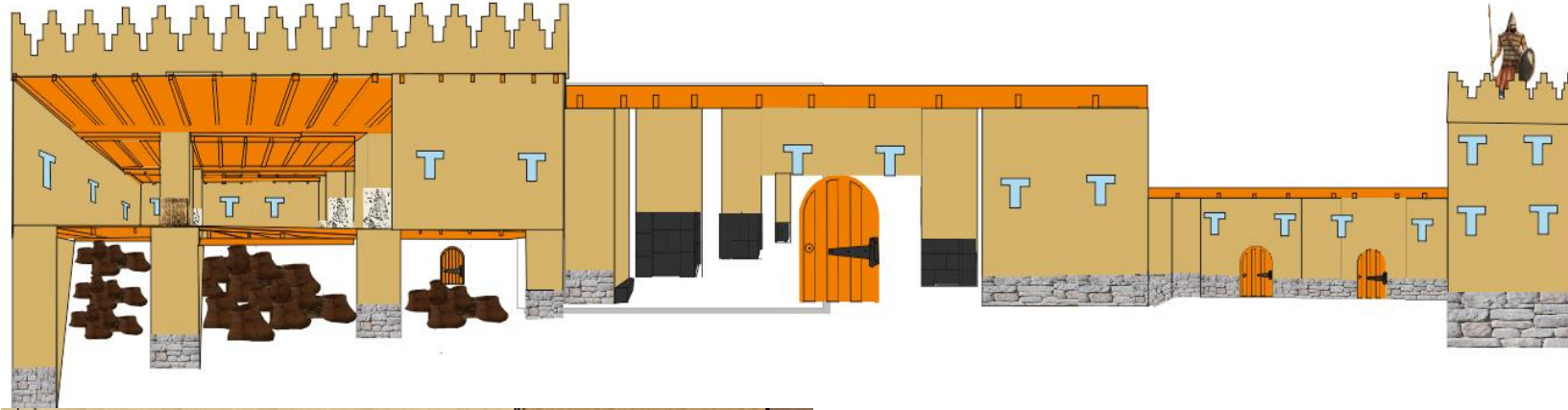
Resim 52. Kef sarayının arazideki konumu (Hazırlayan: Rıdvan Yiğit, Merve Bahur. Fotoğraf: Oğuz Aras)

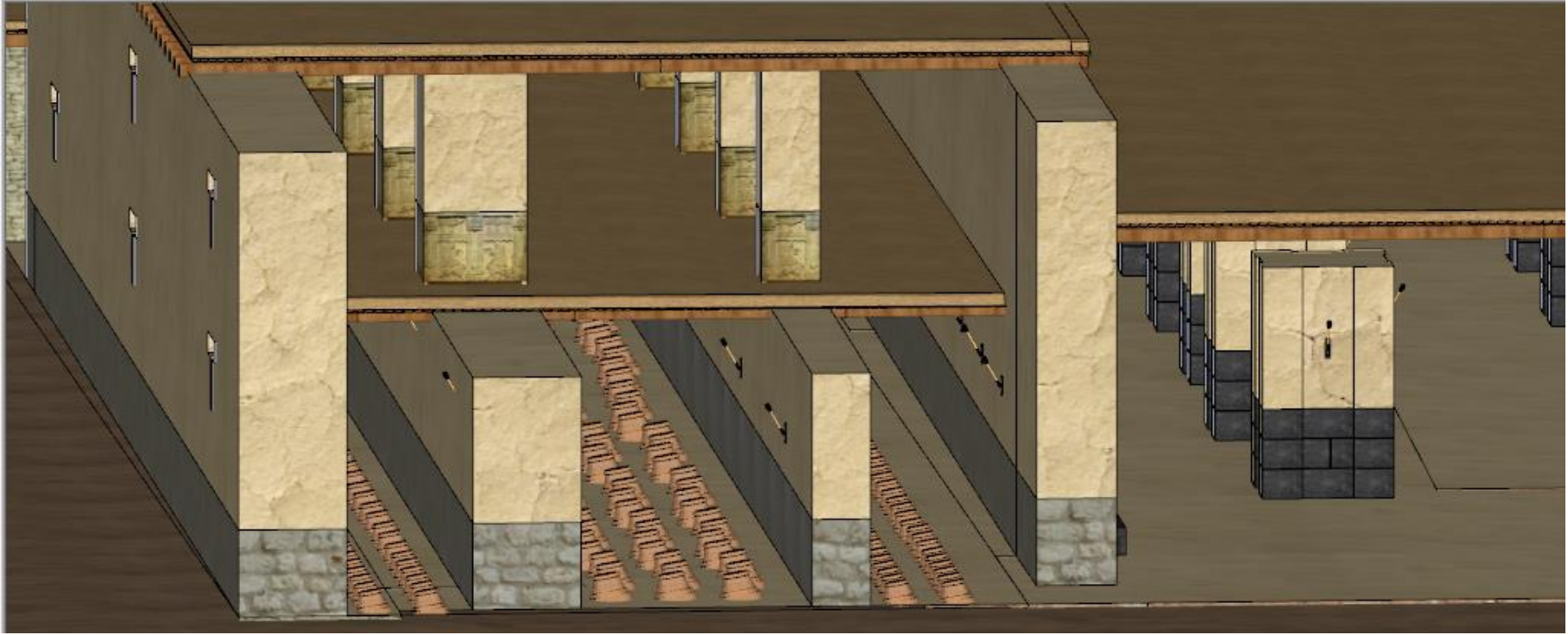

Resim 53. Ögün'e göre Kef sarayı aşağı salonu ve kabartmalı blokların konumu⁵⁵¹(Çizim: Rıdvan Yiğit)

⁵⁵¹ Ögün, Palast Und Hütte, s. 223,

Resim 54. Arkeolojik buluntulara göre Kef sarayı depo odalarının ikinci katı ve kabartmalı blokların muhtemel konumu (Çizim: Rıdvan Yiğit)

Resim 55. Kef sarayı depo odalarının üst kat detayları (Çizim: Rıdvan Yiğit, Merve Bahur)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Ad Soyad : Rıdvan Yiğit

Uyruğu : T.C.

Doğum Yeri ve Yılı : Başkale 1986

E-posta : ridvan.yigit@outlook.com

Eğitim Derecesi	Kurum / Program	Mezuniyet Yılı
Yüksek Lisans	Bitlis Eren Üniversitesi/Atatürk Üniversitesi Arkeoloji	2019
Lisans	Akdeniz Üniversitesi /Arkeoloji	2013
Lise	Başkale Çok Programlı Lisesi	2006

Meslek Deneyimi, Yıl	Çalıştığı Yer	Görev
2015-2016	Kerkenes Arkeojeofizik	Arkeolog
2015-2016	Kerkenes Arkeolojik Kazı	Arkeolog
2018-2019	Kef Kalesi Yüzey Taraması ve Arkeojeofizik	Arkeolog
2019-2020	Bitlis Kalesi Arkeolojik Kazı	Uzm. Arkeolog

Yabancı Dili

İngilizce